

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**ЛІТЕРАТУРА
та КУЛЬТУРА
ПОЛІССЯ**

ВИПУСК 35

**Філологія, історія та культура Полісся
на перетині думок**

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 35

*Філологія, історія та культура Полісся
на перетині думок*

НБ ПІУС

715064

Ніжин – 2007

Збірник друкується за рішенням Вченої ради Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №3 від 9.11.2006 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – №2. – С. 73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник –
докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н.М.Арват; докт. філол. наук, проф. О.Г.Астаф'єв; докт. філол. наук, проф. Н.І.Бойко; докт. філол. наук, проф. З.В.Кирилук; докт. філол. наук, проф. О.Г.Ковальчук; докт. філол. наук, проф. П.В.Михед; докт. філол. наук, проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М.К.Бойко; докт. політ. наук, проф. О.Д.Бойко; докт. істор. наук, проф. А.О.Буравченков; докт. істор. наук, проф. В.М.Даниленко; докт. істор. наук, проф. В.О.Дятлов; канд. істор. наук, доц. О.Г.Самойленко; канд. істор. наук, доц. Є.М.Страшко; докт. істор. наук, проф. Л.В.Таран; докт. істор. наук, проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська; канд. мистецтв., доц. Л.О.Дорохіна; докт. мистецтв., проф. М.А.Давидов; канд. філософ. наук, доц. Л.Л.Матвєєва; докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О.С.Найден; докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок; докт. мистецтв., проф. В.В.Рубан; докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко; канд. мистецтв., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література і культура Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Вип. 35: Філологія, історія та мистецтвознавство. Микола Гоголь / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 312 с.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Інв. № 77.5004

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя, 2007
© Самойленко Г.В.

Семантика субстантивної і дієслівної метафори Миколи Гоголя

Основу образного, художнього мислення Миколи Гоголя, його сприйняття і відображення світу становлять лінгвостилістичні домінанти: синекдоха з метонімією та метафора. Метафора – троп і стилістичний прийом, функціонує у вигляді субстантивної, ад'єктивної, компаративної і дієслівної форм, надзвичайно тісно пов'язаних між собою та взаємопроникних. Дамо стислий аналіз метафори (далі – Мтф.) субстантивної і дієслівної.

Іменна метафора переносить якості, властиві об'єктові–назві істоти, на якості іншого, які для нього не характерні [1, с. 296]. Як свідчить мовний матеріал, найбільш поширеним типом субстантивної метафори є генітивна (наприклад, смола волос, сила красоти, вихорь желаний тощо). Складність семантики та неоднозначність її інтерпретації відбилися у дефініції. Під генітивною Мтф. розуміємо складне образне словосполучення, у якому метафоричний зсув значення набуває граматичної форми родовий порівняльний, складаючись при цьому з двох іменників [2, с. 89].

Будучи характерною рисою поетичної (у широкому розумінні) мови, генітивні Мтф. М.Гоголя спираються на вузьке коло традиційних художніх образів, вибір яких обумовлюється їх загальнолюдською значущістю [3; 4]. До ряду таких образів відносимо насамперед міфологічні номінації, основані на природних явищах (сонце, місяць, промінь, зірка, блискавка, хмаринка, вітер, хвиля тощо). Наприклад: облако недорозумения "Страшный кабан" (далі – "СК"), молнии предприятий и умыслов на лице "Сорочинский ярмарок" (далі – "СЯ"), вихорь желаний "Старовежские помещики" (далі – "СП"), волны облак "Ганс Кюхельгарнн" (далі – "ГК"), цветы удовольствия "Рим" (далі – "Р"), долина задумчивости "Мертвые души" (далі – "МД") та інші. Цей різновид Мтф., найбільш частотний у творчості Миколи Гоголя, відбиває світоглядно-релігійні уявлення двох братніх слов'янських народів – російського й українського – про всемогутність природи, одухотвореної богами, яка підкоряє людину своїй волі.

Генітивні Мтф. у письменника дуже широко представлені й номінаціями кількості на зразок: неизмеримость неба ("СЯ"), рой духов "Ночь перед Рождеством" (далі – "НП"), потоки слов "Тарас Бульба" (далі "ТБ"), океан благоуханий ("СЯ"), дождь цветов ("ГК"), наводнение речей, потоп перьев ("МД") тощо.

Чимало художніх образів письменник пов'язує з вираженням психологічних станів персонажів, використовуючи при цьому номінації почуттів й емоцій, як-от: краска досади ("Страшная месть", далі – "СМ"), горячка страсти ("ТБ"), благородство души ("Портрет", далі – "П"), ярость мести ("Невский проспект", далі – "НП") та інші.

М.Гоголь удається і до температурних номінацій. Так виникають метафоричні генітиви жар желаний ("Вій", далі – "В"), градус безумия ("СП"), пламя полудня ("П"), холод вод ("Майская ночь", далі – "МН"), искры чувства ("НП") тощо.

У творах знаходимо також генітивні назви звукопозначень, наприклад: гром соловья ("МН"), рёв органа ("ТБ"), стук сердца ("МН"), бас шмеля ("СП"), музыка золота ("П"), інші.

Чільне місце посідають метафоричні номінації абстрактних понять, як-от: пустыня неба ("МН"), красота линий ("Р"), гармония жизни ("НП"), хаос искусств ("П"), прикосновение красоты ("П"), яд ревности ("П").

На противагу зазначеним семантичним групам, досить численним у творчості Миколи Гоголя, виділяємо ще дві, представлені поодинокими прикладами. Ідеться про групу генітивів-назв конкретних предметів, які зустрічаються переважно в пейзажних замальовках на кшталт: ковёр лугов ("ГК"), подошва горы ("В"), кудри деревьев ("СЯ"), стены садов ("МН"); кolorистичні метафоричні образи: румянец солнца ("НП"), смола волос ("НП"), рубины уст ("В"), а також зоометафореми: змея жалости ("КП"), незначущий червь мира сего ("МД") тощо.

Аналізуючи генітивні конструкції субстантивної Мтф. у творчості Миколи Гоголя, не можна не помітити явного парадоксу, сформульованого свого часу І.Мандельштамом ще на поч. ХХ ст.: "Картины немає, почуття збуджене, але співзвуччям слів – і тільки, тому що немає змісту" [5, с. 25]. Такі переноси, що мають естетичне спрямування й виконують експресивну функцію, називаємо епіфорами чи метафорами уяви. Вони характерні переважно для раннього, романтичного етапу творчості письменника.

Отже, Гоголь періоду романтико-ідилічної поеми "Ганц Кюхельgarten" постав перед читачем як талановитий художник, який примушував старі, знайомі слова звучати по-новому, надавав сполукам слів естетичного благозвуччя, що впливало більше на почуття, ніж на уяву; фіксував у метафоричних образах не реальні нариси предметів, а швидше власні емоції та настрої. Безсум-

нівно, мав рацію критик, який стверджував, що індивідуальність Гоголя починається з "Вечорів на хуторі біля Диканьки" [6, с. 260] і проявляється в самотності, оригінальності й неповторності його слововживання, насамперед – метафоричного. Що це дійсно так, нас переконують дієслівні метафори періоду "Вечорів...". Тож розглянемо їх.

Як іменники у Гоголя, за образним визначенням А.Белого, становлять "кристалізатори складу", так дієслова є "динамізатори стилю" [7, с. 218]. Дієслово не просто необхідно письменникові, "воно шумить, зі всією силою штовхає інші слова" [8, с. 274], "зриває з місця предмети, звичайно нерухомі, примушуючи і їх "отхватувати трепака" [9, с. 201]. Саме тому лівова частка образності у "Вечорах...", за нашими спостереженнями, припадає на дієслівну метафору.

Особливе місце дієслова в поетичній мові мотивується тим, що метафоричний образ, побудований на дієсловах, виступає як спосіб подвійного бачення світу: реально представляється на фоні фантастичного, створеного уявою поета [10]. Двоплановість гоголівської оповіді обумовлює два способи відображення дійсності – романтичний і реалістичний, а отже, і різні образні засоби їх реалізації. Способом розкриття романтичного погляду письменника на світ, його картини світу (у т.ч. й мовної) виступає антропоморфізм природи, способом реалістичного – "опредмечення" людини. Засобом же їх реалізації є, на нашу думку, саме дієслівна Мтф., репрезентована декількома різновидами, а саме: уособленням, персоніфікацією, зоо- і вегетоморфізмом, а також персоналізацією, символом і перифразою.

На основі семантики суб'єкта уособлення можна виділити:

- Л.-Т. Г. природних об'єктів: океан заснул ("СЯ"), звезды играли в жмурки ("НпР"), камни изорвали в куски ("НП") тощо;
- Л.-Т. Г. явищ природи: дождь роскошно шумит, хлопая и поговаривая дрёму ("СП"), радуга крадётся ("СП"), ветер спорхнул ("В"), інші;
- Л.-Т. Г. пори доби: день клонится к вечеру ("СМ"), ночь обняла небо ("ТП"), вечер мечтательно обнимал небо ("МН") і т. д.;
- Л.-Т. Г. флори: цветы начали разговаривать ("Вечер накануне Ивана Купала", далі – "ВНИК"), пень пыхтит и дуется, собирается чихнуть ("Заколдованное место", далі – "ЗМ"), деревья оделись листьями ("Иван Фёдорович Шлонька", далі – "ИФШ");
- Л.-Т. Г. фауни: ноги производили скачки быстрее черкесского скакуна ("В"), псы заливались всеми возможными голосами ("МД"), прозвище каркнет само за себя во всё своё воронье горло ("МД") тощо.

За способом вираження суб'єкта, оснований на лексичній сполучуваності й граматичній валентності дієслова, у художній мові Миколи Гоголя можна виділити такі основні семантичні групи:

- метафори зору: миска хвастливо виказувалась із плетня ("СЯ"), орлиний глаз его начинал жмуриться и меркнуть ("МН"), скала глядит прямо в очи мимо бегущим волнам ("ТБ");

- метафори слуху: полились потоки речей ("МД"), треск слов посыпался дождём ("СЯ"), язык трещал и болтался во рту ("СЯ");

- метафори фізичного стану:

- а) Мтф. вертикальної і горизонтальної парадигми (просторового розміщення): казалось, огромная перина легла на другую ("ИФШ"), голова сидит в воротнике, как будто в бричке ("ИФШ");

- б) Мтф. власне фізичного стану: скорее железо могло простудиться и кашлять ("МД"), пень собирается чихнуть ("ЗМ");

- в) Мтф. – назви життєво важливих функцій: всё дышит обманом ("НП"), Янкеля ела грусть при мысли о даром потерянных червонцах ("ТБ"), лес, луга, небо – всё, казалось, как будто спало с открытыми глазами ("В").

Л.-Т. Г. метафор психічного стану пов'язана з вираженням почуттів й емоцій: гніву, жаху, любові, ненависті, жалю, радості, захоплення тощо, а також настрою персонажів. Тому її можна поділити за підгрупами на позначення певного почуття чи емоційного стану:

- метафори страху: ужас оковал всех ("СЯ"), кум с разинутым ртом превратился в камень, жилки её вздрогнули ("СЯ");

- метафори гніву: щеголиха вскипела гневом ("СЯ"), страшный огонь сыпался из её очей ("СМ");

- метафори суму: грустью заговорила всякая черта лица её ("ТБ"), тоска всю душу насквозь мне проходит ("МН");

- метафори подиву: почтмейстер превратился в вопросительный знак, гости остаются просто столбами ("Р"), его вдруг как будто молнией осветило (ЗМ);

- метафори хвилювання: забунтовала молодая кровь ("ТБ"), расколыхавшаяся кровь билась напряжённым пульсом по всем его жилам ("П");

- метафори кохання: не в меру было склончиво сердце Андрея на женские речи ("ТБ"), очи русалки выманивают душу, она огорела бы от любви ("СМ") та інші;

- метафори байдужості: на ветхих лицах старушек веяло равнодушием могилы ("СЯ"), бесчувственные существа кажутся движущимися каменными гробами с мертвецом внутри вместо сердца ("П"), досада и равнодушная пустота обняли его ("П"), вид живого человека изгонял эту страшную сердечную пустыню ("СП");

- метафори радості: радость в следующую минуту не так жива; в третью минуту она становится ещё слабее и наконец сливается с обыкновенным положением души ("Нос", далі – "Н"); У Манилова от радости остались только нос да губы на лице, глаза совершенно исчезли ("МД") тощо.

Отже, як свідчать численні приклади, лєвова частка образності у романтичних творах Миколи Гоголя, насамперед збірнику "Вечори на хуторі біля Диканьки", припадає на долю дієслівної метафори. Велика продуктивність дієслів у процесі метафоризації пояснюється самою природою цієї частини мови, що має надзвичайно великі синонімічні можливості, представлена різними граматичними категоріями: виду, часу, способу, особи. Крім того, відрізняючись абстрактністю, семантика дієслова створює оптимальні умови для виникнення найрізноманітніших семантичних відтінків слів зі значенням дії одно-й (багатократної дії, руху, процесуальності, мислення, мовлення тощо).

Література

1. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Ярцева. – М., 1991. – С. 296.

2. Некрасова Е.А. Метонимический перенос в связи с некоторыми проблемами лингвистической поэтики // Слово в русской советской поэзии: Сборник статей / Отв. ред. В.П.Григорьев. – М., 1975. – С. 89.

3. Кожевникова Н.А. Словоупотребления в русской поэзии начала XX века / Отв. ред В.П.Григорьев. – М., 1986. – 253 с.

4. Иванова Н.Н. Поэтические номинации в русской лирике / АН СССР, Институт русского языка. – М., 1992. – 135 с.

5. Маңдельштам И. О характере Гоголевского стиля. Глава из истории русского литературного языка. – СПб. – Гельсингфорс, 1902. – С. 25.

6. Чичерин А.В. Ранний Гоголь – романтик // Чичерин А.В. Ритм образа. Стилистические проблемы. – Изд. 2-е, расшир. – М., 1980. – С. 260.

7. Белый А. Мастерство Н.В.Гоголя. – М., 1934. – С. 218.

8. Чичерин А.В. Вказане джерело. – С. 274.

9. Белый А. Вказане джерело. – С. 201.

10. Русанівський В.М. Дієслово. Рух. Поезія. – К., 1977. – С. 89.

Народно-разговорный компонент гоголевских сравнений ("Вечера на хуторе близ Диканьки")

В сборнике Н.В.Гоголя "Вечера на хуторе близ Диканьки" взаимодействуют две семантико-стилистические линии: романтическая и фольклорная. Они проявляются в сюжетах, в образах действующих лиц и в языке. Романтизм "Вечеров" нашел свое выражение в эстетическом мышлении автора, в его "мечте о простой, нравственно и душевно красивой жизни человека" [1] и в определенных художественно-изобразительных средствах.

Фольклорная линия более связана с идеями и сюжетами украинского народного творчества [2], с построением бытовых сцен (эпизодов) и, конечно же, в разговорной речи, причем не только персонажей, но и в авторском повествовании, а также в художественно-изобразительных средствах. Мы обратимся к сравнениям, как наиболее яркому из этих средств, в которых проявилось не только образное мышление автора, но и его фантазия, юмор, знание жизни. Сравнение явилось как бы зеркалом романтического и фольклорного, а также народно-разговорного ("земного").

Поскольку в "Вечерах" главным героем является народ и широко представлена русская разговорная речь и просторечие, неудивительно, что все это нашло свое отражение в сравнениях. При разнообразии способов выражения сравнения (сравнительными оборотами с союзами *как, что, словно, точно, будто* – "*Лениво и бездумно, будто гуляющие без цели, стоят подоблачные дубы*" [3], прилагательными *подобный* (кому), *похожий* (на кого/что) и глаголами *казались* (какими) – "*...горы дынь, арбузов и тыков казались вылитыми из золота и темной меди*" (I, с. 75), творительным падежом – "*...треск отборных слов посыпался дождем на голову разгульного парубка*" (I, с. 69); придаточной частью в сложном предложении – "*...да еще языком таким, будто ему три дня есть не давали*" (I, с. 94)) в "Вечерах" довольно часто разговорное и просторечное лексическое наполнение компаративной позиции. Именно в ней заключается народно-разговорный компонент сравнения, "соль" сравнения.

Обилие просторечно-разговорных элементов в сравнениях объясняется в данном сборнике тем, что сами рассказы представлены как речь людей из народа: то дьячка, то какого-либо персонажа, то как бы рассказ казака о событии из его жизни, то

как записки пасечника Рудого Панька. Этим же может быть мотивировано использование сравнения в форме придаточной части сложноподчиненного предложения. Данная конструкция позволяет реализовать спонтанно возникший образ сравнения, требующий в процессе речи раскрытия сходства или различия каких-либо ситуаций. Такое предикативно оформленное сравнение возникает и реализуется в процессе речи-мышления как бы одновременно. – "*Вареник остановился в горле поповича... Глаза его выпялились, как будто какой-нибудь выходец с того света сделал ему перед сим визит свой*" (I, с. 78), "*...глаза его выпучились, как будто хотели выстрелить*" (I, с. 83). "*К Коржу повадился ходить какой-то лях, обшитый золотом, с усами, с саблею, со шпорами, с карманами, бренчащими, как звонок от мешочка, с которым пономарь наш Тарас отправлялся каждый день по церкви*" (I, с. 98).

Прежде всего среди использованных традиционных сравнений следует отметить устойчивые (фразеологические) – "*...сердце его колотилось, пот лил градом*" (I, с. 83). "*...но тетка моего деда всеми силами старалась наделить его родней, хотя бедному Петру было в ней столько нужды, сколько нам в прошлогоднем снеге*" (I, с. 96). "*...сечь пробивалась по всему старому лесу, покрывающему мою макушку, и под боком моя старуха, как бельмо в глазу*" (I, с. 97). "*...когда нахмурит он, бывало, свои щетинистые брови и пустит исподлобья такой взгляд, что, кажется, унес бы ноги бог знает куда*" (I, с. 96). "*...небольшие, но живые, как огонь, глаза...*" (I, с. 76). "*Еще напугаешь добрых людей так, что пасечника, прости, как черта, станут бояться*" (I, с. 62) и мн. др.

Лексическое выражение народно-разговорного компонента сравнения связано с употреблением с позиции компаратива наименований бытовых предметов, понятий, обычных действий, лиц. – "*Глядь, вместо кошки старуха с лицом, сморщенным, как печеное яблоко, нос с подбородком, словно щипцы, которыми щелкают орехи*" (I, с. 101). "*...у бедного Петруся всего на всего была одна серая свитка, в которой было больше дыр, чем у инога жида в кармане золотых*" (I, с. 97). "*...злая мачеха, выучившаяся держать его в руках так же ловко, как он вожи своей старой кобылы*" (I, с. 68). "*...и выпучила на него глаза, как будто спросонья*" (I, с. 85). "*...на душе было так тяжело, как будто кто взвалил на тебя дохлую корову*"

(I, с. 86). "Проклятый поцелуй, казалось, оглушил его совершенно. Ему почудился он громче, чем удар макогона об стенку" (I, с. 98). "Меня заставили выбивать зорю, словно москаля" (I, с. 85). "Я готов вскинуть на себя петлю и болтаться на этом дереве, как колбаса перед Рождеством на хате" (I, с. 72). "...видел таких иноверцев, которым провозить попа в решете было легче, чем нашему брату понюхать табаку" (I, с. 95).

Сравнения, включающие разговорно-просторечный компонент, употребляются в основном в речи персонажей и выражают либо оценку/отношение говорящего к лицу, либо к действию/событию, либо состояние. – "Да мне так теперь сделалось весело, как будто мою старуху москали увезли" (I, с. 89). Выгнали, да и выгнали, как собаку мужик выгоняет из хаты" (I, с. 80).

Сравнения, выраженные придаточной предикативной единицей, выражают сопоставление ситуации реальной и типичной. – "Я думаю, куры так не дожидаются той поры, когда баба вынесет им хлебных зерен, как дождался Петрусь вечера" (I, с. 99).

Каждый из рассказчиков употребляет сравнения, связанные с сельским образом жизни, с привычными бытовыми ситуациями, обычными действиями. Сравнения, в которых представлены бытовые ситуации, отражают две картины жизни: 1) реальную (основа сравнения) и сходную с ней возможную будущую, или 2) реальную и сохранившуюся в памяти говорящего прошедшую. В обоих случаях основой сравнения является настоящая ситуация.

Простые предложения, осложненные сравнением, и сложные предложения с придаточным компаративного значения являются двуинформативными (о субъекте и объекте), ибо в них через представленное сравнение могут проявляться какие-либо черты говорящего субъекта, его собственный жизненный опыт или наблюдаемый чей-то. Так, сравнение звенящих золотом карманов ляха ("Вечер накануне Ивана Купала") с церковной кружкой "нашего пономаря Тараса" свидетельствует о том, что говорящий является церковным служителем (он – дьячок). Сравнение носа ведьмы со щипцами, "которыми щелкают орехи", свидетельствует о бытовом опыте говорящего (разбирается в домашнем инвентаре).

В рассказе одного лица может встречаться несколько таких семантически двусторонних сравнений, и каждое из них имеет свою характеризующую сторону. – "Огонь отсвечивается в речке и вздрагивает, как польский шляхтич в козачьих лапах" (I,

с. 142) (отражен, возможно, боевой опыт казака). – Сравн. его же: "Хоть бы звездочка на небе. Темно и глухо, как в винном подвале" (I, с. 142) – в сравнении отражены бытовые интересы того же лица, благодаря чему рассказчик предстает в своем двойном облике.

В рассказе одного и того же лица одна и та же ситуация может описываться с помощью разных сравнений. Например, в описании темной ночи: "Козаки наши ехали бы, может, и далее, если бы не обволокло всего неба ночью, словно черным рядом, и в поле стало так же темно, как под овчинным тулупом" (I, с. 140). В первом представлен образ "покрывала", во втором – привычная ситуация (полевая или домашняя).

Поскольку сравнение имеет в своей основе логический и психологический аспекты (связано с восприятием и мысленным сопоставлением), то оно всегда характеризует субъект сравнения со стороны выбора компаративной позиции и поэтому отличается субъективностью. Сравняя с чем-либо объект, субъект сравнения проявляет и себя, что было видно по гоголевскому материалу. Будучи художественно-образительным средством, сравнение субъективно и избирательно. При выборе сравнения для ситуации или персонажа оно показательно и для автора прозведения как мастера своего дела.

Тематика "Вечеров" разнообразна, но языковая основа одна – это народно-разговорная речь, и все художественно-образительные средства, в том числе сравнение, строятся на её основе. Поскольку "Вечера" очень богаты сравнениями, весьма разнообразными и подчас изобретательными, можно полагать, что сравнение это было одним из любимых художественно-образительных средств Н.В.Гоголя.

Литература

1. Гуковский Г.А. Реализм Гоголя. – М. – Л., 1959: ГИХЛ. – С. 33.
2. Дереза Л.В. Сказочные элементы в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" Н.В.Гоголя // V Гоголівські читання. – Полтава, 1999. Терещенко Е.Е. Поэтика цикла "Вечера на хуторе близ Диканьки": элементы фантастики и ее народные истоки // Збірник наукових праць. Вип. 4. – Полтава, 2002.
3. Цитируем по: Н.В.Гоголь Собрание сочинений: В 8 т. – М.: Правда, 1984. – Т. 1. – С. 164. В дальнейшем указываем том и стр. по этому изданию.

Кількісно-граничний вияв дії у дієсловах із префіксом на-

Сучасні наукові знання онтології світу, емпіричний досвід його пізнання та власне буття в цьому світі дозволяють стверджувати, що оточуюча нас дійсність не хаотична, а певним чином структурована, кожний фрагмент життя займає відведену йому нішу. Відповідно, у нашій свідомості всі предмети, події та явища реальної дійсності об'єднані в певні групи, які відображаються на мовному рівні. Лексико-граматичні класи слів також становлять упорядковану систему, яка постійно поповнюється новими одиницями.

Серед різних шляхів збагачення словникового складу української мови найпродуктивнішим є творення нових слів за допомогою префіксів. У системі афіксальних засобів префікси характеризуються точно визначеною в структурі слова позицією – препозитивною щодо кореня; структурною автономністю, оскільки вони поєднуються тільки з цілим словом будь-якої частиномовної належності; зчеплення префіксів із твірними основами викликає мало змін у фонемному складі самих префіксів, не породжує великої кількості аломорфів [1]. На семантичному рівні префікси виступають носіями певних лексичних значень у складі слів. Окрім того, розглядавані морфемні не визначають частиномовну належність похідних одиниць, тому твірні слова й префіксальні основи завжди входять до одного лексико-граматичного класу слів.

У системі дієслова префіксація – основний засіб поповнення та оновлення дієслівної лексики. Вона виявляється у так званій словотвірній модифікації (префікс не змінює значення слова, а лише вносить якісь нові семантичні відтінки) та мутації (префікс відіграє суттєву роль у граматичних процесах, зокрема видотворенні). За твердженням мовознавців, префікс не набуває певного значення, сполучаючись із твірною дієслівною основою, а сам наділений конкретною семантикою [2]. Аналіз показує, що таких значень префіксальний формант, як правило, має декілька, які становлять його лексико-семантичні варіанти. З цього приводу Л.О.Вараксін уточнює, що для префіксів, як і для значень твірних основ, актуальне розмежування явищ полісемії (багатозначності) та омонімії [3].

Отже, префікс і твірна дієслівна основа – це дві рівновеликі самостійні морфемні, які є носіями певного лексичного значення. Їх взаємодія визначає семантику префіксального дієслова або його лексико-семантичного варіанта як виразника процесуальної ознаки. Не викликає заперечень твердження, що з усього комплексу значень, пов'язаних у нашій свідомості з конкретним словом, при утворенні нового префіксального дієслова і з боку твірної основи, і з боку префікса беруть участь кожного разу лише по одному лексико-семантичному варіанту [4].

Особливістю українського дієслова є наявність значного арсеналу префіксальних засобів словотвору, а саме: *в-* (*у-*), *від-* (*од-*, *віді-*, *оді-*), *до-* (*ді-*), *з-* (*зі-*), *на-*, *над-* (*наді-*), *о-* (*об-*, *обі-*), *перед-* (*перед-*), *під-* (*піді-*), *по-* (*пі-*), *при-*, *про-*, *ви-*, *пере-*, *роз-*. Усі дієслівні деривати об'єднуються у великі угруповання за характером модифікації твірної дієслова афіксальними, зокрема префіксальними компонентами. Систематизація їх щодо найбільш спільних значень за характером зсувів у семантиці твірної основи створює умови для виділення структурно-семантичних груп [5].

Результати аналізу опрацьованого фактичного матеріалу свідчать, що чим продуктивніший префікс, тим частіше він бере участь у творенні структурно-семантичних угруповань. Словотворчою морфемою, яка має розгалужену семантичну мережу значень, є префікс на-.

Мета роботи полягає в з'ясуванні семантичної структури та словотвірних моделей як реалізаторів гранично-кількісного значення дієслів, дібраних за текстами творів письменників діаспори.

Зацікавлення вчених ХХ ст. структурно-семантичними типами дієслів знайшли відображення в періодичних виданнях і монографічних працях О.Потєбні, В.Виноградова, Н.Авілової, О.Бондарка, М.Кронгауза, С.Соколової.

Актуальність подібних досліджень у сучасній українській морфології, лексикології та словотворі безперечна, оскільки наявність певної кількості аналітичних студій поетичного мовлення майстрів слова гарантує об'єктивність мовної картини, дає можливість зробити висновки щодо семантичних процесів та градацій в мові, адже історія української літературної мови – це передусім шлях становлення художнього слова. Безумовно, на особливу увагу заслуговує складна за своєю природою структурно-семантична група дієслів гранично-кількісної дії.

За Словником проаналізовано 144 похідних дієслівних одиниць з гранично-кількісним значенням [6].

Концептуальні значення префікса *на-*

Переважна більшість префіксів української мови генетично пов'язана з прийменниками. Утрачаючи в процесі історичного розвитку мови своє самостійне лексичне значення і набуваючи службової синтаксичної функції, прийменник, за дослідженнями В.С.Ільїна, разом із відмінковою формою іменника виявляє здатність виражати відношення між дією чи станом, з одного боку, і предметом – з іншого, або між двома предметами в просторі та часі, а також виражати обставинні відношення до дієслова, прикметника, прислівника або іменника [6].

Основні значення прийменника *на* просторові: указівка на поверхню, де відбувається дія або по якій поширюється (*поставити на стіл, розіслати на ліжку*), означення місця, до якого спрямовується дія (*віднести на вікно, вийти на стежку*), указівка на часовий проміжок тривання дії (*залишитися на кілька років, відомий на віки* тощо). Із часом у прийменника *на* розвинувся додатковий семантичний відтінок – указівка на міру вияву чогось (латка на латці). Останнє значення стало причиною виникнення ряду семантичних варіантів уже префікса *на-*, зокрема його гранично-кількісного значення.

За опрацьованою літературою, усі концептуальні (ті, які узагальнено позначають події та явища матеріального світу) значення дієслів із префіксом *на-*, що встановилися в процесі мовної діяльності людини, можна поділити на чотири великі групи, виокремлюючи в кожній частковій значеннєві характеристики, які відображають більш конкретну – соціальну класифікацію дійсності:

на- "нова якість, що з'являється у процесі результативної дії": *вчити – навчити*: І стрілами пагубними *навчи* мене в серця влучати [5, с. 358], *родитись – народитись*: В болючій тузі *народилось* слово, безгрішне, змучене до нетривких, до грішних [5, с. 218];

на- "нагромадження великої кількості чого-небудь; множина суб'єктів, що чинять дію": *плакати – наплакати*: Мамо, ось твій син! Прийшов з парнасу, та приніс тобі у дар сльозин багно – я *наплакав* їх в погоні часу [7, с. 278]; *стріляти – настріляти*: До Лазо [станції] їхали три дні, а фазанів та тетеруків *настріляли* цілий оберемок – десятків зо два [1, с. 171]; *пхати – напхати*: – За Арктику ще не починають війни. – Почекай, хутко почнуть! – Так, але тільки тоді, коли туди *напхають* робочої сили, яка могла б витягти своїми руками з надр її багатства і давати їх переможцям [4, с. 363];

на- "незначний, неповний вияв дії", сюди належать дієслова тільки недоконаного виду: *накралати, награвати, настукувати*: Надворі сутеніло; знов *накралав* дощ і стихав [2, с. 250];

на- "відтінок цілковитого задоволення, насичення суб'єкта означуванню дією": *наслухатися, надуматися, налузатися, на-*

гарцюватися: А селяни їх [доці] зустрічають хлібом-сіллю, потім навколішках *наслухаються* до нестями їхніх мелодій [7, с. 531].

Значення будь-якого слова можна представити як сукупність семантичних компонентів. Основний принцип організації сем у значенні префіксального дієслова – ієрархічний: вершину ієрархії становить значення твірної основи, інші – менш загальні (значення префіксів, суфіксів та постфіксів) – підпорядковуються йому та уточнюють, конкретизують, виступають засобами упорядкування дієслівних одиниць у лексико-семантичні групи.

Лексико-семантична група (далі ЛСГ) – клас слів однієї частини мови, які мають у своїх значеннях спільний інтегральний (об'єднуючий) компонент (або компоненти) і типові уточнюючі (диференціальні ознаки), а також характеризуються особливістю сполучуваності з іншими компонентами в структурі речення [7].

О.Земська зазначає, що похідне слово відрізняється від твірного наявністю в нього словотвірного значення: "У семантиці слова для словотворення суттєвим є не його лексичне значення, а те загальне, що відображено в ряді слів, ...тобто те, що пов'язане із семантикою форманта" [8]. Наявність спільного формального показника (словотворчого форманта) слугує зовнішньою характеристикою групи і є її формальним організаційним моментом. Тому таку ЛСГ іноді визначають як формально-семантична група [9].

Кількісно-граничний відтінок, який привноситься префіксом *на-*, може бути введений в лексичне значення слова двома способами: а) обов'язково пов'язаний з одним із другорядних членів синтаксичної конструкції, як правило обставиною міри і ступеня: *наїстися донесхочу*; б) новий семантичний елемент (нова ідея) актуалізується безпосередньо лексико-семантичним значенням префікса, пор.: *читати – начитатися, лементувати – налементуватися*, префікс із постфіксом виражають думку про цілковите задоволення суб'єкта виконуваною дією, чого не позначає аналогічна безпрефіксна лексема.

Слід зауважити, що дієслова з гранично-кількісним значенням фіксують лиш кінцеву фазу – задоволення суб'єкта досягненим результатом. За такого трактування гранично-кількісне значення вимірюється категоріями міри й ступеня, інтенсивності. Виділення однієї характеристики дії в межах семантичного "простору" дієслівних лексем передбачає порівняння цієї ознаки з оцінкою міри, точкою відліку (нормою), яка встановлюється згідно

з прийнятою суспільством номенклатурою. Однак необхідно розрізняти відносно суб'єктивний характер норми як категорії психологічної (напр., для когось *насмятися* наступає на одному часовому зрізі, для другого – на іншому) та об'єктивний аспект функціонування в мові спеціальних засобів, які відображають цю суб'єктивну категорію. Міра позначає ту межу (границю), за якою зміна кількості зумовлює зміну якості (або зміна якості впливає на зміну кількості). Ідеться про кількісно-граничну величину вияву дії, що реалізується одним суб'єктом або кількома суб'єктами за умови порівняння однієї і тієї ж ознаки в первинній і похідній дієслівних основах. Напр.: *чекати* – *начекатися*. Таж стільки того й сього *начекався* [7, с. 560].

Отже, категорія кількості в царині гранично-кількісних дієслів реалізує свою головну характеристику – кількість як показник міри вияву перебігу дії в часі.

Співвідношення вияву гранично-кількісного значення твірною основою та словотворчими афіксами на рівні похідного дієслова

Усі слова гранично-кількісної дії утворені двома способами словотвору: префіксальним – за допомогою форманта *на-* та префіксально-постфіксальним засобом *на-...-ся*. Аналіз фактичного матеріалу зумовив вироблення власного підходу до класифікаційного словотвірного структурування дієслів із кількісно-граничним значенням. Так, за нашими спостереженнями, можливі різні типи взаємодії всіх елементів у складі префіксального дієслова:

1) класичним прикладом взаємодії між морфемними компонентами префіксального дієслова слід вважати такі відношення, коли всі складові частини дериваційно виділяються: *на-катати-ся*, *на-тренувати-ся*, *на-морочити-ся*, *на-курити-ся*, *на-кликати-ся*, *на-сидіти-ся*, *на-гостювати-ся*, *на-служити-ся*, *на-слухати-ся*, *на-гуляти-ся*, *на-співати-ся*, *на-стояти-ся*, *на-страждати-ся*, *на-судити-ся*, *на-танцювати-ся*, *на-терпіти-ся*, *на-літати-ся*, *на-ліпити-ся*, *на-копати-ся*, *на-кричати-ся*, *на-жити-ся*, *на-робити-ся*, *на-лежати-ся*, *на-балакати-ся*, *на-бігати-ся*, *на-бідувати-ся*, *на-блукати-ся*, *на-бродити-ся*, *на-верещати-ся*, *на-виглядати-ся*, *на-вечеряти-ся*, *на-ганяти-ся*, *на-гарцювати-ся*, *на-глузувати-ся*, *на-мордувати-ся*, *на-мовчати-ся*, *на-свистати-ся*, *на-сидіти-ся*, *на-чхати-ся*, *на-ярмаркувати-ся*, напр.: Біло щастя довго капатало у засніжений дзвін моєї долі, але якогось

дня дзвін долі із биллом щастя *націпувалися*... [7, с. 499]. У таких дієсловах гранично-кількісне значення вноситься тільки префіксально-постфіксальною конструкцією, пор.: жити в місті та нажитися в місті. Твірні основи цього типу перехідні/неперехідні входять до різних тематичних дієслівних груп;

2) окремі морфемні (складові) частини дієслова можуть з'явитися автономними (семантичні зв'язки між ними порушуються), наприклад постфікс *-ся*: *на-метушитися*, форма *метушитися* незалежна від *метушити*, аналогічно *на-змагатися*, *на-знуцатися*, *на-кланятися*, *на-красуватися*, *на-любуватися*, *на-дивитися*, *на-любуватися*, *на-скитатися*. Усі дієслова цього типу утворені префіксальним способом словотвору. Основні мотиватори з постфіксом *-ся* – це завжди неперехідні дієслова, які вже самі по собі містять чітко виражений кількісний відтінок. Отже, префікс *на-* вносить лише семантичний відтінок конкретизації межі (границі), указує на завершення дії, обмежує її тривання. Його лексико-семантичний компонент кількісності неактивований.

У межах дієслів першого типу кількісно-граничне значення залежно від способу словотвору має різні форми вияву: а) одиниці, утворені префіксальним способом: *начудуватися*, *насудитися*, *наганятися*, *налементуватися*, *натягатися*. Це дієслова з твірною основою, корінь якої має інтенсивно-кількісний семантичний відтінок, який конкретизується, підсилюється кількісно-граничним значенням префікса *на-*; б) одиниці, утворені префіксально-постфіксальним способом словотвору: *накуритися*, *накликатися*, *наспіватися*, *навечерятися*, *намовчатися*, *намріятися*, *нафантазуватися*, *нагулятися* тощо, де коренева основа не завжди виявляє кількісне значення.

Таким чином, гранично-кількісний компонент префікса *на-* та префіксально-постфіксальної сполуки *на-...-ся* має різні ступені свого вияву.

На градаційній шкалі кількості гранично-кількісне значення, що вноситься афіксами, матиме вигляд: *на-* + зв'язана основа з *-ся* → *на-* + вільна основа з *-ся* → *на-...-ся*.

При творенні дієслова може бути використано одночасно не один, а кілька префіксів. У дієсловах на позначення гранично-кількісної дії, за опрацьованими статтями Словника, трапляються похідні одиниці з подвійним префіксом (так зване явище біпрефіксації), причому вт...

Кількісний склад таких дієслів обмежений: *навтішатися, назбиткуватися, назбиратися* (ягід), *напоневірятися, нарозмоелятися*. Вторинні префікси слугують для семантичного варіювання основи, фактично центральне місце в структурі слова відводиться первинному префіксу – він виступає активним лексико-граматичним засобом, вторинний префіксальний компонент є виразником лише деяких семантичних значень [10]. Так, афікс *на-* в біпрефіксальних дієсловах бере участь у вираженні кількісно-граничної дії.

Отже, обстеження фактичного матеріалу свідчить, що словотвірна деривація активно корелює із семантичною. Оскільки аналізованому дієслівному префіксу *на-* притаманний великий аспект значень, для опису семантико-словотвірної групи носіїв гранично-кількісної дії використано не всі лексико-семантичні варіанти префікса *на-*, а лише ті, у яких гранично-кількісне значення переважає над іншими.

Сполучуваність дієслів гранично-кількісної дії з прислівниками та прийменниково-іменниковими обставинними конструкціями

Як мовна одиниця дієслівна лексема не просто констатує зміст ситуації, а представляє її, встановлює набір учасників, обставини розгортання, тривалості, перебігу в часі цієї ситуації. У такому розумінні дієслово виступає в ролі предиката, який визначає ситуацію як єдине, але складне ціле, утворюване ним самим і набором його аргументів [11]. Аналіз сполучуваності дієслів дозволяє вивчити його функціональні особливості в лексико-граматичній системі сучасної української літературної мови [12].

Усі події локалізуються певним чином у часі. Будь-яка дія розгортається, триває, завершується та фіксується на конкретному часовому зрізі. На часовій прямій можна відмітити час тривалості, закінчення, переривчастості в перебігу дії, продовження, поновлення чи повторення деяких актів щодо її реалізації. Тобто тривалість дії завжди передбачає її часову локалізацію. Часова характеристика притаманна семантичному значенню кожної дієслівної лексики з кількісно-граничним значенням.

Категорія часу в словах на позначення гранично-кількісного вияву дії співвідносна з категорією компаративності, а конкретніше – з категорією міри і ступеня. Це пов'язано з розумінням кількості як ступеня вияву міри певної ознаки [13]. Як уже зазначалося, увага акцентується не на кількісній дискретній множинності

актів дії, а на величині вияву ознаки в порівнянні з її вираженням в інших однокоренових лексемах, типу: *говорити* (нульовий ступінь міри вияву ознаки) – *поговорити* (певний, але нетривалий час. Інтенсивність не є головною характеристикою дієслова) – *наговоритися вдосталь і що аж язик заплітатися став* (дія вичерпала себе повністю, суб'єкт задовольнив свої вимоги. Дія досягла найвищого ступеня свого вияву).

На синтаксичному рівні характеристика міри або ступеня вияву ознаки гранично-кількісної дії може підсилюватися лексичними недієслівними засобами. Сферу таких засобів становлять прислівники міри і ступеня дії, прийменниково-іменникові конструкції, які кваліфікують різні рівні вияву міри і ступеня ознаки.

Словам однієї ЛСГ властиві типові синтаксичні можливості: вони поєднуються з визначеними контекстуальними партнерами, тобто слова однієї групи реалізують ідею "лексичної домовленості". Префікси "корегують", звужують лексико-семантичні сполучувальні потенції похідного дієслова (напр., дієслова на позначення споживання страви, виконання фізичних дій передбачають об'єкт дії: *лузати насіння, смажити рибу, косити траву*, дієслова з префіксом *на-* та постфіксом *-ся* унеможливають такі позиції) та сприяють формуванню нових позицій прислівників чи прислівникових сполук, які конкретизують гранично-кількісний вияв дії (*нагулятися по саме нікуди, натішитися вдосталь*).

Найчастіше граничний вияв дії з кількісним значенням у вираженні виражається прислівниками.

Прислівники *дуже, зовсім* (у значенні "дуже"), *сповна, цілком, вельми, занадто, добряче, добре, здорово, вдосталь (вдосталь), досхочу, усмак (всмак), вволю, досить* сполучаються з предикатами доконаного виду на позначення гранично-кількісної характеристики дії суб'єкта як безпосереднього носія стану: *накуритися, насидітися, надихатися, намучитися, намолитися, нарадуватися, нанервуватися, натішитися*, напр.: *усмак наробитися, насидітися досхочу, намовчатися вволю, напитися сповна; Наслухавшись багато*, що у світах є Істина ясна, ... пішов [князь] її, вродливицю, шукати [5, с. 165]; *Я настраждався досить* через серце [7, с. 548], Ну що, *надивився вволю?* – запитав Мельник [недобитого арештанта] ласкавим, стомленим голосом. – Ну, а тепер – відправляйся! – і цюкнув ломиком по голові [1, с. 538]; Сюди привіз і радився з лікарем, а той йому казав: *потроху годувати, бо вмруть, як наїдяться досхочу* на виголоджені

шлунки [2, с. 162] або дії: *навозитися, налітатися, настрибатися, нагасатися, назнущатися, намахатися, настрілятися, навергатися, нагрюкатися, навоюватися, наслужитися, натулатися*: *Находився вдосталь і вернувся в хату* [Мирон Данилович], від змори приліг [2, с. 190]; *Намандрувався* [Мирон Данилович] *добряче*, аби в степ вибратись, а там вхопити напрямом до станції [2, с. 210].

Слід зазначити, що кожний аналізований прислівник відповідно до свого лексичного значення виражає різний ступінь міри вияву гранично-кількісної ознаки одним і тим же предикатом, пор.: Марія *добре (дуже) нашттовхалася* в натовпі, поки відшукала матір – фактично шттовханина в натовпі втомила її, але такі перешкоди типові для пошуку – досягнення бажаної мети. Але ось: Марія *добряче* (вищий ступінь порівняння) *нашттовхалася*... автор використовує цю обставину, щоб підкреслити не лише тривалість розвитку подій, а й уточнити, наголосити, що шлях пошуку був дуже складним. У випадку: Марія *занадто нашттовхалась* у натовпі... семантичне значення обставинного компонента зосереджує увагу на надмірності вияву дії, позначеної предикатом-присудком, діяч не сподівався на таке розгортання подій, ця надмірність у вияві дії обов'язково матиме виражений або не виражений експліцитно наслідок, що вплине на зміну фізичного чи навіть психічного стану суб'єкта. Спостерігається цікава тенденція: сама по собі дієслівна лексема на словниковому рівні не реалізує семи "надмірності", однак за відповідного контекстуально-го оточення значеннєвий відтінок "понад норму" цілком можливий у семному складі дієслів на позначення гранично-кількісної дії.

Лексеми гранично-кількісної дії, сполучаючись з прислівником *вщерть*, увиразнюють значення гранично-кількісної оцінки, яке вносить до дієслова префікс *на-* або конфікс *на-...-ся*. Адвербіальний показник при цьому семантично модифікується і позначає не стільки найвищий рівень вияву дії, скільки унормований стан її виконавця: дія у своєму розвитку досягла певної норми, яка задовольняє її виконавця, на більше він не претендує, фактично компонент *вщерть* реалізує відтінок *цілком, повністю, вдосталь*: *Лише сорому наберешся вщерть із цими дітьми* [3, с. 24].

Розгортання дії в часі може бути представлено як тривалий безпереривчастий часовий зріз (*довго, вдосталь, цілі роки*) або як сума дискретних часових проміжків (*з ранку до вечора*). Уточнюють, конкретизують тривалість (*довгочасну/короткочасну за-*

лежно від умов перебігу) у часі виконуваної дії темпоральні обставини. Такими лексичними показниками є прийменниково-іменникові конструкції на зразок: *до ранку, зранку й до вечора, до темноти, не одну весну*; прислівники часу: *довго, допізна, по-довгу, довго-довго, безперервно*; іменники у знахідному відмінку з прийменниками, прикметниками, кількісними числівниками: *три години, два місяці, тривалий час, цілі роки, все життя, всенький (усенький) день, всю зиму, всі віки*. Напр.: *Набігасішся, наганяєшся за цілий день; за ці роки нашоферувався; за усеньку зиму навишивалася*.

Аналізовані адвербіально-кількісні конструкції вказують на регулярне заповнення дією певних часових проміжків. Значення ж дієслівних префіксів узагальнюють внутрішню темпоральну структуру дії, виступаючи, таким чином, своєрідними координатами часу [14].

Отже, гранично-кількісне значення, що входить до семної структури дієслова на словниковому рівні, у мовленнєвих ситуаціях може конкретизуватися недієслівними лексичними засобами, вираженими прислівниковими, прийменниково-іменниковими конструкціями, і визначатися семантико-синтаксичними відношеннями між предикатом і поширювачами його в складі реченні.

Дієслівним дериватам однієї лексико-семантичної групи властиві загальні (однакові) синтаксичні потенції, тобто дієслова на позначення гранично-кількісного вияву дії сполучаються з визначеними однотипними контекстуальними партнерами.

Література

1. Городенська К.Г. Префікси і префіксоїди в українській мові // Мовознавство. – 1986. – № 1. – С. 36-37.
2. Словотвір сучасної української літературної мови / В.М.Гнатюк, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко та ін. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 79.
3. Вараксин Л.А. Семантический аспект русской глагольной префиксации. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1996. – С. 76.
4. Сергеева Т.Д. Вопросы семантической типологии глагольных лексем: Учебное пособие. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1984. – С. 54.
5. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – С. 259–310.
6. Ільїн В.С. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – С. 6–7.

7. Лексико-семантические группы русских глаголов / Под ред. Э.В.Кузнецовой. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1989. – С. 7.
8. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – С. 27.
9. Ермакова А.Н. Роль семантического контекста при определении формально-семантических глагольных групп // Вопросы лексической семантики. – М.: Изд-во ун-та дружбы народов, 1980. – С. 58.
10. Ройзензон Л.І. Двопрефіксні дієслова в українській мові // Українська мова і література в школі. – 1966. – №11. – С. 30.
11. Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматичі і парадигматичі. – К.: НМК ВО, 1990. – С. 12.
12. Там само. – С. 19.
13. Долинина И.Б. Количественность в сфере предикатов // Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность. – СПб.: Наука, 1996. – С. 162–245.
14. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 157.

Список використаних джерел

1. Баґрянний І. Тигролови. Морітурі. – К.: Наук. думка, 2000. – 368 с.
2. Барка В. Жовтий князь: Роман. – Харків: Веста: Вид-во "Ранок", 2005. – 304 с.
3. Мак О. 3 часів ежовщини: Спогади. – Мюнхен: Українське вид-во, 1954. – 308 с.
4. Самчук У. Втеча від себе: Роман. – К.: Вінніпег: Вид-ня Тов. "Волинь", 1982. – 429 с.
5. Слабошпицький М. 25 поетів української діаспори. – К.: Вид-во "Ярославів Вал", 2006. – 728 с.
6. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 5. – 840 с.
7. Ткачук С. Вибрані твори: В 2 т. – Бухарест: Мустанг, 2002. – Т. 2: Оповідання. – 459 с.

"Клясова боротьба" в українському мовознавстві та її відлуння в Ніжині

В історії Ніжинської вищої школи є імена філологів, що встигли відбутися в науці до 30-х рр. ХХ ст. (професори Євген Рихлик, Володимир Резанов, Євген Ненадкевич, Лев Окиншевич та інші). Вони, безперечно, зробили б для науки набагато більше, якби не трагічні історичні обставини. Проте їхні здобутки відомі й загальноновизнані [10].

Поряд із цими науковцями працювали їхні учні, яких професори самі ж таки благословили на тернистий науковий шлях. Серед них – Микола Ладухін, доцент кафедри мовознавства Ніжинського інституту протягом 1930–1934 рр. [1, с. 22]. Він народився 10 грудня (27 листопада) 1903 р. в селі Реутинці Конотопського району. Батько був священиком, помер 1915 р., мати – учителька в селі Антонівці Шосткинського району, з чотирма дітьми й двома десятинами землі. Далі були роки навчання: початкова школа, кілька класів Новгород-Сіверської гімназії (за браком коштів), Шосткинська професійно-технічна школа, що її він, зрештою, і закінчив із відмінними й добрими оцінками, окрім задовільних із креслення, малювання й машинознавства [5].

1925 р. М.Ладухіна було направлено від Шосткинського округу до Ніжинського ІНО, де він і закінчив у 1927 р. факультет соціального виху. Його дипломна робота "Художня література в школі соціального виху" отримала схвалення професора Є.Рихлика, завідувача кафедри українського письменства та мови, який 30 червня 1927 р. на засіданні предметної комісії рекомендує випускника до аспірантури за "здатність до наукової педагогічної роботи, критично оцінювати матеріал, робити свої оригінальні висновки та за досконале володіння українською мовою"; "у майбутньому з нього може бути корисний науковий співробітник" [5]. Професор В.Резанов підтримує цю характеристику й засвідчує добрі наукові перспективи молодого науковця "в галузі українського письменства" [5].

Протягом 1927–1930 рр. М.Ладухін стає аспірантом науково-дослідчої катедри секції української мови та літератури інституту, готує доповіді на теми: "Методи виучування фольклору", "Марксівська метода в фольклористиці", "Українська літературна мова в пам'ятках 17 ст.", "Характеристика діалектів української мови" та ін.

По завершенню навчання з 1930 р. М.Ладухін стає доцентом-мовознавцем інституту соцвиху, з 1932 р. – Ніжинського інституту профосвіти (назви навчального закладу змінювалися на той час калейдоскопічно: до 1920 р. – історико-філологічний інститут, 1920 р. – науково-педагогічний інститут, 1921–1930 рр. – інститут народної освіти, 1930 р. – інститут соціального виховання, 1932 р. створено інститут професійної освіти, з 1934 р. – педагогічний інститут). Протягом двох років доцент М.Ладухін публікує п'ять статей, що яскраво засвідчують роздвоєння науковця між фаховими інтересами й жорстокими процесами політизації мови. У двох мовознавчих (1930 р.) дослідженнях виявляє себе здібним науковцем, здатним до творчого аналізу мовних явищ ("Одне з питань фразеології Марка Вовчка (функції прийменника "по" у фразі "Народних оповідань)"); "Способи постпозитивно-релятивного сполучення речень у Коцюбинського") [2, с. 58–109; 3, с. 125–139].

1932 р. з'являється друком дванадцятий збірник статей викладачів Ніжинського інституту соцвиху з дуже промовистими назвами ще трьох публікацій за авторством М.Ладухіна ("Клясова боротьба в українському мовознавстві (до питання про українську літературну мову доби диктатури пролетаріату)", де ідеологічні штампи, деформації цілковито заступають наукову оцінку діяльності видатних мовознавців Г.Голоскевича, Л.Булаховського, О.Курило, М.Гладкого, О.Матвієнка, творчості М.Рильського, М.Зерова, а мова трактується як суто класове, пролетарське явище (статті "Під машкарою "наукової мови" (про мову праці П.Клименка "Цехи на Україні"); "Роман "Визволення" Копиленка як твір про студентство (диспут у Ніжинському інституті соціального виховання)" [5].

Незважаючи на таке публічне засвідчення лояльності М.Ладухіна з-поміж багатьох інших науковців владі, дванадцятий збірник статей привернув пильну увагу Чернігівського облоргбюро КП(б)У та Ніжинського райпарткомітету: ідеологічні акценти змінювалися блискавично, лояльність до влади сьогодні ставала злочинном уже наступного дня у зв'язку з тим, що в статтях було згадано "не тих" політиків (М.Ладухін на двох сторінках "Клясової боротьби..." 9 разів схвально згадує Миколу Скрипника, що покінчив життя самогубством 7 липня 1933 р.) Оперативність реакції партійців на доробок ніжинських науковців була блискавичною: 13 серпня 1933 р. з'являється ухвала Чернігівського облоргбюро, а 28 серпня – Ніжинського райпарткомітету, у яких, зокрема, було звинувачено кафедру мовознавства у "протаскуванні правоопортуністичного твердження про відмирання класів замість ленінських настановлень про ліквідацію класів" [9].

Долю науковців починає вирішувати, за пролетарською термінологією, критика й самокритика. Деформація свідомості стає обов'язковою умовою незалежно від подальшої людської долі – страти чи помилування. Після першої хвилі арештів (завідувача кафедри Є.Рихлика заарештовано 1930 р.) уже його наступник І.Павловський вимушений реагувати на пильну увагу партійних органів, виправдовуватися постійно й повсюдно, з уживанням ідеологічних гасел. Члени кафедри визнають свої помилки в наукових та професійних поглядах перед населенням Ніжина, інших районів Чернігівщини на зборах, конференціях, студентських сесіях, у періодиці. Пріоритетом роботи кафедри стає поглиблене вивчення російської мови, опрацювання нового зросійщеного правопису. Проте всі запевнення науковців щодо усвідомлення й виправлення допущених ними ідеологічних промахів виявилися даремними: наступне тринадцяте число збірника друком уже ніколи не вийшло попри те, що вже було підготоване. Партійці ретельно вирахували всі "шкідливі" статті попереднього збірника. Їх виявилось аж 178.

Ще наприкінці 1932 р. в М.Ладухіна, як і в інших науковців, існували певні ілюзії про можливість компромісу з собою в ім'я Науки. Він звітує на кафедрі про свої нові здобутки: виголошена доповідь "Проти зоологічного націоналізму в українському мовознавстві"; написана стаття "Релятивний займенник "котрий" у Коцюбинського" та "Активно-дієприкметникові конструкції у Коцюбинського"; триває збирання матеріалу про особливості української літературної мови за кордоном (із застереженням: "за українськими радянськими виданнями в Берліні, Парижі, Нью-Йорці"); заплановано підручник "Історія синтаксичних конструкцій в українській літературній мові"; укладено програми з загального курсу мови (разом із І.Павловським та Г.Костенецьким) та з основ мовознавства [5].

Згідно з партнастановами, на вересень 1933 р. всі програми з української мови змінені, щоб "унікнути елементів спрощенства, не відбивши постанов партії в національно-культурному будівництві" [7]. У дійсності ці зміни, зокрема, полягали в наступному: у графі "перелік літератури" до робочих планів із мовознавства протягом 20 відсотків аудиторних занять рекомендовано "проробити 6 вказівок т. Сталіна" [7]. На місцевому рівні також уже розпочато так звані соціальні чистки: розгромлено "карабанівщину", викрито "курукульсько-непманські елементи Ващенко, що пролізли до інституту за довідками ударника", "викрито вилазки клясового ворога в особі Харченків, що намагались протягнути в стіни інститутів куркульську ідеологію" [6, с. 1–66].

Протягом осені 1933 р. кафедра мовознавства збирається на засідання дуже часто: протокол №1 датовано 2 вересня, №2 – 4 вересня, №3 – 7 вересня, №4 – 14 вересня, №5 – 16 вересня...

[8]. На порядку денному – переважно питання ідеологічного плану й адміністративного: ударництво й соцзмагання, виклик на соцзмагання кафедри педагогіки (відповідальний М.Ладухін), зміст робочих планів (ця проблема теж ідеологічна. – Див. вище), облік студенто-годин тощо. Цькування членів кафедри, попри їхню лихоманкову активність, триває, воно не задовольняє керівництво інституту й партійні органи; не припиняються перевірки кафедри (уже після арешту 1933 р. І.Павловського). У своєму життєписі від 28 лютого 1934 р. М.Ладухін засвідчує остаточну наукову поразку разом із глибоким каяттям: "Цілком усвідомивши суть помилок, виготовував до друку нові статті, де розглядаю і піддаю гострій критиці і свої помилкові твердження в попередніх статтях. До друку підготував праці "Апологет войовничого націоналізму в мовознавстві" (про "методологію" Смеречинського), "Мовна трибуна українського фашизму" (про емігрантський журнал "Рідна мова" Огієнка)... [5].

Офіційною підставою для звільнення доцента М.Ладухіна став наказ від 3 травня 1934 р. директора Мельничина "Про стан грамотності студентів Ніжинського педінституту": Хоча йдеться лише про догану викладачам, що допустили "незадовільно низький рівень засвоєння мови" серед студентів, адміністрація зобов'язує виправити недоліки всіх, окрім М.Ладухіна [4]. Його долю вже вирішено.

До справи М.Ладухіна долучено останній документ справи – його пояснення на двох із чвертю дрібно списаних із обох боків аркушах, датованих 29 липня 1934 р. Роблячи відчайдушні спроби урятуватися, відчуваючи свою приреченість, він намагається використати, на його думку, останній аргумент, викриваючи "націоналістично-фашистські позиції" своїх уже заарештованих учителів і колег Є.Рихлика, П.Одарченка, Є.Ненадкевича, І.Павловського [5]. До цього додалися конфлікти з керівництвом інституту С.Порадою (його заарештовано раніше) та з головою спілки наукових працівників О.Пироговим. На аркушах автобіографії – навкис червоним чорнилом – резолюція-вирок (зі збереженням орфографії): "Звільнити з роботи як націоналіста не забезпечуючого якості роботи в інституті". Її датовано наступним же днем після написання – 30 липня наказом №164.Того трагічного 1934 р., вершинного за своєю кривавою хронологією між процесом СБУ та 1937, протягом травня – липня у провінційному Ніжинському педінституті з'явилися накази за номерами 108–164, за якими стояли долі десятків невинних людей.

Література

1. Викладачі Ніжинської вищої школи. Біобібліографічний покажчик / Укл. Л.В.Гранатович, Т.П.Скатерна. – Ч. 2–3. – Ніжин, 2000.
2. Записки НІНО. – Кн.10. – Ніжин, 1930.
3. Записки НІНО. – Кн.11. – Ніжин, 1931.
4. Інструкції, копії приказов директора... / ВДАЧОН, ф. р. 6121, оп. 1, спр. 607.
5. Особиста справа Ладухіна Миколи Євтихійовича / ВДАЧОН, ф. р. 5121, оп. 2, спр. 3216.
6. Порада С. Ніжинські інститути на 15-ї роковини Жовтня / Збірник Ніжинського інституту соцвиху. – Ніжин, 1932. – №12.
7. Программы по языкознанию... / ВДАЧОН, ф. р. 5121, оп. 1, спр. 602.
8. Протоколы заседаний кафедры языкознания / ВДАЧОН, ф. р. 6121, оп. 1, спр. 590.
9. Резолюція кафедри мовознавства від 7.09.33 року / ВДАЧОН, ф. р. 6121, оп. 1, спр. 232, арк. 10.
10. Самойленко Г.В. Є.А.Рихлик: Біобібліографічний покажчик. – Ніжин, 1993; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005.

Фото М.Ладухіна /1931 рік/. З архіву В.Ємельянова

Кордоцентризм україномовної творчості Олекси Стороженка

24 листопада 2006 року виповнилось 200 років з дня народження талановитого українського письменника Олекси Петровича Стороженка – уродженця села Лисогори Борзнянського повіту (тепер Ічнянського району), що на Чернігівщині.

Олекса Стороженко (1806–1874) як письменник дебютував російськомовним романом з української старовини "Братя-близнець" в 1857 році. Продовжуючи друкувати російські оповідання, О.Стороженко заявляє про себе і як автор україномовних творів. Оповідання та п'єса "Гаркуша" були надруковані в 1861–1862 роках у журналі "Основа". У 1863 році письменник видає двотомник "Українські оповідання", що були написані ще в 50-х роках, у 1870 році – початок повісті "Марко Проклятий".

Дослідники неодноразово вказували на романтичний стиль творів Олекси Стороженка. А.Шамрай слушно називав письменника "єдиним викінченим нашим романтиком у прозі" [1]. У критичній літературі (М.Зеров, А.Шамрай, А.Іщук, П.Хропко, Т.Комаринець, Є.Нахлік та ін.) аналізувались такі аспекти романтичної поетики, як використання демонологічних сюжетів, фантастики, пейзаж, ідеалізація козаччини тощо. Відзначався вплив романтичної поетики раннього М.Гоголя на творчість українського прозаїка. Однак в українському літературознавстві ще не існує розвідки, де б україномовна творчість О.Стороженка розглядалась через призму кордоцентризму, характерного для менталітету української людини.

Саме романтизм, який у всіх слов'янських національно-пригноблених народах пов'язаний з процесом формування національної свідомості, був спроєктований на пізнання "національного духу" (Й.-Г.Гердер), своєрідності внутрішнього життя, психології колективного "я", архетипів того чи іншого народу.

Українська психічна структура, на думку багатьох філософів (Г.Сковороди, М.Гоголя, П.Куліша, М.Шлемкевича, Д.Чижевського, О.Липинського та ін.), вирізняється емоційно-почуттєвим характером, інтровертністю, кордоцентричністю. Психіка української людини живиться колективним неусвідомленим, архетипами, насамперед архетипом Матері, Жінки, Землі, Батьківщини. О.Культу

Handwritten notes in Ukrainian, including names like М. Зеров, А. Шамрай, А. Іщук, П. Хропко, Т. Комаринець, Є. Нахлік, and dates like 1806-1874. The text is written in cursive and covers most of the page.

чицький у статті "Світовідчуття українця" писав, що "найхарактерніший тип українського колективного несвідомого є тип ласкавої, плідної Землі, опертий на віковий спільний досвід співжиття хліборобського народу з доброю Ненькою-Землею. Цей архетип... позбавляє світосприймальні настанови українця агресивності, формує їх у збіжному напрямку ентузіастично забарвленої м'якої споглядальності" [2]. Українська людина зорієнтована на відчуття краси, гармонії, добра, етичний та естетичний позитив.

На час появи творів О.Стороженка філософія серця, кордоцентризму була досить розвинена у творах Г.Сковороди, М.Гоголя, П.Куліша, а свого вивершення досягла у праці П.Юркевича "Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого" (1860). У розумінні категорії "серця" українські мислителі близькі до його біблійного тлумачення. У Біблії "серце" символізує індивідуальну неповторність особистості, те незбагненне, що складає основу людської сутності, а також інтелект, емоції і волю [3]. Водночас в українській філософсько-літературній спадщині акцент переноситься на два моменти.

По-перше, на гносеологічний момент. Серце трактується як інструмент пізнання світу, Бога.

Г.Сковорода, виділяючи людину "зовнішню" і людину "внутрішню", писав, що ество внутрішньої людини і є Бог, що проти божественної "безодні" відкривається "безодня" в людській душі... Ця "безодня" є "серце", себто джерело думок і бажань людських" [4]. "Серце, – продовжував М.Гоголь – ключ до світу" [5]. Пізнаючи макросвіт, "безодню" власної душі, людина пізнає макросвіт, "безодню" Абсолюту.

Г.Сковорода, М.Гоголь, П.Юркевич часто зверталися до поняття "глибоке серце", яке почерпнуте з Біблії. При цьому вони наголошували на тому, що у серці є сторони, неприступні неабсолютному пізнанню. "Серце" – найглибша глибина душі людини. Г.Сковорода відносив "серце" до категорії позасвідомого, П.Юркевич – до підсвідомого. Обидва філософи вважали, що "серце" є глибша і вища за свідоме основа свідомого психічного життя.

Філософія "серця", емоціоналізм, на думку Д.Чижевського [6], по суті, стали запереченням абсолютизації принципу раціоналістичного, інтелектуального пізнання світу. Г.Сковорода вважав, що серце спроможне розкрити таємницю безмежного і багато в чому неосяжного тільки за допомогою розуму світу. П.Юркевич, висту-

паючи проти однобічного раціоналізму в теорії пізнання, твердив, що думкою, мисленням не обмежується повнота людської духовної істоти, що розум керує, але серце породжує [7]. П.Юркевич слушно наголошував, що розум дає можливість людині пізнати світ цілком і наскрізь, але він не може відкрити в цьому світі буття правдивого та живого, яке дивувало б його красою форм, таємничістю та безмежною повнотою змісту. Коли ми приймаємо красу в природі або мистецтві, коли ми дивуємося величності вчинків, то усі оці переживання починає не розум наш, а серце. "Якби душевне життя людини обмежувалось мисленням, то світ... відкривався б її свідомості як правильна, але водночас і мертва математична величина" [8]. В дійсності світ різноманітний, прекрасний та живий.

По-друге, серце осмислюється через морально-етичну призму як вмістилище найвищих духовних чеснот людини, її душевного скарбу. Серце є джерелом усіх почуттів, це осердя душі людини. Зокрема, Г.Сковорода писав: "Глава в человеке всему – сердце человеческое. Оно-то есть самый точный в человеке человек, а прочее все околица" [9]. Саме серце, душевна чистота людини, істинність її віри в Бога стоять у центрі таких творів М.Гоголя, як "Вибрані місця з листування з друзями" і "Роздуми про божественну літургію", де він послідовно проводить думку про те, що найкращий стан для людини – стан розчуленої душі, який допомагає їй проїнятися стражданням та болем людства, наповнити серце любов'ю і вірою. "Серце, яке очищується від підлих світських гадок, що занепокоюють душу, починає бачити захований в ньому скарб свого щастя, почуває, наче після хвороби бажання своєї їжі", – зазначав М.Гоголь. Очищене "чисте" серце... є Боже, а Бог є йому свій" [10].

Кордоцентрична філософія має антропологічний характер, в її центрі – людина, що повинна дбати про свій духовний скарб. На цю щирі і вкрай необхідну працю душі вказували і Г.Сковорода, і М.Гоголь, і П.Юркевич.

П.Юркевич, зокрема, наголошував, що тільки такі вчинки, котрі зумовлені стремліннями серця, вважаються моральними.

З міркуваннями українських філософів О.Стороженко виявляє вражаючу типологічну подібність.

Кордоцентризм українськомовної творчості О.Стороженка виявляється як у позиції оповідача, так і в духовному світі персонажів.

У багатьох творах маємо поєднання суб'єктивної і об'єктивної манери оповіді. Максимальна наближеність до образу народного оповідача властива творам, написаних у стилізованому жанрі народної казки. У них опрацьовано давні фольклорні

сюжети, збережена композиція та ідея перемоги добра над злом. Ці твори (усього десять) друкувались у журналі "Основа" в рубриці "З народних уст" ("Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав", "Вчи лінивого не молотом, а голодом", "Не впусти рака з рота" та ін.). В інших оповіданнях образ народного оповідача тісніше пов'язаний з конкретним історичним часом, інколи маємо своєрідне поєднання в одному творі двох оповідачів: військової людини (у ньому вгадуються риси самого О.Стороженка) та народного оповідача, розповідь якого передає автор ("Закоханний чорт", "Межигорський дід", "Чортова корчма", "Кіндрат Бубненко-Швидкий").

Для об'єктивної і суб'єктивної манери властива лірична манера викладу, намагання емоційно захопити читача. Розчуленість оповідача передається численними авторськими відступами, у структурі речень багато вигуків, звертань, риторичних запитань, емоційної, романтично-сентиментальної лексики. Тут слухною є думка Д.Чижевського про манеру писання М.Гоголя, до якої подібна манера О.Стороженка: "Щоб вплинути на когось... треба впливати на емоцію, душу треба вразити, струснути її. Через це саме ліризм, як дидактичний підхід, грає таку роль у Гоголя" [11].

Глибоко емоційне сприйняття світу втілене у творчості О.Стороженка насамперед в образі "щирого українського серця" [12], яке "труситься, токотить" (67). Оповідач часто виявляє захоплення красою світу, людини, звертається до Бога, пише про вроджену схильність українця до художньої творчості: "Наша чудова українська врода, нагріта гарячим полуденним сонцем, навіва на думи насіння поезії та чар. Як пшениця зріє на ниві і складається у копи і скирти, так і воно, те насіння, запавши у серці й думку, зріє словесним колосом і складається у народні оповідання й легенди" (90).

Діалог оповідача з читачем вибудовується як контакт серця із серцем: "так слухай же, синку, і захвай у серці, що од мене почувеш" (147).

Сам О.Стороженко про процес творчості пише як про емоційне піднесення душі, зокрема неодноразово вказує, що повість "Марко Проклятий" "выношена под сердцем". І навіть намір залишити "писание на родном языке" виник у О.Стороженка як емоційна реакція на недобррозичливіх критиків. Письменника глибоко схвилювало те, що не тільки "Современник", а навіть "наші" Куліш, Костомаров, Білозерський "занимались восхвалением Марка Вовчка, а за меня не наершилась ни одна украинская душа" (лист до В.І.Білого від 8-го березня 1874-го року, 567).

Джерелом найглибших, найсердечніших емоцій є Україна. Оповідач ідеалізує і мікросвіт української людини, і український макросвіт, який маркується сакрально: "божа сторона" (66), "мов у раю" (67). Як попередники-романтики, О.Стороженко міфологізує Україну, що постає, як і в раннього М.Гоголя, у святковому вигляді. Епічний світ творчості О.Стороженка тримається на романтичній опозиції "сучасне" – "минуле". Причому основна увага звернена саме на минулі часи, які ідеалізуються. Це "свята старовина" (115, 203). Позитив минулого наскрізний у бутті української людини і виявляється на рівні природи, побуту, історії, етики.

Романтики вважали, що чуттєвість людини, її серце, її зв'язок з трансцендентним розкривається через сприйняття природи. Л.Уланд твердив, що на природі лежить відблиск божественного [13]. Тому вміння відчувати красу навколишньої природи є здатністю особистості, душа якої гармонізована Богом.

Твори О.Стороженка насичені соковитими пейзажами. Невипадково М.Зеров вказував, що в О.Стороженка "пейзаж гоголівського типу з властивою йому густотою фарб" [14]. Природа в О.Стороженка часто меланхолійна, спокійна і гармоніює з українською вдачею: "Вечір був теплий, тихий: роботяща бджола ще гуділа між віттям цвіту; соловейко висвистував, і здалека долітали веснянки слобожанських дівчат. Гарне було місце, дуже мені подобався цей затишок, і тепер, згадуючи його під хмурих північним небом, прояснились мої думки і заграло українське серце" (206).

Надзвичайний психологізм і розчуленість оповідача, його український патріотизм обумовлює одухотвореність природи, її персоніфікацію: "Мій боже милий! що за ліс! Якого нема тут дерева! І високих, величезних, і старих, скорчених, похнюпих, що вже свого віку доживають... Куди не глянь – усе тебе чарує, привітає, усе тобі всміхається. Здається, сама рідна наша Україна вийшла тобі назустріч... Так тобі весело. Так легонько, мов у раю!.." (67)

Природа в творчості О.Стороженка має виразний національний колорит, у ній виділяються такі знакові об'єкти, як степ, Дніпро, Великий Луг, пасіка, вишневі садки з соловейками, хутори з буянням дикої природи тощо. Автор гіперболізує фауну і флору минулих часів, коли було більше і риби, і звірів, і ягід, і дерев. Кращими були коні, воли, бджоли. Людина по-язичницьки схилялась перед природою, була наділена анімістичним уявленням про світ. Одухотворені природні істоти мислились як реальні. Таке змалювання природи особливо характерно для демонологіч-

них оповідань О.Стороженка ("Закоханий чорт", "Жонатий чорт") та повісті "Марко Проклятий". Так, в оповіданні "Закоханий чорт" описується ліс, у якому "...із-за кущів то виткне морду лісовик з зеленою, як трава, бородою, то вискочить вовкулака, підперезаний червоним поясом, то стрибають з гіллі на гіллю упирі у німецьких галанцях, і всі ж то низенько і привітно їм... кланяються" (80). А Дорош в однойменному оповіданні зрідений з природою так, як Адам і Єва в божому Едемі. Козак "понасаджував скрізь дерев'я, нащепив груш і яблунь, неначе ліс який розвів... з власних рук годував диких кіз, сайгаків, журавлі ходили за ним слідом, як собаки..." (183).

О.Стороженко нерідко ідеологізує пейзаж ("Дорош", "Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа"). Незаймане буяння дикої природи, широчінь степів підноситься до символу вільного козацького життя: "За селом блищать течії, затоки й озера Мжі. Потекла вона уліво проміж кущів верболозу в вільхи, а напроти гладко стелеться з могилами широкий степ.

Сивіє старенький, як море, мріє-мріє, поки не зійдеться з небом. А небо з землею. Гуляйте очі, гуляйте думи, як колись гуляло по сьому степу вольне козацтво" (68).

Серце оповідача як камертон озивається на все рідне, українське. Автор смакує деталями українського побуту. В оповіданні "Закоханий чорт", згадуючи Основу і Г.Квітку-Основ'яненка, О.Стороженко стилізує властиву зачинателю нової української прози манеру деталізованого опису українського побуту: "дівчата у стьожках, молодиці у парчевих очіпках, у кармазинах, у глазеті... Сядеш, було, до гурту, вип'єш корячок горілки, з'їси шматок сала, побалакаєш і свого додаси веселого слова..." (67–68).

Навіть сфера соціальних стосунків у минулому постає гармонійною: "То яка тоді і панщина була? Ігрища" (169). "Нема вже теперечки таких панів, як колись були!" – резюмує оповідач у творі "Прокіп Іванович". Колишні пани, на думку оповідача, жили любов'ю до ближнього: "до старого пана хоч уночі, було, приходь – вислухає тебе ласкаво, і пораду дасть, і, чого попросиш наділить" (157).

І все ж, основна сфера ідеалізації – історичне минуле часів козацтва, яке викликає особливе збудження серця: "серце так і затукотіло, як з грудей не вискочить" (218). Однак стукіт серця має різні настроєві реєстри: веселі ("заграло у старого козацьке серце" (213), "весело стало на серці і вияснилось на душі" (224) і

сумні: "Здавило серце неначе обценьками" (160). Така антиномічність – серцевина історіософських переконань О.Стороженка, міф якого про козацьку Україну герметично замкнений у минулому і зовсім не спроектований у майбутнє. Ставлення письменника до козацтва, Запорізької Січі метафоризовано ставленням до "покійника, колись милого тобі чоловіка. Жалем ние серце, а душу обдає сумом, страхом..." (231).

Якщо Т.Шевченко шукає у козацькому міфі відроджувальну енергію для української нації, П.Куліш руйнує козакофільський міф як небезпечний для його продовження, то О.Стороженко милується минулим, але не вірить у повторення красивої історії. Ключовою для нього стає теза: "Жити нам тільки споминками". Як антиквар, письменник намагається зберегти дорогі українському серцю національні реліквії. О.Стороженко прагне максимально точно, правдиво передати деталі козацького побуту, архітектури, поселень. Оповідачами багатьох його творів є сивочолі січовики, тому має рацію П.П.Хропко в тому, що твори з реальними історичними постатями правильніше було б назвати не оповіданнями, а "нарисами, своєрідними белетризованими портретами" [15]. Це особливо стосується "Споминок про Микиту Леонтійовича Коржа", з яким О.Стороженко познайомився 1827 року. З вуст Микити Коржа дається максимально конкретизована розповідь про заснування Запорізької Січі і помешкання запорожців. Автор навіть вказує на необхідність збереження цих пам'яток матеріальної культури, зокрема двох будинків кошових отаманів: "Глядячи на них, така спала думка на мою душу: чому якому-небудь багатому панові у нас на Україні не купить їх на знос, та й поставить у своїм парку? Зберіг би він ці будинки на довгі віки, звеселили б вони і щире українське серце, і красили б сад лучче тих мрамурових венер, чорт батька зна по-яківській зроблених швейцарських халабудок, галанських курників і ще деяких панських витребеньок" (242).

Водночас щемливий етнографічний опис Запорізької Січі, її руїн поєднується з романтичною розповіддю літнього січовика з Капулівки, "де колись був старий кіш запорозький" (229). Сюжет про Січ набуває міфологічно-казкового характеру, втрачає історичну конкретність: "...давно, дуже давно... понаходили у ці краї, звідки, ніхто не знає, здоровенні люди, в косову сажень, лицарі чи що" (230). У козацькій міфології була і своя Біблія, у якій наперед визначалась козацька доля. Ця книга належала відомому з народної думи писарю Поповичу-характернику: "Все сталось, як

гісар Попович казав: зруйнували кіш, нема ні війська, ні козацтва, нема й таких людей, які колись були" (230).

Пристрасну ностальгію за минулим оповідач ніби хоче врівноважити холоднуватими-раціоналістичними міркуваннями про нібито справжні причини руйнування Запорізької Січі. І вони полягають у розбоях і грабунках козацької сіроми, на які вимушений був зреагувати цар і прислати військо на чолі з генералом-поручиком Текелієм. За версією Коржа, козацька старшина і сірома добровільно здалась російському генералу-поручику Текелію і зустріли його хлібом-сіллю саме тому, що мали м'яке, чуле, богобоязливе серце, пристали на вмовляння архимандрита і не захотіли "пролить кров єдиноутробную". Непокірність волі царя виявили начебто лише прості козаки: "Сірома, бурлацтво, нежонаті голодранці заприсягались: "Поки світ-сонця, сього ніколи вони не діждуться" (257). Отже, кордоцентризм менталітету українця обертається на пасивність, що живиться трансцендентними уявленнями про перевагу вічного, сакрального, Божественного над мінущим, навіть якщо це стосується національного буття, волі.

У такій позиції оповідача безперечно виявилась, за словами А.Шамрая, "трагедія двоєдушності" самого О.Стороженка, який намагався поєднати козакофільство з лояльністю до царської влади (до чого його спонукала і посада – чиновника для особливих доручень при київському генерал-губернаторові Д.Бібікові, потім при генерал-губернаторові т.зв. Північно-Західного краю М.Муравйова).

Письменник все ж таки не може приховати захоплення козацтвом. О.Стороженко подає численні деталі характерної зовнішності козаків (жилаві шиї, які ні перед ким не гнули голови, міцні статури). Він намагається також показати внутрішній світ козаків. Указує на такі якості характеру, як богобоязливість, щирість, самоповага, схильність до характерництва, гумору, творення добра, химерність, демократизм, шанування батьківських традицій, вміння посміятись над власним горем. Виняткова терплячість української людини втілена в символічному образі скупі козацької сльози. Козацький характер є в цілому моделлю кращих рис, як пише О.Стороженко, "української натури". Із щирим захопленням письменник подає психологічні портрети козаків ("Закоханий чорт", "Кіндрат Бубненко-Швидкий", "Вуси", "Прокіп Іванович", "Дорощ").

Як і М.Гоголь, О.Стороженко з великою силою відчував як красу, так і некрасу людської душі. Письменник досліджував проблему втрати людиною своєї душі, серця, проблему "мертвих

душ" (М.Гоголь). Уже в оповіданні "Закоханий чорт" йдеться про складний шлях спасіння душі відьмою.

Зацікавленість людиною, що втратила душу і совість, характерна і для п'єси "Гаркуша" (1860). Увесь твір про народного ватажка Гаркушу побудований на антитезі крові, гріха і душі, совісті, що відповідно символізують зло, агресивність і добро, любов. Агресивність Гаркуші, в п'єсі постає як результат жорсткого часу, боротьби народу за соціальну справедливість, потреби народу в лютому месникові. Однак, як і Варнаку з однойменної поеми Т.Шевченка, так і Гаркуші, кривавий самосуд над панамі ятрить душу: "Важко, нестерпучо бути харцизом! З кожним днем мені гидшає і каменюкою налягає на душу!.. Їм би тільки грабувати, різати та пекти людей; деколи помилуєш, оборониш кого, то так і шиплять, як гадюки!" (291).

Цю важливу морально-етичну проблему О.Стороженко продовжує в повісті "Марко Проклятий". Як відомо, О.Стороженко написав перші дванадцять розділів, а останні чотири дописав невідомий автор за планом самого автора, що був викладений ним у листі до В.І.Білого від 8-го березня 1874 року.

Центральним образом повісті є образ Марка Проклятого, трагедія якого полягає в тому, що, за власним зізнанням, він є людиною із "залізною душею", "кам'яним серцем" (326) та "чортовою" (310), "злою" (322) долею. Марко є українською фольклорною версією Каїна. Протягом 30-ти років О.Стороженко збирав народні легенди про грішника, якого не приймає земля. У листі до В.І.Білого від 13-го грудня 1873 року: "Существует у нас поговорка "товчеться, як Марко по пеклу". Стало быть, в изустном предании народа должна существовать и легенда похождения Марка, и вот 30 лет отыскивал и собирал куски раздробленной легенды и кое-что собрал. Каждый народ имеет своего скитальца: французы – вечного жида Сантенера, испанцы – Мельмонта, у немцев и англичан так их много, что не перечтешь, у русских – Кашей Бессмертный, а у нас – Марко. И, кажется, наш-то Марко заткнет за пояс всех скитальцев" (563).

На відміну від образу Гаркуші, причину окам'яніння серця Марка О.Стороженко намагається знайти не тільки на раціоналістичному (вплив жорстокого соціально-політичного життя), а й на ірраціональному рівні.

Марко сам намагається збагнути свою душу. Він відчуває, його злоякісний характер склався ще в утробі матері, яка зачала його, порушивши народні звичаї (переодягнутою пішла за бать-

ком на Запорізьку Січ) і в атмосфері військових кровопролитів та агресії: "Почала мене мати на війні, де кров чоловіча річками текла, породила на світ, як звіряку, в пустині, і вигодувала, як вовчечня, кров'ю од живої тварі... Тож не дивуйся, що я не вдався у других людей і що доля моя чортова, не чоловіча" (322).

Згідно з психоаналітичною теорією М.Кляйн [16], на формування людської психіки в ранньому віці особливо великий вплив має материнський код. Центральною дослідницею вважає "доділову фазу інфантильного розвитку, в якій головну роль відіграє мати, спочатку як частковий об'єкт (материнські груди), а згодом як цілісний об'єкт". Першим об'єктом для немовляти є материнські груди, які воно "розщеплює на "хороші" (такі, що задовольняють) і "погані" (фруструючі). Таке розщеплення формує у майбутньому розмежування любові і ненависті. Материнський код виявляється на рівні двох інстинктів, де на кожному етапі відтворюється започаткована в ранньому періоді взаємодія між лібідозними (любовними) і деструктивними (руйнівними) імпульсами, аналогічна взаємодія інстинкту життя й інстинкту смерті. Коли не задовольняються лібідозні імпульси ("погані груди"), тоді посилюються агресивні імпульси, інстинкт руйнації, смерті.

Очевидно, для Марка Проклятого материнські груди були "поганими", у них рано не стало молока, що на підсвідомому рівні сформувало агресивний характер, потяг до руйнації, смерті: "Чим дальш підростав, тим гірш ставав я хижим, непокірним... Не було у мене ні товариша, ні побратима, і ні до кого не лежало у мене серце, ніхто й мене не любив" (322).

До того ж, вигодуваний кров'ю птахів, Марко з дитинства ввібрав звірячі інстинкти, які не контролюються розумом. У його психічній структурі переважає "Воно", що є, за З.Фройдом, первинним енергетичним джерелом психіки, сферою інстинктів – потягу до смерті та руйнування (Танатос) і потягу до творення та конструктивної мети (Ерос). "Цілком зрозуміло, що Воно не визнає ніяких вартостей, не знає добра і зла, не має моралі..." [17]. У Марка в період дитинства та юності майже не виявляє себе "Я" (яке прагне контролювати всі психічні процеси) і "Над-Я" (поняття на позначення психічного утворення, яке формується під впливом сімейного, а згодом – цілісного культурного виховання).

У житті Марка танатологічні інстинкти стихають тоді, коли життя дає шанс для задоволення лібідозних прагнень. Спочатку це було кохання до дівчини із села: "Закохавшись, я став смирний

і покірний, як те ягнятко; що було вона (дівчина – О.М.) мені не звеліла, я все робив: заборонила їсти сире м'ясо – я перестав; казала ходити до церкви – я ходив і од щирого серця молився. ... і був я слухняним, покірним сином – я пішов до батька, покаявся перед ним, і батько прийняв мене як рідного сина, а мати плакала, не нарадуючись..." (322–323).

Однак неможливість задовольнити лібідозні почуття через зраду коханої знову оживлює у Марка танатологічні імпульси: "Мені здавалось, що я не наситив би своєї помсти, коли б висмоктав з самого серця кров моєї судженої і її чоловіка!.." (323).

Боротьба за друге кохання, кохання до своєї рідної сестри, нагадує звірячий інстинкт боротьби із суперником заради оволодіння тілом бажаного об'єкта: "Невсипуща думка і тривога в серці, що всякий має право одняти од мене сестру-коханку, зробила мене лютим звіром; ревності, неначе гарячим залізом, палили моє нутро. Тільки, було, хто стане залицятися, а їх до біса було, або сестра на когось ласкаво спогляне, то вже тому не ходити по світу" (324).

Повторне зовнішнє переродження Марка (стає "добрим сином"), не зачіпає, однак, його серця, душі ("Я" і "Над-Я"). Марко, живучи неодухотвореним еротичним інстинктом, не сприймає будь-яких умовностей і табу соціуму. Хлопець стає кровозмішувачем, задушє свою дитину, зарізує сестру і матір. І лише після задоволення руйнівних інстинктів у Марка Проклятого пробуджується усвідомлення вчиненого зла: "Нічого мені тобі і розказувати, що тоді діялось у мене на душі... Скільки разів хапався я за кинджал, щоб зарізатися, та неначе яка невидима сила тримала мене за руку" (326).

Зрештою, поведінка Марка спричинює його прокляття матір'ю і батьком.

Розуміння функції прокляття впливає із Біблійного пратексту, де воно пов'язане з трьома основними темами: сотвореного Богом порядку, міжособистісних стосунків і Божих заповітних стосунків з Ізраїлем. Прокляття передбачає маргіналізацію об'єкта прокляття, відокремлення його від природного середовища існування [18].

Як і для Гаркуші ("я пропащий, проклятий" (303)), прокляття найрідніших людей стає для Марка символом його виняткової душевної неприкаяності, самотності, перебування на маргінесі душевних, "сердечних" людських стосунків, власне, символом негачії душі і тяжкого шляху спокутування гріхів. Торба з відріза-

ними головами символізує нечисту совість Марка. Марко зізнається, що це "совість тяжкая, важкая, невисипущая, що не дає мені спокою, гризе мене і день, і ніч, вже більш як піввіку ношуся з нею і до кінця світу, до страшного суду буду носитися, поки не зробиться вона легенька, що й мала дитина її підійме" (314).

Марко став жертвою неприборканих інстинктів, які ним керують, влади тіла. Їх голос Марко відчуває як відсутність у ньому Божого, духовного начала ("внутрішньої" людини, "серця", за Г.Сковородою). А тому і трактує свою долю як "чортову". Марко хоче подолати це, стати людиною із щирою душею, совістю, серцем, власне, вписатись у високодуховні, християнські виміри соціуму.

Цей складний процес формування власної душі, пошуку "серця" намагається пройти Марко. Глибоко в душу йому западають слова пустельника: "Одпущення гріхів і награду од господа той тільки добуде, хто сполня його святий закон і волю не з користі і благ будучої життя, а на втіху і велику радість своїй душі і серцю, хто, як сказав спаситель, розлюбить ближнього... (326). Марко прозирає: "Почувши отакі пустельникові речі, став я згадувать усе те добро, що доводилось робить людям, і вийшло, що робив я не од щирої душі, а тільки, щоб збавиться од важкої торби і осоружного світу..." (326).

М.Гоголь писав про "господарство наших душ", про те, що "конечним є привести до ладу свої душі, наші найбільші скарби, працювати над своєю душею, "яку сам Небесний Творець наш вважає за перл свого творіння" [19]. По суті, про це ж плекання душевних скарбів, про етику, що виходить з душі, говорить й О.Стороженко: "Чужим словом і чужими грішми не ублагаєш господу; ті молитви і скарби в нас самих; шукай їх у твоїм серці, у твоїй душі; коли ж там нема, то вже ні в кого не позичиш" (319).

Марко прагне жити далі новозавітною філософією добра і любові до ближнього, яка дає людині відчуття душевної гармонії. Пройшовши складний життєвий шлях, ставши учасником національно-визвольної боротьби на чолі з Б.Хмельницьким, Марко поступово очищує свою совість, налагоджує "сердечний" контакт з оточуючими і на запитання Кобзи, чи полегшала торба, відповідає: "Здається, трохи полегшала... бачу, мені вас жаль стало; вона у мене так, що тільки до кого хоч трохи озветься серце жалем, то вона зараз і полегшає" (363).

Отже, Марко долає в собі звіра, прислухається до голосу серця – тієї езотеричної субстанції, через яку людині відкривається шлях до Бога, у безкінечне.

У п'єсі "Гаркуша" "спастися душу" головному герою допомагає кохана: "Я прийшла сюди – аби спасти твою душу. Покинь своє харцизство, покайся в твоїх тяжких гріхах перед богом і людьми і будь чесним козаком, лицарем... Бог милує не того, у кого не тяжкі гріхи, а того, хто щиро кається" (303). Гаркуша відчуває, що переживає духовний катарсис, і зізнається сотничисі: "...ти збудила в моїй душі силу, котру я давно вже стратив" (304). На шлях духовного очищення стають і товариші Гаркуші.

Проблема втрати людиною душі під час визвольних повстань порушена і у повісті "Марко Проклятий". Моделлю такої жорстокої людини стає отаман Кривонос, який за старозавітним принципом готовий відповідати злом на зло, без жалю нищити польських шляхтичів: "Се ж вони самі наварили собі кулешу, нехай же теперчки і тріскають, поки не луснуть". Проте така жорстокість чужа переконанням більшості козаків: "Аж на виду змінилися вони, глянувши на муки ляхів і почувши їхній галас. Хоч скривдили ляхи український люд і напоїли їх нестерпучою, однак не втішалися вони муками своїх ворогів, бо ще не загубили свого серця і не втратили жалю до ближнього, як дряпіжні ляхи і патери, що мордували неповинних собі на втіху і на зміну віри..." (322).

Отже, кордоцентризм україномовної творчості О.Стороженка суголосний позиціям Г.Сковороди, М.Гоголя, Т.Шевченка, П.Куліша про необхідність плекати душу, свій "сад божественних пісень". Філософія "серця" О.Стороженка надає його прозі народності, гуманізму й трансцендентного виміру, а образу української людини – ідеалізації і навіть сакралізації, оскільки той, хто пізнав глибину власної душі, серця – пізнав і "образ Божий" у власній душі, вічність.

Література

1. Шамрай А.П. Українські оповідання О.Стороженка // Стороженко О.П. Твори: У 4 т. – Харків, 1928. – С. 118.
2. Українська душа. – К., 1990. – С. 13.
3. Словарь библейских образов / Под общ. ред. Лиланда Гайкена, Джеймса Уилхойта, Тремпера Лонгмана. – СПб., 2005. – С. 1025.
4. Сковорода Григорій. Начальная дверь ко християнскому добронравію; Наркісс. Разглагол о том: Узнай себе // Сковорода Григорій. – К., 1983. – С. 114–115, 121.
5. Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 116.
6. Там само. – С.196–199.

7. Юркевич Памфіл Данилович. Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого // Історія філософії України. – К., 1993. – С. 341–348.

8. Там само. – С. 342.

9. Сковорода Григорій. Розговор пяти путников о истинном щасті в жизни // Сковорода Григорій. – К., 1983. – С. 183.

10. Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 70.

11. Там само. – С. 129.

12. Стороженко Олекса. Марко Проклятий. Оповідання. – К., 1989. – С. 242. Далі, цитуючи тексти О.Стороженка із цього видання, у дужках будемо вказувати лише сторінку.

13. Уланд Л. О романтическом // Литературные манифесты западноевропейских романтиков. – М., 1980. – С. 160.

14. Зеров Микола. Олекса Стороженко // Зеров Микола. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 220.

15. Хропко Петро. Олекса Стороженко і його літературна спадщина // Стороженко Олекса. Марко Проклятий. Оповідання. – К., 1989. – С. 15.

16. Кляйн М., Айзекс С., Райверн Дж., Хайманн П. Развитие в психоанализе. Цит. за кн.: Зборовська Ніла. Код української літератури. – К., 2006. – С. 15.

17. Фрейд З. Лекція 31. Психічна структура особистості // Фрейд З. Вступ до психоаналізу. – К., 1998. – С. 542.

18. Словарь библейских символов. – СПб., 2005. – С. 923.

19. Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С. 125.

А.И.Николаенко

Последняя фантазия Кукольника

Русский писатель Н.В.Кукольник (1809–1868) в своей жизни был свидетелем многих событий. Об этом он сам писал Даргомыжскому из Таганрога (1863): "Я соприкасался со всеми знаменитостями моего времени, и набрался порядочный запас интересных материалов" [1]. Поэтому его обращение к теме трагической дуэли Пушкина вполне понятно. Это нашло отражение в драме "Гоф-юнкер", которая и была написана в Таганроге.

Историю создания этой драмы можно проследить по письмам Н.Кукольника. 16 марта 1864 г. Н.Кукольник пишет старому другу Ф.Фан дер-Флиту: "А знаешь что? Может быть, мы тряхнем стариной! Может быть, я прочту тебе и твоим новую мою драмку "Гоф-юнкер". Хоть немного, но и у нас есть люди со вкусом и об-

разованием. Ведь они в восторге! Мне и самому кажется, что ни одна из моих пьес с этой не выдержит сравнения в силе, грации, плотности содержания и быстроте действия. Но провинция, к разочарованиям, и на эту драму глядит с недоверием и сомнением. Однако, по убеждению моих здешних, – так называемых друзей, решил я пустить "Гоф-юнкера" на свет божий. Месяца через три отошлю в Дирекцию, а там, на зиму, может и быть, и сам притащусь к постановке..." [2].

В другом письме другу молодости, скульптору Н.Рамазанову (ориентировочно 1864) Н.Кукольник пишет: "В Благовещение я кончил новую драму. Видно, оттого, что лет 8 не писал, вышла драма сильная, новая, интересная. Может быть, впечатления слишком свежи, и потому драма мне так нравится. Но и другие того же мнения, и находят драму сильнее, вернее и занимательнее прежних моих продуктов. Теперь она вылеживается. Но летом отошлю в Дирекцию, – и в Московскую" [3].

Благовещение – Дванадцятый непреходящий праздник Пресвятой Богородицы. Отмечается 25 марта (7 апреля). Эта позволяет точно назвать дату написания драмы "Гоф-юнкер" – 25 марта (7 апреля) 1864 года.

В июле 1864 года Н.Кукольник пересылает текст драмы актеру П.Каратыгину. В письме ему пишет: "В бытность мою в Москве угораздило меня обещать Львову непременно написать драму для московской сцены; так таки торжественно обещал в полной уверенности, что не сдержу слово, а черт – ты знаешь какая шельма; подвел меня так, что я не спохватился, ан драма – готова. – Попался! Что делать? [...] Месяца два ругался! А слово надо сдержать. И вот, душа моя, скрепя сердце, зажмурясь, запечатаваю пиесу в конверт, и сегодня посылаю в Москву. Петербургские артисты могут <быть> недовольны моим поступком. Так ты, сделай милость, объясни им настоящую причину и всю игру случайных обстоятельств. Пиеса, разумеется, предстанет на ваше уважение, а я потащусь в Питер в половине августа, чтобы прочесть артистам моего "Гоф-юнкера". Я перевожу её на немецкий, потому что швейцар в кирхе сказал мне, когда я жаловался на проповедника. – "Э, русский человек молод и часто зевает, где немец плачет". Но так как я сам не настолько немец, чтобы передать все оттенки моей пиесы, то, между прочими делами, надеюсь отыскать такого знахаря в Питере" [4].

Однако Кукольника все же ожидали неприятности с новой драмой. Он даже обращается в связи с этим с личным письмом к императору Александру II. Вот что он писал в этом письме: "Более года потребил я на обработку новой драмы моей "Гоф-юнкер". Зная, какие затруднения постоянно встречаются у нас драматические писатели, и как трудно за глаза получить место на службе, я решился собрать последние остатки истощенных моих средств, даже войти в долги, и отправился в Петербург... Драма же моя, одобренная театральным комитетом, пропущенная цензурою, принята в дирекцию и, назначенная к представлению в октябре на московской и петербургской сценах, обещала скольконибудь помочь моему расстроенному положению и обеспечить, по крайней мере, на год мое существование. С эту успокоительною надеждою я возвратился в Таганрог. Вдруг после двухмесячного ожидания, когда драма в обеих столицах была разучена и приготовлена к постановке, получаю уведомление, что пьеса "Гоф-юнкер" – запрещена..."

Так как пьеса, пропущенная театральным комитетом и одобренная театральною цензурою, не может быть запрещена иначе, как по высочайшей Вашего Императорского Величества воле, то, естественно, я был поражен до глубины души горестною мыслию, что самым невинным образом, без малейшего умысла, я мог навлечь на себя неудовольствие Вашего Величества с такими ужасными для меня последствиями. Одна совесть утешала меня и навела на мысль, что в это несчастное для меня время Ваше Императорское Величество изволили быть в отсутствии, и что по докладу за-глаза в превратном виде могло только быть исходатайствовано такое убийственное для меня решение, потому что невозможно и вообразить, что запрещение пьесы, одобренной законными для того учреждениями, могло последовать без Вашего, Всемилостивейший Государь, ведома... Новая драма моя, по времени действия, по нравам и понятиям того века ни в каком случае не могла повести к каким бы то ни было предосудительным сближениям с нашим временем, и если кто искал и находил в ней подобное сходство или намеки, тот, очевидно, и непростительно сам оскорблял наше время, и обвинял не меня, а свои личные опасения [5].

Такова хронология создания драмы "Гоф-юнкер" и описание судьбы её. Видимо, на письмо Кукольника была соответствующая

реакция, однако разыскать результаты императорской милости пока не удалось. В многочисленных исследованиях по цензуре царского времени упоминания об этой разыгравшейся для Кукольника трагедии найти не удалось [6]. И все же след отыскался в одном из писем Кукольника, где он пишет: "Гоф-юнкера" запретили, "Гоф-юнкера" обрезали, пропустили, в Москву отправили, что же там хотят его давать или нет? Весной я не согласен. А на осень надо посмотреть, стоит ли его пускать, изуродованного беднягу... Дальше, не захотят ли его напечатать в полном виде? Может быть, после запрещения журналистам будет с руки. Что дадут!" [7].

Сведений о публикации "Гоф-юнкера" найти не удалось. Доступные мне библиографические указатели по Кукольнику не говорят о каком-либо издании этой драмы. А.Киселев-Сергенин в своих комментариях пишет: "Изображение в драме "Гоф-юнкер" продажности и произвола придворной клики в одном из мелких немецких государств было ни чем иным, как замаскированной критикой русской придворной аристократии. Этим и объясняется запрет драмы, сохранившейся в автографе в Пушкинском доме" [8].

Заметим, что в целом оценка, сделанная комментатором драмы Кукольника, верна. Но все же в вопросах оценки драмы не обошлось без досадных неточностей. В биографическом словаре другой статьи о Н.Кукольнике (авторы Н.Г.Охотин и А.М.Ранчин) не посчитали возможным учесть мнение Киселева-Сергенина и написали:

"В 1853–55 годах (Кукольник – А.Н.) пишет ряд урапатриотических повестей и пьес, не открывающих новых сторон его таланта, но лишь эксплуатирующих старые приемы и концепции: пов. "Регистратор" (БдЧ, 1862, т. 111), "Азовское сидение" (СПб., 1855), драмы "Маркитантка" (СПб., 1854), "Морской праздник в Севастополе" (СПб, 1854), "Гоф-юнкер" (пост. 1855)" [9].

Мало того, что авторы не точно указали время постановки драмы "Гоф-юнкер", а историческое сказание "Азовское сидение" отнесли к "повестям", но, как будет показано ниже, в драме "Гоф-юнкер" не "эксплуатируются старые концепции" и ни о каком "горе-патриотизме" речи не идет. Речь идет о той деградации общества, моральном падении нравов, свидетелем которых был Кукольник. И это показано очень четко, хотя действие драмы происходит не в России.

И все же драма была напечатана, и приводимый мною ниже материал основывается на обнаруженной публикации драмы в

газете "Гражданин". Об этой публикации мне сообщил читатель В.М.Кобрин, наткнувшийся на нее в одной из библиотек г. Вильнюса (Литва). В библиографической карточке, которую он переписал для меня, написано: "Гоф-юнкер; драма в 5-ти действиях – Б.М., Б.И., Б.Г. – Вырезки из приложения к газете "Гражданин" [10]. Здесь сокращения "Б.М., Б.И., Б.Г." надо понимать как "Без места, без издателя, без года". Эта случайная находка позволила установить, что вырезки из газеты действительно в библиотеке имеются. Занимают они объем со стр. 75 по 216 (формат А5) и снабжены на каждой четной странице указанием "Прил. к газ. "Гражданин". В справочнике Лисовского я нашел указание, что к газете "Гражданин" литературные приложения выпускались только в 1872 году, причем дважды [11]. Следовательно, в одном из них и была напечатана драма "Гоф-юнкер", текстом которой сегодня я и располагаю. Произошло это накануне того, как газету "Гражданин" стал редактировать Ф.Достоевский.

Видимо, И.А.Пузыревский, племянник Кукольника, ставший владельцем архива дяди, через четыре года после его смерти добился публикации драмы. А тот экземпляр, который хранится в одной из Вильнюсских библиотек, возможно, принадлежал брату Кукольника, жившему в Вильнюсе и здесь же похороненному. Правда, каких либо пометок на нём не обнаружено.

Кратко изложим содержание драмы по имеющемуся материалу [12].

События происходят в Германии в 1683 году в резиденции принца Эрнеста-Амедея. Описывая обстановку в немецком высшем обществе того времени, Кукольник оценивает ее однозначно, что выражено в словах, которыми придворный интендант поучает своего подчиненного: "Линия спины должна описывать орбиту самосовершеннейшего высокоуважения, – поучает он, – Руки должны быть грациозно подобраны" [13]. Следование этому правилу "самосовершеннейшего высокоуважения" практически превращает людей в какую-то бесформенную массу: "У нас нет ничего, чтобы называлось своим именем; особенно люди, – говорит кузина главы государства. – Для них мы придумали титулы; мы называем не людей, а их колпаки, покрывки: президент, советник, камергер, гоф-юнкер... Какое нам дело до человека" [14].

Такая обстановка превращает жизнь в игру, о чем и говорит та же героиня: "Мы все стоим в кругу и держим друг друга за ру-

ки... Эта игра называется жизнью, и часто приходится держать за руки недостойного, и не краснеть, а улыбаться!..." [15]. Именно "средства и обманы", по которым идет "игра", описываются Кукольником в драме, оценка их лежит в основе сюжета.

Коротко о содержании драмы, так как до сих пор оно еще нигде не излагалось. Главный герой драмы, Мориц Мооман, автор запрещенной книги "Надежды Германии", молодой ученый и дипломированный врач, возвращается домой и неожиданно попадает на свадьбу своей сестры Герсильи. И принц, глава государства, покоренный красотой его сестры, выделяет его из общей массы и жалуется в гоф-юнкеры своего двора. Он прямо говорит при этом, что "не может расстаться" с красавицей – сестрой Морица. Какие планы у принца относительно красавицы, в драме не уточняется.

Весьма характерна реакция Морица на эту милость. "Ничего не понимаю, – говорит он, оставаясь один. – Смешно, а досадно. Что это, обида, насмешка – или невинная шутка?! Потеха! Я – гоф-юнкер! Доктор медицины и философии – гоф-юнкер! Изобретатель эликсира блаженства!!! Невидимка Мооман, автор "Надежды Германии" – гоф-юнкер!!..." Морицу в это время было чуть больше 30" [16].

Строго говоря, реакция Моомана не совсем понятна. Присвоение придворного звания (чина) – это обязательный элемент "игры". В любом случае придворное звание, какое бы оно не было, было достаточно значимым и отнюдь не ничтожным. Как правило, оно обеспечивало быстрое восхождение по служебной лестнице. Поэтому реакцию Моомана надо понимать как безразличие его к любым чинам и званиям.

По ходу пьесы становится ясным, что Герсилья состоит в интимной связи с графом Икау, обер-президентом правительственной комиссии. Герсилья свою связь не скрывает. Она во время одной встречи с графом даже признается ему: "Я полюбила вас, Жорж!" [17]. Муж Герсильи, барон фон Гизе, резидент этой же правительственной комиссии и подчиненный графа, фактически служит прикрытием для тайной связи Герсильи и графа Икау. С этой целью брак и был организован. Для того чтобы получить благословение родителей, граф и барон всячески задуривают их (отцу была выплачена солидная сумма), приближают ко двору, добиваются для них милостей принца (отцу пожалован пост государственного служащего).

События развиваются стремительно, правдоподобно, и, наконец, мать невесты понимает все происходящее, но все же сом-

неважется. Она так и говорить сыну: "Барон – только ширма? Да? Угадала? Сколько честей, сколько милостей!.. Это деньги, это продажная плата, а товар взят из нашего дома! Барон не муж... Другой есть? Что? Правда?!" [18].

Мооман в присутствии сестры вполне определенно отзывается о ней: "Я не хочу быть в родстве с этим фуфляром подлости и порока". Любовник только подтверждает такую характеристику. Он заявляет, что не верит своей любовнице и опасается, что у неё свои далеко идущие планы. Они касаются принца. Но и сам любовник не далеко ушел от любовницы. Организовывая её свадьбу, он рассчитывает "продать" свою любовницу принцу, причем подороже. Вот что он говорит по этому поводу: "Сегодня же даю для неё бал при дворе, – искусно поставил ловушку, и сам в неё попался! Грудь горит... Ревность жжет... А я думал пошалить, потешиться и потом дорого продать мою жертву... Гм!... Принц – дитя! У дитяти – воля прыгает!" [19].

Планы – планами, а сомнения все же одолевают графа. Все поведение героини говорит за то, что она сама готова торговать собой. "А Герсилия?!.. Кто поручится?– спрашивает граф сам у себя. – Она оторвет принца от Авроры (двоюродной сестры принца, в которую он влюблен – А.Н.), она, черт возьми, так нестерпимо прелестна! А потом... а потом что? Я сам воспитал ее тщеславие! Теперь она и нежна, и как раба покорна... Но из этой чаши блаженства глядит змей сомнения. В её жгучих, пламенных ласках – слышен запах притворства!.. Во всех движениях мелькает расчет..." [20].

Мориц Мооман пытается раскрыть принцу глаза, что сестрой фактически торгуют. Но это и так многие видят. Жена принца, например, подтверждает слова Моомана: "Подставной муж, может быть, и сидит в комиссии, а настоящий – с чужой женой проводит медовое утро... Мы сами покровительствуем пороку, венчаем разврат, награждаем безнравственность" [21]. Мориц даже предполагает вызвать графа на дуэль. Понимая это, граф и барон дают прямо понять Морицу: если "больное воображение считает возможным затеять дуэль", то "его и без дуэли изуродуют школьным орудием придворные ликторы на конюшне" [22]. Но вызов на дуэль все же имел место, но он не был принят.

Интриги продолжают. Наконец, Морица помещают в сумасшедший дом. И это делается, несмотря на то, что Мориц просто решил спокойно уйти из этого общества.

Врачу больницы, куда помещают Морица, очевидно, что его пациент – не душевнобольной. Он использует его знания (а Мориц имеет диплом не только доктора философии, но и врача) и поручает ему вести беседы с теми, кто вместе с ним находится на лечении. Но даже и в таком случае приложения своего интеллекта Мориц понимает, что идеал его жизни ускользает от него, что реальность горька.

Как показывает Кукольник в драме роль первого лица государства, которое именуется "влиятельный принц"? В драме эта роль показана вполне определенно. Вначале "влиятельный принц" оказывал знаки внимания красавице ("Вы не сердитесь, та мие, что я так долго на вас засмотрелся? Это свойство драгоценного, невиданного цветка, когда он распускается так роскошно..." [23]). Затем следуют приглашения на балы ("Персонально имею честь ...пригласить вашу высокоименитую милость ...украстить вашим блистательным присутствием бал..."). Но дальше подобных любезностей он все же не идет. Но и не препятствует окружению делать недобрые дела. Он увлечен своей кузиной, которая в свою очередь проникается симпатиями к Морицу. Впоследствии с первым лицом государства волей Кукольника происходит ряд серьезных метаморфоз, которые приводят к перемене его взглядов на жизнь. У него умирает жена. Ему, наконец, становится понятным, что граф Икау обворовывает казну и торгует государственными интересами. Принц делает предложение своей кузине, но согласия от нее не получает. Кузина желает поговорить с Морицем и узнать его планы. Опускаем подробности её свидания с Морицем в сумасшедшем доме, размышления Морица, в которых просматриваются и размышления Кукольника о собственной судьбе. В конце концов, не без помощи Морица, брак принца с кузиной устраивается. Мооман выходит из своего вынужденного заключения и удаляется из города. Отец его умирает, пораженный моральной нечистоплотностью дочери, и мать делает вывод, что "за честь, кроме смерти, нет другой цены".

Такова общая канва драмы. В некоторых местах (особенно действия 1–3) она естественна, содержит ряд реалистичных эпизодов, но во второй половине (начиная с 4 действия) начинаются внезапные любовные перипетии, мистические явления, неправдоподобность и даже внезапные смерти. Но вместе с тем, внимательное рассмотрение драмы в целом показывает, что в ней Кукольник показывает современное ему общество, где мораль так низко пала, что общество практически деградирует. Конечно, о коррупции как таковой в ней речь и не идет, но воровство, казнокрадство процветает.

В драме еще нет откровенно эротических (если хотите – порнографических) сцен, присутствующих в утопическом произведении Кукольника, которое он позже написал шифром [24]. Но предпосылки такого интерпретирования общественной морали налицо. Тут явно просматривается картина, которую один из литераторов конца 19 века, описывая судьбу А.Пушкина, назвал "Несчастье Пушкина" [25]. И основной причиной этого несчастья, по Кукольнику, служит жена Пушкина, ее окружение.

Кукольник сразу после гибели А.С.Пушкина тоже негативно отозвался о роли жены Пушкина в случившейся трагедии. В его дневнике (который Кукольник, по-видимому, редактировал в последние годы жизни) мы находим несколько лаконичных высказываний по этому поводу:

"Говорят, что кто-то из военных вызвал Пушкина на дуэль за какую-то обидную насмешку, – записывает Кукольник в дневнике (записной книжке) 26 января 1837.– Этого всегда может ожидать человек, не умеющий обуздывать своего языка" [26].

Но уже 27 января он уточняет: "Николай Иванович (Греч. – А.Н.) сейчас мне говорил, что Пушкин действительно стрелялся с каким-то военным, кажется – иностранцем (?), и оба ранены? Пушкин, кажется, опасно. Причина будто бы – взаимные оскорбления из-за жены. Это уже дело иное".

28 января запись конкретизирует события: "Печальная весть! Арендт вчера сказал Далю и Жуковскому, что рана Пушкина смертельна и жить ему остается только несколько часов... Женщины, женщины! Сколько вы губите людей!.."

Вот этот вывод относительно женщин и был положен Кукольником в основу сюжета драмы "Гоф-юнкер". Конечно, с момента гибели Пушкина и до написания драмы прошло более 25 лет. За это время какие-то обстоятельства прояснились. Кукольник укрепился в своем мнении относительно женщин, их супружеской верности и неверности, но уже 29 января, в день смерти Пушкина, он констатирует в дневнике: "убийца – Геккерен-Дантес, для развлечения волочился за его женою, и это развлечение стоило Пушкину жизни; а на Руси одним талантом меньше!.. Это возмутительно! Но во сколько раз возмутительнее эти нелепые законы чести?"

Что позволяет делать вывод, что в драме Кукольник описывает судьбу Пушкина? Прямо об этом нигде не говорится. Да и сюжетная линия не повторяет линию жизни Пушкина, его судьбу, особенно когда речь идет о роли первого лица государства в произошедшей с Пушкиным трагедии. Но различные косвенные обстоятельства явно подчеркивают, что многие обстоятельства

описываемых в драме событий до боли повторяют известные (по крайней мере, сегодня нам) события из разыгравшейся трагедии Пушкина. Кукольник был современником этих событий. Его знакомство с Дубельтом, Далем, Погодиным, Соллогубом, Плетневым и другими лицами, сопричастными к происшедшему, давало ему возможность получать дополнительную информацию, которая другим была не доступна. Достаточно сказать, что он располагал перепиской Пушкина с женой, не известной на момент написания драмы никому, кроме, разве, самих участников трагедии.

Но все же приводимые примеры говорят, что в драме описывается судьба Пушкина. Не прямолинейно, конечно, но многие обстоятельства сходны. Первое, что привлекает внимание, так это то, что литература – это род занятий главного героя – Моомана. Он автор книги "Надежды Германии", которой зачитывается вся Германия. Пушкин же – поэт, которым зачитывается вся Россия. Реакция Пушкина на пожалование его в камер-юнкеры такова же, как описано в драме. В дневнике Пушкина от 1 января 1834 года читаем: "Третьего дня я пожалован в камер-юнкеры (что довольно неприлично моим летам). Но двору хотелось, чтобы Наталья Николаевна танцевала в Аничкове..." А один современник в воспоминаниях замечал: "Пушкина сделали камер-юнкером; это его взбесило, ибо сие звание точно было неприлично для человека 34 лет".

Обратим также внимание читателя на то, что имя любовника героини драмы такое же, как и у Дантеса. А признание Натальи Николаевны в любви к Дантесу сегодня документально доказано, так как найдены её письма к Дантесу. И здесь тоже аналогия полная. Правда, высказывается мнение, что со стороны Дантеса это все было показное, специально написанное в письмах, но все же документально подтверждается, что флирт перерос в нечто более серьезное, что и привело к трагедии в судьбе Пушкина [27]. О судьбе Пушкина и говорит фраза матери Моомана о смерти как цене за честь.

Отличие того, что описано в драме Кукольника, конечно есть. Интимные отношения героини драмы, которые покрывает муж, принципиально аналогичны интимным отношениям жены Пушкина. Высказывается мнение, что Дантес только играл роль подставного лица, за которым просматривался сам император [28]. Но Кукольник обходит эту тему. Он знал, что при жизни Пуш-

кин стремился этого не допускать, а по поводу интимных отношений Николая I и Натальи Николаевны после второго замужества до сих пор в отечественном литературоведении нет единого мнения.

Однако по сюжету драмы жене Пушкина (под которой Кукольник понимает Герсилию) отводится неблагоприятная роль: разгневывая роль влюбленной в Дантеса (Жоржа по сценарию), она надеется завоевать любовь правителя, да и сам Жорж рассчитывает "дорого продать" царю свою "жертву".

В этой связи уместно вспомнить слова самого Пушкина, сказанные им за три дня до дуэли: "...Я и Вас самих, – сказал А.Пушкин Императору, – подозревал в ухаживании за моею женой". Об этом, со слов самого Николая I, написал М.Корф в своих воспоминаниях. И, вероятно, Кукольник располагал своей информацией, позволяющей ему, еще до написания Корфом, так определенно оценивать ситуацию (Воспоминания Корфа...) [29].

В драме Кукольником практически цитируются слова Жуковского в письме Пушкину, которое он написал по поводу его прошения об отставке в 1834 году: "Ты человек глупый... Не только глупый, но и поведения не приличного... Надобно тебе или пожить в желтом доме. Или велеть тебя хорошенечко высечь, чтобы привести кровь в движение..." [30]. Так что хотя сюжетных совпадений нет, но достаточно совпадений различных деталей, чтобы заметить аналогию с судьбой Пушкина. Но относительно первого лица государства, которое должно выступать высшим судьей порока и разврата, и в действительности таким судьей не выступило, роль его в драме не раскрыта. Кукольник не осуждает царя. У него последовательно проводится другая идея. Он показывает, как могли бы развиваться события, если бы Пушкин не спровоцировал дуэль и остался жить. Заметим, что сам Пушкин говорил о возможности такого развития событий. Вспомните стихотворение Пушкина: "Не дай мне Бог, сойти с ума./ Нет, лучше посох и сума..."

Драма Кукольника, на мой взгляд, отчетливо дает читателю понять, что в своём стихотворении Пушкин имел в виду реальную ситуацию. И, конечно, Кукольник как свидетель событий, хорошо знакомый с Пушкиным, располагал какой-то дополнительной информацией о нарастающей трагедии Поэта, нам не известной. Источник этой информации нам сегодня не доступен, но сообщения о том, что она у него была, удалось разыскать [31].

И как же Кукольник объясняет поведение жены? Приведем выдержки из драмы по этой части:

Герсилия признается своему любовнику (который Жорж): "Я полюбила вас, Жорж! – Правда, тут случайно замешалось и другое чувство". И называет это другое чувство мезтью. Мезтью за то, что многие годы молодости она пережила унижение. Это были годы, когда её "держали как горничную", "заставляли сидеть запершись" в тесной коморке. "И маменька, и дочки, – поясняет она Жоржу, – глядели на меня со злобой и ревностью" [32].

И вот суть мести: "Мене ужасно хотелось сделаться знатной дамой, стать на одну доску с этими индейками, перешагнуть через них. И рассчитаться за пять лет скуки и унижения". А одна из слуг Жоржа замечает о нём: "...является к нам ни весть откуда, как чертенок на театре" [33]. Это тоже прямо указывает на сходство героини с Натальей Николаевной. Женская "месть", подстегиваемая неизвестно откуда взявшимся "чертенком на театре", в реальной жизни привела к трагедии и смерти Пушкина.

Правда, Кукольник вкладывает в уста своей героини оправдательные слова. На упреки матери она замечает: "И чего Вы все хотите от меня! И Вы... И Вы требуете моего позора!? Я выполнила Ваши желания! Вышла замуж и купила полную волю, совершенную независимость... Честь моя принадлежит мне и мужу!..."

Вот за эту честь и поплатился Пушкин. "Во сколько раз возмутительнее эти нелепые законы чести?" – записывает он в свой дневник, когда узнает о его смерти.

К тому времени, когда Кукольник писал свою драму "Гофюнкер", из Пушкина уже сделали икону, а Наталья Николаевна постепенно становится символом семейной жизни. Еще А.Григорьев провозгласил "Пушкин – наше все". Позже эту мысль углубят и разовьют П.Анненков, И.Тургенев, Ф.Достоевский. Когда Анненков работал над подготовкой нового издания сочинений Пушкина (1852 г.), вдова Пушкина предоставила в распоряжение его рукописи поэта. "Засел на 1832 году биографии Пушкина, – писал Анненков Тургеневу. – Решительно недоумеваю, что делать [...]. Какая же это биография? [...] Есть кое-какие факты, но плавают они в пошлости..." Тургенев дает ему совет: "Я бы на вашем месте поместил бы, пожалуй, рассказ Жуковского о смерти Пушкина, – и только. Лучше отбить статуе ноги, чем сделать крошечные не по росту" [34].

Кукольник вообще обошел дуэль. Он только показал преддвухную обстановку и пошел дальше, показав своего главного героя в сумасшедшем доме. Но это мало что изменило. Сам факт за-

прещения драмы по указанию Александра Второго говорит о том, что верхи поняли, как Кукольник сближал свое время и какие "предсудительные намеки" и "сходство" содержались в ней.

Осуждение Кукольником того, что сложилось в обществе, преддверная обстановка вокруг Пушкина, налицо. Можно ли распространять это осуждение на жену Пушкина? Пожалуй, можно. Но это Кукольник делает позже, в своей уже упоминавшейся рукописи, которую он писал шифром. Здесь прямо называется имя Натальи Николаевны. Она находится среди постоянных клиентов самодержца, но в "Гоф-юнкере" Кукольник ещё воздерживается об этом говорить.

И подобное обвинение жены Кукольника, похоже, обосновано. В 2003 г. академик Н.Петраков издал книгу "Последняя игра Александра Пушкина", которая служит прямым осуждением жены Пушкина. Суть смыслового содержания книги в том, что подметное письмо о рогоносце Пушкине, послужившее основанием для дуэли, написал сам Пушкин, поскольку он не имел какой-либо другой возможности повлиять на поведение жены [35]. Зная, что официальное пушкиноведение не восприняло эту книгу, а отдельные литературоведы даже выступили с её осуждением, я высказал свое мнение по этому вопросу, опирающееся на драму "Гоф-юнкер" [36]. К сожалению, публикация прошла незамеченной. Отечественное литературоведение вообще не обратило никакого внимания на драму Н.Кукольника. Драма до сих пор так и лежит невостребованной на полке архива.

Общая тональность драмы, хотя она и переполнена свойственными Кукольнику неожиданными превращениями, внезапными влюбленностями, мистическими явлениями (и тут Охотин и Ранчин правы с своей статье в "Биографическом словаре"), все же близка настроениям Пушкина того периода, когда он познакомился с Кукольником. Отдельные эпизоды лишены инсказательности, и ощущение при их чтении таково, что Кукольник описывает реальную ситуацию. Конечно, внимательный интонационный анализ, который почти за 150 лет так и не сделали специалисты, мог показать, слышится ли в этих разрозненных эпизодах живой Пушкин, пережитое им или нет? Я, например, кое-что о Пушкине услышал явно.

В некрологе на смерть Кукольника в "Полицейском листке Таганрогского градоначальства" есть информация, что драма шла на сцене. Правда, не указано, в каком театре [37]. Есть ин-

формация, что в 1886 году она также шла на сцене Вильнюсского театра [38]. Но каких-либо рецензий, разборов, воспоминаний разыскать пока не удалось. Видимо, драма прошла незамеченной и для зрителя, и для читателя, и для истории русской литературы, а если говорить по большому счету, и для русской культуры в целом. Кукольник усилиями русской прогрессивной интеллигенции (Белинский, Писарев, Добролюбов, Чернышевский, Некрасов, Тургенев и др.) просто оказался выброшенным из русской культуры. И в преддверии двухсотлетия его рождения, хотелось бы, чтобы на эту сторону обратили больше внимание.

Литература

1. ИРЛИ. ед. хр. 5241, лп. 3 и 3 об.
2. ГПБ, фонд 402, оп. 2, д.12. Обращает внимание фраза "убеждению моих здешних, – так называемых друзей", которая свидетельствует, что окружение Кукольника в Таганроге в основном состояло из лиц, которых Кукольник не относил к друзьям.
3. Шукинский сборник. – Вып. 6. – М., 1907. – С. 427.
4. Письмо Кукольника П.Каратыгину от 3 июля 1864 (ИРЛИ, ф. 526, лист 30).
5. Русская Старина. – 1897. – №8. – С. 255–256. А.Венгеров в своей работе "Источники словаря русских писателей" (Петроград, 1914, с. 324–326) цитируемое письмо Кукольника к Александру II внес в раздел "Отзывы", а составители библиографического указателя "История русской литературы" / Под ред. К.Д.Муратовой (М.–Л., 1962) пошли еще дальше, указав в разделе "Письма" под 8723, что это письмо Николаю I (!)
6. Лемке М.К. Николаевские жандармы и литература 1825–1855; Лемке М.К. Очерки по истории русской цензуры в журналистике XX столетия". – СПб., 1904. Обзорная информация по этой теме сконцентрирована в ст. А.Рейнблат. Русские писатели и III отделение // Новое литературное обозрение. – 1999. – №39. – С. 158–186.
7. Шукинский сборник. – Вып. 6. – М., 1907. – С. 429.
8. Киселев-Сергенин. Комментарий к стихам Кукольника // Пьезы 1820–30-х годов. – М. – Л., 1973.
9. Русские писатели: 1800–1917. – Том 4. – М., 1994. – С. 212–215.
10. Кобрин В.М. (1926–2003). В 2003 г. по моей просьбе провел перепись всех изданий сочинений Кукольника, хранящихся в библиотеках Вильнюса, и в июле 2003 передал мне составленную им картушку. Среди карточек я и нашел ту, что цитирую. В последующем Владимир Михайлович сделал ксерокопию драмы и прислал мне её в подарок. Получил я её 13 октября 2003 г. Именно в это день Кобрин В.М. внезапно умер.
11. Лисовский. Библиография русской периодической печати 1703–1900. – Птпр, 1916. – С. 277–278.

12. Н.Кукольник. Гоф-юнкер. Драма в пяти актах // Приложение к газете гражданин. – 1872. – С. 75–216. В названии драмы слово "Гоф" написано с одним "ф".
13. Там же. – Акт 2, выход II, с. 108.
14. Там же. – Акт 2, выход III, с. 111.
15. Там же.
16. Там же. – Акт 1, выход XVII, с. 103.
17. Там же. – Акт 3, явл. 2, выход VIII, с. 146.
18. Там же. – Акт 3, явл.1, выход IV, с. 136.
19. Там же. – Акт.3, явл.2, выход IV, с.143.
20. Там же. – Акт 3, явл.2, выход IV, с. 143.
21. Там же. – Акт3, явл. 2, выход XIII, с. 156.
22. Там же. – Акт 2, явл. 2, выход V, с. 119.
23. Там же. – Акт 1, выход XV, с. 94.
24. Абрамов В. Слухов об отравлении Кукольника ходило много... // Чудеса и приключения. – 2003. – №2. – С. 35–37.
25. Поселянин Е. Несчастье Пушкина // Московские ведомости. – 1899. – 28 мая. Важно отметить одну особенность статьи Е.Поселянина (псевдоним Погожева). Раздел, посвященный жене Пушкина, помещен последним. Этому разделу предшествуют разделы, в которых рассматриваются другие обстоятельства, ведущие к дуэли. Подробные библиографические сведения на эту тему см. Щеголев П. Дуэль и смерть Пушкина. – М.: "Книга", 1987. – С. 40.
26. Кукольник Н. Дневник // Баян. – 1888. – №11.
27. Дружников Ю.И. 113-я любовь поэта // Собрание сочинений: В 6 т. – Т. 4. – Балтимор, 1998. – С. 42–88.
28. Зинухов А. Медовый месяц императора // Совершенно секретно". – 2002. – №7.
29. Корф М.А. Записки. – М.: Захаров, 2003. – С. 684.
30. Письмо Жуковского Пушкину от июня 1834. Цит. по книге Н.Петракова "Последняя игра Александра Пушкина". – М., 2003. – С. 40.
31. Газета "Юг" (Ростов-на-Дону), 6.11.1893 г. №6, рубрика "Дневник", с. 3. Речь идет о находке в Таганроге переписки Пушкина с женой. В библиографическом указателе П.Н.Беркова и В.М.Лаврова произведений Пушкина и произведений о нем (М.–Л., 1949. – С. 146) среди сообщений об этой находке указанный номер газеты "Юг" не указан, а именно в нем указано, что материалы их архива Кукольника были куплены неким Ф.Романовичем из Ростова-на-Дону. Пушкиноведение замалчивает этот факт.
32. Гоф-юнкер. – Акт 3, явление 2, выход VIII, с. 146.
33. Там же. – Акт 3, явление 2, выход II, с.142.
34. Модзалевский Б. Работы П.В.Анненкова о Пушкине // В кн. "Пушкин и его современники". СПб, 1999, с. 448–449.
35. Н.Петраков. Последняя игра Александра Пушкина. – М.: Экономика, 2003. См. также Королев А. Тайна рокового диплома // Культура. – 2004. – №22, 3–9 июня. – С. 14; Лисунов А. Судное дело // Народное образование. – 2004. – №5. – С. 216–227. Рецензия на

книгу Н.Петракова см. Глуховский М. Пушкин пишет анонимку на себя // Знание – сила. – 2004. – №6. – С. 106–114.

36. Сарнов Б. Тамара ему, конечно, изменила // Вопросы литературы. – 2004. – №2. – С. 176–185. Более подробно по поводу отношения пушкиноведения к книге "Последняя игра Александра Пушкина" см. интервью Н.Петракова с журналистом В.Козаровецким (газета "Русский курьер". – 2004. – 28 мая), Интервью (в сокращении) перепечатано в русскоязычной израильской газете "Глобус", №609 за 14–20 июня. Ответ на статью Сарнова см. Николаенко А. "Что Сарнов отбивает у статуи? // Русский курьер. – 2004. – 15 сентября.

37. Полицейский листок Таганрогского градоначальства". – 1868. – 14 декабря.

38. Шверубович А. Братья Кукольники. – Вильна, 1885. – С. 15.

А.В.Чоботько

**В.Розанов о творчестве Н.Гоголя
сопоставительно с творчеством**

А.Пушкина, М.Лермонтова, Ф.Достоевского и Л.Толстого

Один из самых парадоксальных русских писателей начала XX века Василий Розанов сугубо отрицательно относился к личности и творчеству Гоголя. Негативное восприятие Розановым творчества Гоголя, закрепление за ним сугубо отрицательных характеристик все время заставляли Розанова искать таких художников слова, которые бы выступали в качестве некоего противовеса разрушительному влиянию творчества автора "Миргорода", могли бы предельно смягчить силу и степень его воздействия на читателей. Поэтому при обращении Розанова к имени Гоголя довольно многочисленны сравнения различных сторон его творчества с творчеством других русских писателей с целью определения его "истинного" места в культурном сознании XIX века. Цель таких сравнений и выводов Розанова в каждом из конкретных случаев была разной, порой даже взаимоисключающей, противоречащей сама себе. Характер же их определялся конкретным контекстом высказывания.

В большинстве случаев, где речь идет о личности и творчестве Гоголя, имена русских классиков привлекаются Розановым в качестве сопоставления. Оно носит конкретный наглядно-иллюстративный характер, поскольку направлено на подтверждение высказанной автором мысли или идеи. Привлекаемое имя кого-

то из русских классиков заключает в себе, как правило, антигоголевскую направленность. В представлении Розанова, она будет "положительного" содержания. Розанов также убежден в том, что именно в таком же ключе эта информация воспринимается и переосмысливается читателем, поскольку он ведет с ним предельно доверительный разговор. Объем этой информации в каждом конкретно взятом случае разный. Суть же ее, как правило, сводится к тому, что Гоголь выступает "извратителем" первоначально заданного пути развития русской литературы. Для иллюстрации этого утверждения привлекается имя Пушкина, писателя, с которым Гоголь вел, по Розанову, непримиримую и бескомпромиссную борьбу. Ведь имя Гоголя занимало в концепции Розанова некое срединное место в истории развития русской литературы: Пушкин – Гоголь – реалисты (Тургенев, Достоевский, Л.Толстой). Послегоголевская литература развивалась по пути возвращения к пушкинским творческим принципам, пыталась преодолеть влияние Гоголя, восстановив "достоинство в человеке, которое (Гоголь) у него отнял" [1]. Одной из ее особенностей была антигоголевская направленность. Тематический контраст между творчеством Гоголя и реалистами кажется Розанову настолько разительным, что "...перемена, которую испытываешь, переходя от Гоголя к какому-то из новых писателей", уподобляется им переходу из "...кладбища мертвецов... в цветущий сад, где все полно звуков и красок, сияния солнца и жизни природы" [2].

Имена двух ведущих русских писателей – Пушкина и Гоголя – представляются Розанову в качестве абсолютно противоположных фигур русской словесности, стоящих на различных ее полюсах. Но исходно заданная предвзятость к Гоголю не позволила Розанову подойти к решению поставленного им вопроса с объективных позиций. Уже сложившаяся в отношении Гоголя позиция Розанова, основные содержательные элементы которой были сформулированы еще в "Легенде о Великом инквизиторе Достоевского" и приложениях к ней, все время заставляла Розанова ее придерживаться. В умопостроениях Розанова Гоголю было отведено место побочного, тупикового пути в русской литературе. Подобная трактовка гоголевского творчества заставляла Розанова искать тот исходный момент, от которого могла бы быть проведена связь с дальнейшим развитием русской литературы. Он хотел найти такого художника слова, который должен был бы выступить в качестве ее основного настоящего, истинно-

го, правильного представителя. Таким образом, если в Гоголе Розанов видит побочное ответвление, своеобразный тупиковый путь русской литературы, ее отрицательный полюс, то на противоположной стороне, положительном полюсе, перед Розановым предстала личность "всестороннего" гармоничного Пушкина. Принципиальное же различие между творчеством двух русских писателей для Розанова, таким образом, заключалось в его содержательной стороне.

Творчество Гоголя мыслилось Розановым двухчастным, распадавшимся на две составляющие: "беспредметную лирику, уходящую ввысь", и "иронию, обращенную ко всему, что лежит внизу" [3]. Естественно, что в таком случае Гоголь выступал "родоначальником иронического настроения в нашем обществе и литературе" [4], а его творчество, следовательно, не могло дать абсолютно никакого представления о действительности, поскольку никоим образом не могло претендовать на ее отражение. Предельная же индивидуальность образов Пушкина, несводимость их к образам-типам (известно, что Розанов считал типические образы большим недостатком в творчестве) и вела к интерпретации всего пушкинского творчества как максимально удачно отражающего явления и процессы действительности. Поэтому действительность, нашедшая всестороннее отражение в произведениях Пушкина, не несла в себе навязчивой регламентации норм жизни, никак не вмешивалась в жизнь: "Ничего напряженного в нем нет, никакого болезненного воображения или неправильного чувства" [5]. Более того, поэзия Пушкина играла воспитательную роль, поскольку оказывала прямое влияние на формирование у читателей благородных чувств и добрых намерений. Мастерство поэта было настолько большим, что читатели оставались в полном неведении относительно подобных изменений в своем характере и манере поведения: "Пушкин научает нас чище и благороднее чувствовать, отгоняет в сторону всякий нагар душевный, но он не налагает на нас никакой удушливой формы. И, любя его поэзию, каждый остается самим собою" [6].

Сопоставительная характеристика Гоголя и Пушкина позволяет Розанову выделить ряд не только отличных, но и общих черт в их творчестве. Характеризуя тематико-содержательную сторону их творчества, Розанов говорит об абсолютной несхожести и противопоставленности Пушкина и Гоголя. Даже такой взаимосвязующий для этих русских писателей эпизод, как "заимствование" Гоголем сюжетов "Мертвых душ" и "Ревизора" у Пуш-

кина, не является для Розанова свидетельством их творческого единомыслия: "...сюжет" "Мертвых душ", переданный Пушкиным Гоголю, но который Пушкин без сомнения выполнил бы совершенно противоположно Гоголю, с небесною улыбкою своею...и решительно без всяких "незримых слез", вулканических рыданий под корою ледяного смеха" [7]. Более того, Розанов выдвигает гипотетическое предположение о том, что "...дав "сюжеты" "Мертвых душ" и "Ревизора" Гоголю, – Пушкин на самый характер его творчества, дивную и властительную его "мертвенность" и "умерщвляемость" живого – не имел ни капли, ни малейшего влияния" [8]. Таким образом, содержательная сторона творчества двух писателей является для Розанова тем разделительным критерием при подходе к оценке качественной стороны влияния духовного наследия Пушкина и Гоголя на дальнейшее развитие русской литературы.

Для Розанова имена Пушкина и Гоголя стали производными при определении сути понятий "пушкинское" и "гоголевское", которыми он стал оперировать при характеристике "светлых" и "темных" сторон в литературе, жизни общества и государства в целом. В большинстве случаев при обращении Розанова к какому-то конкретному историческому факту, художественному произведению и т.п. им констатировалось верховенство творческого влияния Гоголя, признавалась победа, превалирование в обществе "гоголевского". Гоголевское творчество было для него сугубо отрицательным, вредоносным, ассоциировалось с самыми темными и губительными явлениями и сторонами жизни. Ведь именно Гоголь извратил, заставил общество переосмыслить "пушкинское" начало – начало гармоническое, светлое, связанное только с положительными сторонами в развитии общества и жизни людей. Гоголь, а потом и Достоевский, представляются Розанову людьми, не имевшими в себе ничего "пушкинского", они "...совершенно "выели" пушкинскую стихию в русском сознании, пушкинскую ясность, пушкинское счастье. "Съели наше счастье" великие русские мистики, начиная от Гоголя. И повели к тем тревогам духа, к каким вели Палестину ее "пророки" и Рим повел ап. Павел" [9].

Сугубо отрицательно оценивается Розановым реформаторский характер гоголевского творчества. Ведь Гоголь смог "преодолеть царствование" двух русских императоров – Николая I и Александра I, а Пушкин, в отличие от него, "...был "в царствовании", менее его, скромнее его, бессильнее его..." [10]. Поэтому одна из

составляющих губительности творчества Гоголя заключалась в изменении многовекового общественно-политического уклада в жизни страны. Именно в этом Розанову видится революционность гоголевского творчества в отличие от "эволюционности" творчества Пушкина, оказавшего облагораживающее воздействие на душевное развитие всякого, кто в той или иной форме соприкасался с ним. Розанов никак не может представить духовное наследие Пушкина и Гоголя, находящееся в непосредственной хронологической близости друг от друга, как стоящее рядом и по характеру приносимой им пользы для общества: "...Нет Пушкина около него... Какой же Пушкин около Повытчика Кувшинное Рыло. Пушкин – около Татьяны и Ленского, около их бабушек и тетюшек и всей и всякой родни. У Гоголя – ни родных, ни людей. Скалы. Соленая вода. Нефть. Вонь. И – еще ничего" [11].

Пушкин раньше Гоголя начал оказывать благотворное влияние на развитие общества и формирование человека как личности в этом обществе. Поэтому общественно-политическая роль Гоголя в розановской концепции мыслится пагубной вдвойне, поскольку он "знал, он не мог не знать, что... погасит Пушкина в сознании людей и с ним – все то, что несла его поэзия" [12]. Гоголь – отрицательный противовес, духовный антипод Пушкина, "злой" гений России, который посредством своего творчества "искажил совершенно иначе духовный лик нашего общества, нежели как начал уже его выводить Пушкин" [13]. В борьбе двух начал в русской литературе – пушкинского и гоголевского – у Розанова напрямую ассоциирующихся с полюсами добра и зла, имеющими четкую ценностно-содержательную характеристику, победу одержало на многие годы злое, губительное гоголевское начало, тем самым задав исходную доминанту в ее становлении и на многие годы вперед определив пути и характер ее развития. Пушкин и Гоголь представляются Розанову основателями двух ветвей в русской драматургии (в качестве конкретных художественных произведений он приводит "Ревизора" и "Бориса Годунова"). Но при этом Розанов считает, что Пушкин "проиграл" Гоголю, главным доказательством чему служит розановское понимание дальнейшего развития русской драматургии: ведущие русские драматурги последующих десятилетий (Островский, Л.Толстой и др.) создавали свои пьесы в рамках заданного Гоголем, а не Пушкиным, способа мышления и художественного отражения действительности.

Единственным, что сближало творчество Пушкина и Гоголя, были чисто формальные, внешние признаки. Гоголь, как и Пушкин, видится Розанову основателем русского литературного языка: "В Пушкине и Гоголе слово русское получило последний чекан... слово их получило такую обаятельность и вечность, такую воистину бронзовую монументальность, какую не имели и никогда не получают растянутые... труды Толстого, Достоевского и прочих русских мыслителей серебряного века" [14]. Предельной ответственностью, с которой подходили к работе со словом Пушкин и Гоголь, объясняется и их малопродуктивность, сравнительно небольшой объем написанных ими произведений: "Русский народ в их сравнительно необильных изданиях получил сокровище вечной красоты..." [15]. Большая степень влияния Гоголя и Пушкина на русское общество стала возможной благодаря совершенной, идеальной форме их произведений: они явились первым эстетическим идеалом, образцом, полученным просвещенным русским читателем. Им Розановым приписываются функции учительско-дидактического характера, с одной стороны, и функции охранительного характера – с другой: "Они нас и научили. А по смерти... они "над бедными селеньями Руси"...как бы простерли защищающее крыло Ангела, с запрещающим словом ко всему миру..." [16]. Таким образом, главным объединяющим признаком в творчестве Пушкина и Гоголя является мастерское владение словом и окончательное оформление новых норм русского литературного языка. По Розанову, только творчество Пушкина и Гоголя обладало сверхъестественными магико-гипнотическими чертами, поскольку только они одни смогли достичь такой силы влияния на развитие страны. А это, в свою очередь, стало возможным благодаря полной власти их над словом, овладение его внутренней энергией и потенциальными возможностями.

Чрезвычайно интересным было осмысление Розановым писательской миссии Лермонтова. В предложенной им бинарной оппозиции "Гоголь – Лермонтов" последний рассматривался как духовный наследник пушкинских творческих принципов, как продолжатель пушкинской линии в истории русской литературы. Лермонтов в розановской концепции – это некий гоголевский антипод, миссия которого сводилась к тому, что он полностью должен был исключить губительность всеподчиняющего творческого наследия Гоголя. Но ранняя трагическая смерть сделала невозможным доведение его миссии до завершения, он не смог полно-

стью осуществить свою земную писательскую задачу: "Взвилась звездой... узкая лента поэзии Лермонтова, что-то сказочное, что-то невероятное для его возраста, для его опыта: взглянув на которую черный гном Гоголь сказал: "Я покажу тебе звездочка"..."

И вот все рушилось.

...в безнадежную бездну хаоса" [17].

Как видим, такой подход к характеристике творчества Лермонтова со стороны Розанова определялся тем, что он, по его мысли, не успел создать своих лучших произведений. Будучи же написанными, они полностью бы уравновесили собой негативное влияние гоголевского творчества: "Мы получили бы... такое величие благородных форм духа, около которых Гоголю со своим "Чичиковым" оставалось бы только спрятаться в крысиную нору, где было его надлежащее место. Бок-о-бок с Лерм Гоголь не смел бы творить, не сумел бы творить; наконец "не удалось бы" и ничего не вышло. Люди 60-х годов "не пикнули" бы..." [18]. Вот поэтому этим двум русским писателям Розанов и отводит места "зенита" и "надира", высшей и низшей точки "круга небесного" [19]. В основу такого противопоставления был положен принцип различного отношения этих художников слова к самому процессу творчества, к изображению действительности, русской жизни: "Среди решительно всех созданий Лермонтова нет ни одного "с пятнышком"; у Гоголя почти вся словесность есть сплошной "лишай", "кора проказы", покрывающая человека" [20].

Преждевременная смерть Лермонтова имела катастрофические последствия для русского общества и литературы. Ведь Гоголь, уже реализовавший свой гений, ничего, по мысли Розанова, абсолютно нового, до этого у него не бывшего, не встречавшегося уже не создал бы, в то время как творчество Лермонтова только начинало входить в пору зрелости.

Осмысление Розановым писательской миссии Лермонтова разворачивается, в основном, в метафизическом русле: эти художники слова представляются ему посланцами иных, неземных миров. Но земная миссия этих писателей видится Розанову абсолютно разной, разительно отличающейся по своему содержанию наполнению. Розанов находит общий для Лермонтова и Гоголя генеалогический источник, поскольку относит их "родной мир" к миру неземному, "нездешнему". Поэтому и отношение этих писателей к миру реальному, посюстороннему в корне отличалось от отношения к нему со стороны миллионов других, "про-

стых" людей. Мир реалий, обыденности виделся и Гоголю, и Лермонтову серым, низменным, абсурдным. Так, у Гоголя наиболее ярко и показательно отражен мир реалий как мелочный, пошлый, как сплошная бессмыслица в "Мертвых душах". Но лексический состав его лирических отступлений совершенно иной: "...скорбь охватывает душу творца и изливается в лирическом отступлении..." [21]; "...Гоголь (в "Мертвых душах") явно страдает... от темы..., от манеры письма... Но вот..., – прыжок в сторону, прыжок в свою сомнамбулу, "лирическое место", где тон сатиры вдруг забыт, является восторженностью, упоение, счастье сновидца" [22]. Никакими иными словами, кроме отнесения "родного мира" Гоголя и Лермонтова к миру неземному, Розанов не может объяснить безграничную творческую одаренность этих писателей. В мире "том", по Розанову, есть некий "X", "Господин", "Господь", который обладает универсальными функциями. Между ним, с одной стороны, и Гоголем с Лермонтовым – с другой, "...была некоторая связь, которой мы все или не имеем, или ее не чувствуем по слабости..." [23]. Уверенность Гоголя и Лермонтова в том, что они находятся под защитой неземного "Господина", делала их полностью независимыми в земном мире, мире реалий. Поэтому земной мир был для них, своего рода, вторичным, производным, иллюзорным миром, миром экспериментов потусторонних сил. Вполне естественной выглядит розановская мысль о том, что в таком случае надо оперировать особыми, нетрадиционными критериями при подходе к оценке различных сторон жизни и творчества Гоголя и Лермонтова. Систему таких критериев и попытался выработать Розанов.

Эта умозрительная розановская гипотеза полностью исключала какие бы то ни было попытки объяснения и характеристики жизни и творчества Гоголя и Лермонтова с традиционных логико-рационалистических позиций. Естественно, что тогда Розанов имел право заявить о том, что всякие "автобиографические" поиски становятся не только совершенно беспочвенными и бесперспективными, но и вредными, поскольку начинают претендовать на истину в последней инстанции: "...мы вообще... ничего не знаем о Гоголе. Нет в литературе нашей более неисповедимого лица, и, сколько бы в глубь этого колодца вы ни заглядывали, никогда вы не проникнете до его дна; и даже по мере заглядывания – все менее и менее будете способны ориентироваться, потеряете начала и концы, входы и выходы, заблудитесь, измучитесь и ве-

рнетесь, не дав себе даже и приблизительно ясного отчета о виденном" [24]. Необыкновенность жизненного и творческого пути Гоголя и Лермонтова находит у Розанова объяснение в том, что они являлись проводниками замыслов и орудием действия потусторонних сил: Гоголь – злой, демонической, Лермонтов – доброй, божественной. Именно поэтому метафизический подход Розанова к решению им вопроса о сущности земной миссии этих писателей освобождал его от поиска логико-рационалистических вариантов разрешения данной проблемы. Лермонтов и Гоголь "уравниваются" им как личности, имеющие общий источник происхождения, единые генеалогические корни: "Оба писателя явно были внушаемы; были обладаемы. Были любимы небом... любимы лично, а не вообще и не в том смысле, что имели особенную даровитость" [25].

Розанов глубоко сожалеет, что Лермонтов, наметивший своим непродолжительным творчеством основные пути противодействия "гоголевскому", не смог полностью довести до конца свою земную миссию – миссию противодействия всерасширяющейся экспансии духовного наследия Гоголя. Для Розанова совершенно однозначен вопрос о том, что Лермонтов бы предельно минимизировал негативно-злобное влияние Гоголя, "предугадав его, погасив его a priori" [26]. Лермонтов должен был своим творчеством наметить такие пути дальнейшего развития русской литературы, став на которые каждый из писателей смог бы внести свою часть в нейтрализацию гоголевского влияния. Лермонтов для Розанова – мессия, посланец "светлых" потусторонних сил, ангел-хранитель русской земли, который был в состоянии радикально повлиять на общественно-политические пути развития страны: "Ну, а если "выключить Гоголя" (Лермонтов бы его выключил) – вся история России совершилась бы иначе, конституция бы удалась, на Герцена бы никто не обратил внимания, Катков был бы не нужен. И в пророческом сне я скажу, что мы потеряли "спасение России". Потеряли. И до сих пор не находим его и найдем ли – неведомо" [27]. Лермонтов видится Розанову прямым наследником Пушкина, призванным довести "пушкинское" в литературе до полного совершенства и, тем самым, полностью исключить губительность творческого наследия Гоголя.

Критерий общественной пользы был положен Розановым в основу проведения главных разграничительных линий между творчеством Гоголя и творчеством писателей реалистического

направления, в первую очередь, Л.Толстого и Достоевского. Розанов видит основное противоречие между Гоголем и реалистами в качественно различном отношении их к отражению действительности. Он отмечает, что, выбрав в качестве объекта своего творчества жизнь, Гоголь и реалисты подошли к воплощению своих замыслов с прямо противоположных позиций. В основу такого различия Розановым был положен фактор нравственно-эстетического воздействия их произведений на эволюцию человеческого характера: Гоголь подошел к изображению жизни без "души", а реалисты – с "душой". Их произведения поэтому могут быть использованы в качестве "средства" воспитания, поскольку в них заключено "тонкое понимание внутренних движений человека" [28]. Реалистическая русская литература явилась, своего рода, попыткой реабилитации человека и освобождения его от гоголевской клеветы, дав, тем самым, "...разнообразие характеров, угрюмых и светлых, исполненных практической заботы или тонкой поэзии" [29]. В послегоголевской литературе доминируют "живые чувства любви и ненависти", "страха и достоинства", "труда и приобретения", то есть чувства, присущие всем. Художественные же образы этих произведений явились прямой противоположностью "бесчувственным" гоголевским персонажам. Розанов подвергает сомнению доминирующее в критике положение о том, что "вся наша новейшая литература исходит из Гоголя". Он утверждает, что "...она вся в своем целом явилась отрицанием Гоголя, борьбою против него" [30]. Общность же, правопреемственность творчества Гоголя и реалистов для Розанова заключается только в их "внешней" стороне, в приемах художественного творчества: "Так же как и Гоголь, весь ряд последующих писателей, Тургенев, Достоевский, Островский, Гончаров, Л.Толстой, имеют дело только с действительной жизнью, а не с созданною в воображении..., с положениями, в которых мы все бываем, с отношениями, в которые мы все входим" [31].

Наиболее часты сравнения творчества Гоголя с творчеством Достоевского и Л.Толстого. Но параллели между творчеством Гоголя и Достоевского выглядят не антиномичными, не настолько противопоставленными друг другу, как сравнения творчества Гоголя и Л.Толстого. В ряде случаев творчество Гоголя и Достоевского представляется Розановым даже как нечто единое целое, а сам автор "Братьев Карамазовых" предстает в его сочинении

прямым продолжателем некоторых из сторон гоголевского творчества: "Не все ли умерло в Гоголе? Но все воскресло в Достоевском. О, вот тайна мира, тайна морального "воскресения", с которым совпадает онтологическое космогоническое воскресение" [32].

Гоголь и Достоевский сближаются Розановым как основатели, родоначальники "восточного", "азиатского" начала в русской литературе и обществе, которое Розановым не уточняется и не конкретизируется [33]. Роднит Гоголя и Достоевского, в понимании Розанова, также наличие у них целого ряда демонических черт. Это проявилось в попытках осмеяния выдающихся личностей российской истории, в немотивированной, бездоказательной критике при анализе каких-то значительных событий, за которыми уже было закреплено в обществе определенное "положительное" значение: Достоевского, "как и Гоголя, смех разбирал "до пупика" при мысли, при образе, при самом имени какого-нибудь "установленно идеального" лица, авторитета, идеала" [34]. Для Достоевского, как и для Гоголя, было характерно низведение "самого мечтательного, самого эфирного" [35] до обыденного, а то и осмеивание, предельное утрирование чего-то "святого".

Мысль Розанова о влиянии Гоголя на творчество Достоевского сводится к тому, что автор "Преступления и наказания" во многом стал продолжателем, может быть даже независимо от своей воли, гоголевских творческих принципов, доведя их до предельного совершенства: "...душа Достоевского во многом продолжала и "уяснила смысл" души Гоголя..., как "дерево" раскрывает смысл "зерна, из которого выросло..." [36]. Эта сторона в творчестве Достоевского выступает также в качестве очередной иллюстрации всеподчиняющей силы творческого влияния Гоголя. Розанов, ставя Достоевского ниже Гоголя как художника, все же оценивает его значительно выше как мыслителя, философа: "Достоевский как творец-художник стоит, конечно, неизмеримо ниже Гоголя. Но мать Гоголя у него значительно прояснилась, и из нее показались миры столь великой сложности мысли, какая и приблизительно не мерцала автору "Переписки с друзьями". Идейное содержание Достоевского огромно..." [37]. Таким образом, Розанов признает наличие в произведениях Достоевского богатства содержания, темо-мотивного разнообразия в отличие от бессодержательности гоголевских произведений. Но ряд черт (демонизм, апологетизация "восточного" начала, утрирование "идеального") еще теснее сближают творчество Гоголя и Достоевского.

вского. Это и позволяло Розанову в ряде случаев говорить о Достоевском как о продолжателе творческих принципов Гоголя.

Прибегая к оценке степени влияния творчества Гоголя на творчество Л.Толстого, Розанов практически во всех случаях использует элементы противопоставления между этими писателями. Как и в случае с Достоевским, Розанов оценивает писательский талант Гоголя значительно выше, нежели Л.Толстого. Но подобный вывод мотивируется ссылкой только на формальную сторону творчества Гоголя. В содержательном же, первостепенном для Розанова плане, приоритет произведений Л.Толстого видится ему бесспорным: "...Около содержания и тем Толстого как-то уничтожительно даже называть содержание и сюжеты Гоголя! Гоголь – никому не друг. Толстой – всем друг" [38]. Такой результат творчества этих писателей стал возможным потому, что "...в каждое произведение (Толстого) влита удивительно многосоставная душа, возле которой душа... Гоголя или Грибоедова представляется истинно нищенскою, однотонною, однострунною, как бы высоко и гениально ни звучала эта одинокая струна..." [39]. В понятие "души" Розанов вкладывает максимально возможную амплитуду всех тех качеств, которые составляют неповторимый облик каждого индивида.

Розанов отказывает и Гоголю, и Л.Толстому в глубине их философских исканий, говорит о шаткости и неопределенности их религиозных позиций: "Толстой не был вовсе религиозным лицом, религиозною душою, – как и Гоголь. И обоих страх перед религией – страх перед темным, неведомым, чужим" [40]. В другом месте он использует для иллюстрации своей точки зрения философские мысли Б.Паскаля, противопоставляя ему и Гоголя, и Л.Толстого как совершенно несостоявшихся религиозных мыслителей [41]. Как видим, в мировоззренческой позиции Розанова Гоголь и Л.Толстой сближаются только в той части их творчества, которая им интерпретируется как недостаток. Противопоставление творчества этих писателей Розановым проводится четко и неоднозначно по линии содержательности их художественных произведений: простота гоголевских сюжетов, бедность содержания его произведений, неестественность, невозможность существования в жизни большинства его персонажей ("Все – мертвые души", обернувшийся "ревизором" прощелыга, картежные шулеры ("Игроки"), забавные женихи и невесты ("Женитьба"), недалекие офицеры и ремесленники, бездарные и вороватые чи-

новники" [42]) не идут ни в какое сравнение с широтой и размахом толстовских сюжетов, с глубиной их художественного раскрытия. Ведь Л.Толстой сумел передать "...чудный детский мир...", смог в своих произведениях отразить "...сложный, разнообразный, уходящий в безграничную даль мир идей, характеров, положений..." [43]. Поэтому Розановым и определяется одна из главных заслуг Л.Толстого как "...восстановление достоинства в человеке, которое... у него отнял Гоголь" [44].

Как видим, Розанов практически во всех вопросах, касающихся сравнительных аспектов оценки творчества Гоголя и творчества других писателей, приходит к одному (за исключением оппозиции "Гоголь – Достоевский") выводу: и Пушкин, и Лермонтов, и Л.Толстой, хоть и с разной силой и глубиной, но осмысляются им как антиподы Гоголя, противопоставляются ему. Конечно, их значение и место в истории русской литературы, качественная сторона их творческого влияния на читателей оценивается Розановым положительно, поскольку противопоставляется "отрицательному" – губительности творческого влияния Гоголя.

Как видим, одна из исходных точек расхождения Розанова с Гоголем лежит в качественно различном их понимании сути слова, места и роли художника-творца в обществе. Если Розанов все время старался закрепить за литературой место на периферии общественных интересов, то Гоголь видел в ней важнейший инструмент формирования человеческого сознания. Доминировавшие в эстетической системе Гоголя представления о слове и литературе не воспринимались Розановым, в большинстве случаев подвергались критике, поскольку вступали в противоречия с его мыслями по этому вопросу. Розанов, как видно из вышесказанного, все время пытается найти в русской литературе такие имена, которые хоть как-то должны вписываться в конструируемую им схему, хоть как-то соотноситься с его мировоззренческими позициями.

Литература

1. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского // Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского. – М.: Республика, 1996. – С. 22.

2. Там же. – С. 21.

3. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь // Розанов В.В. Собр. соч.: Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского. – С. 137.

4. Там же. – С. 136.
5. Там же. – С. 137.
6. Там же. – С. 137–138.
7. Розанов В.В. "Вечно печальная дуэль..." // Розанов В.В. Собр. соч.: Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского. – С. 291.
8. Там же. – С. 290.
9. Розанов В.В. Рец.: А.Л.Волынский. Ф.М.Достоевский. – СПб., 1909 // Критическое обозрение. – 1909. – Вып. 5. – С. 40–41.
10. Розанов В.В. Мимолетное: 1915 год // Розанов В.В. Собр. соч.: Мимолетное. – М.: Республика, 1994. – С. 114.
11. Там же. – С. 40.
12. Розанов В.В. Пушкин и Гоголь // Указ. ист. – С. 138.
13. Там же. – С. 138.
14. Розанов В.В. Русь и Гоголь // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С. 353–354.
15. Там же. – С. 354.
16. Там же. – С. 354.
17. Розанов В.В. С вершины тысячелетней пирамиды: Размышления о ходе русской литературы // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – С. 672.
18. Розанов В.В. После Сахарны // Розанов В.В. Собр. соч.: Сахарна. – М.: Республика, 1998. – С. 239.
19. Розанов В.В. "Вечно печальная дуэль..." // Указ. ист. – С. 297.
20. Там же. – С. 297.
21. Розанов В.В. Как произошел тип Акакия Акакиевича // Розанов В.В. Собр. соч.: Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского. – С. 150.
22. Розанов В.В. Лермонтов: К 60-летию кончины // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – С. 72.
23. Там же. – С. 75.
24. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского // Указ. ист. – С. 152.
25. Розанов В.В. Лермонтов: К 60-летию кончины // Указ. ист. – С. 75.
26. Розанов В.В. Мимолетное: 1915 год // Указ. ист. – С. 301.
27. Там же. – С. 301.
28. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского // Указ. ист. – С. 18.
29. Там же. – С. 21–22.
30. Там же. – С. 18.
31. Там же. – С. 18.
32. Розанов В.В. Письмо Э.Ф.Голлербаху // Розанов В.В. Мысли о литературе. – М.: Современник, 1989. – С. 525.
33. Розанов В.В. Рец.: А.Л.Волынский. Ф.М.Достоевский. – СПб., 1909 // Указ. ист. – С. 40–41.

34. Розанов В.В. О происхождении некоторых типов Достоевского // Розанов В.В. Собр. соч.: Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского. – С. 574.
35. Там же. – С. 575.
36. Там же. – С. 580.
37. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского // Указ. ист. – С. 152.
38. Розанов В.В. На закате дней: К 55-летию литературной деятельности Л.Н.Толстого // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – С. 226.
39. Там же. – С. 229.
40. Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 1-й // Розанов В.В. Уединенное. – М.: Республика, 1990. – С. 368.
41. Розанов В.В. Один из певцов вечной "весны" // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – С. 368.
42. Розанов В.В. На закате дней: К 55-летию литературной деятельности Л.Н.Толстого // Указ. ист. – С. 225–226.
43. Розанов В.В. Легенда о Великом инквизиторе Ф.М.Достоевского // Указ. ист. – С. 22.
44. Там же. – С. 22.

Л.М.Остапенко

(Новий) Світ як Книга.

До слова про "багрянту літеру" американського ренесансу

*Михед Т. Пуританська традиція
і література американського ренесансу: 1830–1860:
Монографія. – К.: Знання України, 2006. – 344 с.*

Наукова розвідка Тетяни Михед репрезентує новітній досвід прочитання американської "інакшості" та її увиразнення в національній літературі – з погляду художньої реконструкції біблійного слова, що виступає потужним каталізатором суспільних зрушень, і розуміння історії людства як процесу читання Святого Письма.

"Збирання Світу в одне Слово", що його простежує дослідниця на теренах літератури США, попри вартісне витворення національної історії літератури та її національної своєрідності, набуває ваги передусім завдяки своєму універсальному виміру. Визначення метатексту сучасної художньої літератури як ґрунтованого на Біблії і уявлення про Світ як Книгу, що сягають

витоків юдеохристиянської екзегези й актуалізуються у сьогоденні завдяки працям Е.Р.Курциуса, Д.Чижевського, С.Аверінцева, Г.Блюменберга, Ю.Кристевої та ін. щодо осягнення підвалин культури Старого Світу, у пропонованій книзі постають присутніми формантами текстоцентричності Світу Нового.

Нова транскрипція літератури "американського ренесансу" бере до уваги пуританську традицію, досі не відкинута, проте досить елімінована, як визначальний чинник формування американської національної літератури і національної ідентичності, що став засобом утілення Біблії у Новому Світі.

Дослідницею відтворюються всі рівні дієвості Книги, набуті попереднім досвідом її прочитання людством, що зумовили й текстоцентризм американського буття=світобачення.

Біблія як Книга Життя, в автентичному юдейському розумінні сприйнята патріархами Америки, "батьками-засновниками", сформувала американський спосіб мислення, близький ідеї богообраності, а пуританське бачення Америки як Нового Єрусалиму згодом стало підґрунтям "американської мрії". Унаслідок зміни вертикальної інфінітизації горизонтальною, що її почасти переживає й американський ренесанс, актуалізуючи спроби самовизначення Америки і як Нового Риму, і як Нової Англії, в художній системі національної літератури набувають чинності антична компонента й шекспірівський концепт, які, доводить дослідниця, інкорпорууючись із дискурсом Біблії, витворюють складно структурований "вертикальний контекст" – осердя літературного канону.

Святе Письмо визначається авторкою як канон і орієнтир художньої творчості Америки не лише як джерело тем, мотивів чи образів, а передусім як *sacrum*, де кожне Слово є Божественним Об'явленням про Світ, який цим Словом, власне, і твориться. Це біблійне Слово, переконливо свідчить дослідження, стає іманентною властивістю слова художнього. Художнє втілення християнського концепту через риторичні стратегії біблійного письма: жанр ереміади, біблійну лексику та стилістику, святописемні алюзії і т.п., притаманне літературі "американського ренесансу", проектує на літературу сакральність канонічного тексту, маючи на меті відповідним чином змоделювати людську і загалом суспільну свідомість.

Зауваги щодо значення біблійного канону у формуванні національної специфіки американської літератури відповідно

змушують до перегляду її чинних "вибіркових канонів", зокрема щодо визначення хронологічних меж "американського ренесансу" як кульмінації цих духовно-естетичних шукань 1830–1860-ми роками, коли, вважає дослідниця, і з'являється та "велика література," що стає передчуттям і свідченням інтелектуальної і творчої потужності нації; та стосовно змістового наповнення цього періоду "першої зрілості" національної літератури внаслідок ревізії інтерпретаційних канонів щодо знакових текстів цієї доби, зокрема романів "Багряна літера" Н.Готорна, "Мобі Дік" Г.Мелвілла, "Хатина дядька Тома" Г.Бічер Стоу та ін., прочитаних з погляду пуританської традиції, та уведення в іконостас "американського ренесансу", витворений Ф.Маттісеном, "нових" постатей.

Американський досвід читання Світу як Книги, у баченні Тетяни Михед, надає особливої ваги едемичній ідеї, візуалізованій у Книзі природи лінією фронтиру й екстрапольованій у Книзі душі у вимірах пуританської теодицеї, що вимагає особистісного свідомого відмежування від гріха, прагнення до преображення як передумови і гаранту досягнення мільєніуму Новим Світом.

"Багряною літерою" в біблійному сенсі – знаком скоєного гріха, що потребує неперервного очищення=постійної сповідальності, постає, з погляду авторки, не лише Готорнів роман, а й увесь нарратив літератури американського ренесансу як аналог пуританського "щоденника совісті" (щодо особистісного вибору) чи пуританської ереміади (щодо вибору нації). Зокрема осмислення в контексті християнської теодицеї загальнонаціонального гріха рабства у ново прочитаному дослідницею романі Г.Бічер Стоу "Хатина дядька Тома" є чи не найвдалішою спробою художньої ревізії фундууючих американську націю ідей і дієвості евангелізованого слова на шляху до мільєніуму як провіденційно визначеної кінцевої мети Нового Світу.

Книга Тетяни Михед є подією в царині американістики, спонукаючи до нових перекладів і переглядів позірно знаних досі текстів та й, власне, національного канону літератури США, і в посвяченні сучасного читача у таїнство Слова, в якому, через множинність його читань, Світ читає себе.

Еволюція терміна "українці"

У даній роботі не розглядається складне поняття про походження та значення терміна "Україна", яке досі є дискусійним в історичній науці. Всім нам звичне визначення національності "українець" як загальноприйнята у вітчизняному суспільстві дефініція існує менш ніж століття. Еволюція національного терміна почалася у XVIII ст. і завершилася в середині XX ст. Втім регіональне поняття "Україна" з'явилося за часів Київської Русі. Перша його згадка відноситься до 1187 р. і міститься у Київському літописі, де автор, розповідаючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, записав: "И плакашася по нем всі переяславци..., о нем же Украина много постана". З того часу у літописах періодично згадуються різні "україни" як окремі порубіжні землі. В добу Київської Русі цим словом називали прикордонні землі Переяславщини, Галичини та Волині.

Після занепаду Галицько-Волинського князівства і поділу наших земель між сусідніми державами Польщею, Литвою, Московським царством та Кримським ханством термін "україна" постійно використовується для означення володінь цих держав, де закінчується влада монарха й починається "Дике поле". Так, у XVI–XVII ст. виникають згадки про окремі "україни" на Наддніпрянщині, які поступово складаються в уявленні у єдину "Україну" по обидва боки Дніпра. У фольклорі є постійні згадки про "Україну", як територію, що є батьківщиною козаків, місцем їх відпочинку від військових справ. Межі цієї території дуже розмиті. Але французький письменник XVII ст. Гійом Левассер де Боплан визначає "Україну" як "країну козаків" і вказує її розташування від кордонів Речі Посполитої до володінь Московії. Інший француз П'єр Шевальє у той же період відзначав: "Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає "окраїна" [1].

У XVII–XVIII ст. уявлення про "Україну" та козацтво зливаються між собою.

"Ой, Морозе-Морозенку, ти славний козаче,
За тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче..."

"Якби мені сивий кінь, я сидельце маю,
Заїхав би в Україну, там дівчину знаю..."

Після розподілу земель між Річчю Посполитою та Московським царством за умовами Вічного миру в 1686 р. виникло уявлення про Польську, або Королеву, Україну (Правобережну) та про Московську, Царську Україну (Лівобережну). Назва "України" була традиційною щодо Слобожанщини. У XVIII ст. тут навіть була утворення Слобідсько-Українська губернія.

Однак не треба вважати, що термін "україна" використовувався лише в межах нашої держави.

У Баркулабівському літописі під 1601 р. згадано, що в Білорусі під час голоду люди масово тікали зі Шкловська, Друцька, Дубровни, Кругли, Бобря, Вітебська, Менська, Полоцька, "и с инших многих украин". Тобто бачимо, що в Білорусі XVI ст. вже існувало "много Украин". Це до теорії про так звану регіоналізацію терміна "Україна" у середньому Подніпров'ї [2].

Кілька разів різні "україни" згадані в російських літописах. Наприклад, у Вологодсько-Пермському літописі згадано під 1512 р. напад татарської орди "на Украину, и на Одоев, и на Вортыньск, и на Козельск". А в 1517 р. татари пограбували "Украину около города Тулы". В 1580 р. Іван Грозний наказав посилити оборону територій по Оці "по украинским городам от крымские украины и от литовской". В 1625 р. мешканці міста Валуйск на півдні Вороніжчини писали царю, що очікують "приходу татар на наши украины". Сибір називали землею "украинною". Соловецький монастир теж знаходився у місці "украинном".

Як занотував відомий лексикограф, уродженець України, автор "Толкового словаря живого великорусского языка" Володимир Іванович Даль: "Украинный и украинный – крайний, у краю, на краю находящийся; дальний, пограничный, порубежный, что на крайних пределах государства". В.І. Даль навів ще кілька літописних прикладів російських "україн": "Латины взяша украины неколико псковских сел", "На Украине, на студеном море" тощо [3].

Кумедно виглядає свідчення козацького літописця Самійла Величка (1720), що в 1658 р. король польський Ян-Казимир "виправил Чернецкого... в Померанію, державу шведскую, который... в Померанію з войском прибувши, а города тамошніе, то ест Щетин, Пазвальд, Мекленбург и Гарц порохом окуривши и всю тамошню Украину мечем и огнем... сплюндровавши". Величко досить просто називав "україною" центр німецьких земель.

Співзвучні області "Крайна", "Країна" містяться у межах колишньої Югославії на теренах Словенії, Сербії та Боснії. У поль-

ських та угорських середньовічних документах "Крайною" називали Закарпаття, а карпаторусинів – "крайниками".

Отже, слід визнати, що термін "Україна" і похідні від нього використовувалися у мові трьох братніх східнослов'янських народів, але тільки для найпівденнішого з них він став основним, давши йому національну назву.

Цікаво те, що незважаючи на досить активний вжиток терміна "Україна" для окремих земель, похідне від нього для означення мешканців цих земель майже не використовувалося. На землях нашої держави навіть у XVII–XVIII ст., коли термін "Україна" набув великого поширення, населення продовжувало визначати себе як "руські", "русини", "руснаки", "литвини", "малоросіяни", "малороси", "християне", "православні", "люди", "наші", "баби й мужики", дуже рідко "хохли" (Північно-Східний регіон – українсько-російське порубіжжя). Або використовувалися соціальні означення: козаки, селяни. Дуже часто використовувалися місцеві регіональні назви: буковинці, галичани, карпаторусини, наддніпрянці, черкаси, кияни, чернігівці, подоляни, волиняни, запорожці, донці, лемки, бойки, гуцули і т.п. Або просто "тутейші", тобто місцеві.

Найбільш популярним терміном був традиційний "руські люди" або "русини". Богдан Хмельницький – визволитель України говорив, що "виб'є народ руський з лядської неволі". У листуванні козацьких гетьманів з московськими царями перші називають свій народ "руським", "російським" або "малоросійським".

Термін "Мала Русь" почав використовуватися галицько-волинськими князями в XIV ст. щодо території своїх володінь і вживався лише книжниками. Значного поширення серед простого населення він не здобув. Хоча у XVIII ст., і особливо у XIX ст., терміни "Малоросія" і "малороси" активно насаджувалися російським імперським урядом, що було зручно, щоб підкреслити ідею загальноруської народності, яка складається з триєдності: великоросів, білоросів та малоросів. Це було закріплено і в титулі російського монарха – "цар і великий князь вся Великия, Маляя і Білія Русі".

Проте на відміну від білоросів, населення південноруських земель змогло відмовитися, хоч і поступово, з великими зусиллями від традиційної назви "руських людей", щоб уникнути змішування їх з росіянами.

Перша згадка похідного від терміна "україна" для означення місцевого населення відноситься до 1268 р., коли в Галицько-

Волинському літописі згадуються "Ляхове Україняни", що проживали на Забужжі і попередили про підхід польського війська мешканців міста Холм.

Отже, "україняни" – це перша форма назви населення. Інколи у документах XV–XVI ст. згадуються "козаки українних городов", "украинные купцы", "люди украинные", "украинные торговые люди". В XVII ст. є згадки про "панство українське", "гетьмана українського", "духовенство українське", "козаків українських", "народ Україно-Малоросійський", "народ український".

Назва "України" міцно затвердилася стосовно Наддніпрянщини по обидва боки Дніпра. До XVIII ст. почали вироблятися варіанти назви щодо населення цього регіону. Анахронічне "україняни" не використовувалося. Саме у XVIII ст. починає вживатися в літературі термін "українці". Його постійно використовував історик Олександр Рігельман у своєму "Летописном повествовании о Малой России и ее народе и козаках вообще" (1787).

В 1788 р. "Топографическое описание Харьковского наместничества" вказує, що на терені намісництва проживають "малоросіяни", або "українці" [4].

В "Записках о Малороссии, ее жителях и произведениях" Якова Марковича (1798) говориться, що малороси поділяються на три групи: північну – "литвинів", південну – "степовиків", або "українців", та серединну, де проживає перехідне населення між "литвинами" та "степовиками-українцями" [5].

Якщо термін "Україна" у XVIII ст. був у широкому вжитку на Наддніпрянщині, то визначення похідним словом його населення тільки входило у практику в другій половині цього століття.

Найшвидше самовизначення "українці" сприймало населення Наддніпрянщини та Лівобережжя. Важливим чинником поширення цього поняття на Правобережжі стало приєднання Правобережної України до Російської імперії після другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. Але це слово до середини XIX ст. так і не набуло традиційного вжитку, являючись неологізмом. У цілком народному за духом "Кобзарі" Тараса Шевченка, якого по праву називають співцем України, духовним батьком українського національного руху, безліч разів повторено термін "Україна", але жодного разу не зустрічається термін "українці". Замість нього використовуються слова: "козаки", "браття", "люде", "християни", "православні" тощо. Хоча означення інших національностей Т.Г.Шевченко сприймає: німці, жида, ляхи, москалі, гишпани,

французи, молдавани, фіни і т.д. Щоправда, в своїх російських творах Шевченко інколи вживає термін "малороси", але йому явно він не подобався і використовувався лише як загальноприйнятий в російській літературній мові того періоду. Втім, не можна сказати, що термін "українець" не був йому відомий взагалі. Це поняття в той час уже досить широко використовувалося, зокрема й товаришами Шевченка, в тому числі й на його адресу [6].

Найпатріотичніший щодо України політико-історичний твір рубежу XVIII–XIX ст. має назву "История руссов".

Найпрогресивніші з російських дворян вважали Україною лише Лівобережжя. "Конституція" декабриста Микити Муравйова передбачала створення на наших землях двох автономних штатів – Українського зі столицею у Харкові та Чорноморського із центром у Києві. Хоча більшість російських дворян право на державність за Україною не визнавали взагалі. Зокрема керівник Південного товариства Павло Пестель у своїй програмі "Руська правда" не передбачав окремого устрою для українських земель, а їх населення вважав частиною єдиного російського народу. Хоча він визнавав право на державність у поляків.

Певну роль у поширенні терміна "українці" відіграли польські письменники, народжені на Україні, представники так званої "української школи в польській літературі": Северин Гоцинський, Богдан Залеський, Юліуш Словацький, Міхал Чайковський. Деякі з поляків, такі як Тимко Падура, Антін Шашкевич, Спиридон Осташевський, навіть намагалися писати українською мовою літературні твори [7]. Майже всі вони взяли участь у польському повстанні 1830–1831 рр. і під час нього намагалися поширювати серед українців ідеї польсько-українського братерства і спільної боротьби проти російського царату.

Ідеї допомоги у "відродженні", на їхню думку, українського народу були досить поширені серед частини польської інтелігенції, яка народилася й виросла на Україні і вважала її своєю батьківщиною. На рубежі 1850–60-х рр. серед польської студентської молоді виникне гурток "хлопоманів" ("хохломанів"), тобто "українофілів", прихильників української культури, до якого увійдуть поляки Володимир Антонович, Тадей Рильський та ін.

Польський національний гімн "Jeszcze Polska nie zginela" в обробці поета Павла Чубинського почав звучати інакше "Ще не вмерла Україна".

Втім поляки були не єдиними, хто долучилися до української національної справи. "Великоросом" вважав себе видатний істо-

рик України Микола Костомаров, щоправда, матір його була українкою. Росіянами були Ізмаїл Срезневський – дослідник запорізького козацтва, Олександр Русов – відомий лідер українського політичного руху, жінки-історики Олександра Ставровська (Єфименко), Наталія Меньшова (Полонська-Василенко), письменник Микола Фітільов (Хвильовий).

Ідеї "відродження" українського народу були на часі. Під впливом романтичного захоплення минулим представники козацьких родів, нащадки гайдамаків висловлювали сум за колишніми вільними часами, знищеними царською владою правами та привілеями, засиллям на Україні росіян та російських порядків. Посилюється інтерес до власної культури, мови, фольклору, історії. У 1830–40-х рр. активно займаються викладацькою, науковою та літературною працею Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров. Важливе значення мав вихід у 1840 р. "Кобзаря" Тараса Шевченка. У свідомості простих людей колишній кріпак Шевченко, що здобував волю, уособлював собою долю України. Шевченко ще за життя став символом українського руху, його подальша важка доля і смерть зробили його визнаним героєм і мучеником справи народного визволення і "відродження" української культури.

Саме ці три гіганти українства – Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров – заклали підвалини в оформленні ідеї "української нації". У створеному ними Кирило-Мефодіївському товаристві були складені програмні документи: "Книга буття українського народу", написана, ймовірно, Костомаровим на основі "Книги народу польського та пілігримства польського" Адама Міцкевича, а також відозви "До братів-великоросіян і поляків" і "До братів-українців" (1846). Це перше використання терміна "українці" для означення населення всієї України. Сюди відносилося населення Правобережної та Лівобережної України.

За справою "Україно-Слов'янського товариства" кирило-мефодіївці були покарані. Однак ідея "відродження" України та визволення українського народу продовжувала поширюватися. Зокрема, багато для її розвитку та поширення зробив вищезгаданий гурток хлопоманів, а потім члени українських "громад".

На Галичині, Закарпатті, Буковині, які не були під владою Росії, не було сенсу у зміні традиційної назви "русини", "руські люди". Це дозволяло підігрівати проросійські симпатії і сприяти розвитку руху москвофілів. Тому тут вона дожила до початку XX ст. Проте населення західноукраїнських земель відчувало свою етнічну єдність із мешканцями Наддніпрянщини і волило возз'єднання з ними.

У межах Російської імперії Валусівським циркуляром (1863) та особливо Емським указом (1876) було заборонено вживання "малоросійської мови" у всіх сферах культури, освіти, науки та державного управління.

Центр розвитку української культури переноситься на Галичину, де були створені сприятливі умови для цього. Тут виникло Наукове товариство імені Шевченка. Була створена перша українська політична партія – Русько-Українська радикальна партія. Пізніше УРП. За висловом відомого українського історика, громадця Володимира Антоновича, Галичина стала "українським П'ємонтом", тобто вільною територією, звідки має початися об'єднання українських земель, за аналогією з Італією.

Уряд Австро-Угорщини, у межах якої знаходилася Галичина, підтримував український рух, бо це дозволяло йому тиснути на польську громаду. З іншого боку, зважаючи на можливість війни з Російською імперією, у колах австро-німецького політичного керівництва виникла ідея підтримки українського руху з метою тиску на Росію й ослаблення її військової могутності.

На Галичині друкуються українські твори, які потім нелегально завозяться в межі Російської імперії. Розвивається українська освіта. В 1894 р. у Львівському університеті була створена кафедра історії України, яку запропонували очолити Володимиру Антоновичу, але старий історик відмовився від неї на користь свого молодшого колеги і учня Михайла Грушевського. Так Грушевський опинився за межами Російської імперії. Він здобув можливість вільно друкувати свої праці й висловлювати думки. Грушевський постійно наголошував на терміні "Україна-Русь". З 1898 р. почала виходити фундаментальна праця Грушевського "Історія України-Руси". Він виконав відповідальну роботу, довів безперервність історичного процесу в Україні, проти чого виступали російські та польські історики. Обґрунтував право на існування українського народу і право на його власну державність.

Українцям було важче, ніж білорусам, у своєму національному розвитку, бо білорусам не довелося відмовлятися від традиційної "руськості" у своїй національній назві.

Цікаво, що молодий Грушевський спочатку визнавав себе "малоросом" і лише під впливом Антоновича визнав себе "українцем". Подібне відбулося і з Андреем Шептицьким, галицьким греко-католицьким митрополитом, який раніше визнавав себе поляком, але під впливом Антоновича теж визнав себе "українцем".

На Галичині на рубежі XIX–XX ст. вільно поширюються терміни "Україна" й "українці". Влада Австро-Угорської імперії не перешкоджає цьому і навіть підтримує цей процес. Кожного року відзначаються Шевченківські свята. В Російській імперії все це заборонене, і це викликає роздратування не лише в українців, а навіть у багатьох росіян. Напередодні революції 1905 р. стає зрозуміло, що національні утиски прав українців є несправедливими й аморальними. Чуються голоси з боку російської інтелігенції за скасування Емського указу і визнання прав українців на освіту рідною мовою.

Термін "українець" все частіше з'являється у російській пресі замість прийнятого "малорос", хоча офіційна пропаганда й намагалася надати йому кумедно-негативного відтінку. Під час революції гаслом монархістів-чорносотенців було: "Чим більше українців, тим менше росіян". Так сказав свого часу П.А.Століпін – голова імперського уряду. Серед чорносотенців було багато малоросів. Серед істориків Російської імперії розгорнулася наукова дискусія: "українці" – це народ чи політична партія, інспірована австро-німецьким блоком.

Голова IV Державної думи Михайло Родзянко, уродженець України, нащадок козацького роду, на випадок у його бік лідера кадетів Павла Мілюкова, що Родзянко "українець", але не захищає українські інтереси, поміркуювавши, відповів, що він "малорос", чим здобув прихильність більшості депутатів Думи [8].

Інший депутат Думи з України Анатолій Савенко прийняв бік Родзянка й виступив проти Мілюкова, сказавши: "Голова Державної думи не українець, а малорос, – ми, малороси, зовсім не вважаємо себе українцями, ми вважаємо себе чисто руськими людьми" [9].

Але в 1906 і в 1907 рр. в I і II Державних думах постійно розглядалися питання надання українцям права на освіту. Легально діяли думські "Українські громади". Почали роботу "Просвіти", з'явилася українська преса, яка, щоправда, переживала шалений тиск з боку влади.

Напередодні Першої світової війни в 1914 р. українська ідентичність на Галичині вже була досить сильно поширена. Російський царизм намагався її викоринювати як у межах своєї імперії, так і на захоплених галицьких землях, але безуспішно. Симпатії до українського питання проявляв В.І.Ленін і партія більшовиків, яка у своїй пресі завжди використовувала термін "українці".

В 1917 р. відбулася революція. Царизм було повалено. На Україні постала Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським. Грушевський переконався, що самоусвідомлення себе "українцями" ще недостатньо поширене на Україні. Серед моряків Чорноморського флоту, вихідців з України, лише третина визнала себе "українцями", третина – "малоросами" й третина – "хохлами". Одна з праць Грушевського називалася "Хто такі українці і чого вони хочуть?" (1917). Саме в ній "батько української історії" пояснює, кого можна вважати "українцями". "Українцями" слід визнавати "всіх тих, хто зроду Українець, родився і вирів з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіми свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю". За Грушевським, поляки, великороси та євреї теж можуть вважатися "українцями", якщо працюють для блага України.

Однак всі держави, які утворювалися на терені України, мали назви "українських". Коли у грудні 1917 р. більшовики почали наступ на Україну, щоб захопити владу, на бронепоїзді, що в'їхав до Харкова – столиці проголошеної тут Радянської УНР – красувалося гасло: "Смерть українцям". Лише через кілька днів некоректний плакат нова влада прибрала. Проте це гасло було реалізовано під час розстрілів студентів під Крутами та у захопленому більшовиками Києві.

Діячі білого руху традиційно не визнавали української нації, а лише "малоросів".

Проте всі інші політичні сили в Україні уже визнали таку національну дефініцію. Прибічники Скоропадського, Петлюри, Махна – визнавали існування українського народу, окремого від російського. Хоча Скоропадський і Махно завжди були російськомовними. Це ж було визнано і більшовиками, хоча з неохотою. Переважно більшовики України були росіянами, досить багато було євреїв. Українці у партії лише на початку 1920-х рр. досягли 25%.

Після встановлення радянської влади на Україні офіційно було закріплене тільки одне визначення національності – "українець". "Малорос", "хохол" вийшли з офіційного вжитку. Термін "українець", який був заборонений царатом, після його повалення став загальноновживаним. З 1923 р. в СРСР почалася політика коренізації, яка в Україні набула форми українізації, зокрема завдяки старанням наркомів освіти УСРР Олександра Шумського та Миколи Скрипника. Українізація продовжувалася до середини

1930-х років. Про її вплив свідчить такий факт, що Леонід Брежнєв, народжений в одному з промислових містечок Катеринославщини, у довоєнний період постійно в графі національності вказував – "українець". Ця національність була вигіднішою в кар'єрному зростанні. У повоєнний час Брежнєву в даній графі стало вигідніше писати "русский" [10].

На Галичині в період революції 1918–1919 рр. теж перемогла українська ідентичність. Утворена держава отримала назву ЗУНР і задекларувала своє об'єднання з УНР. Однак в 1920 р. Галичина опинилася під польською окупацією. Поляки намагалися боротися з українською ідентичністю, проте молоде покоління галичан уже твердо вірило в свою належність до великої української нації. Гоніння польської влади тільки посилювало ненависть до неї і підбурювало місцеве населення до опору. Легальні, напівлегальні і нелегальні політичні організації закликали українців у межах Польщі боротися за свої права. Щоб завадити поширенню українського самовизначення, при переписах у Польщі дозволялися регіональні самовизначення – бойки, лемки, гуцули, тутейші. Проте українська ідентичність здобувала все більше прихильників. Частково їй сприяла радянська і німецька пропаганда. В 1939 р. Західна Україна, що була під Польщею, возз'єдналася з Радянською, і тут остаточно перемогло українське самовизначення.

Щодо Буковини, то в цьому краї національні процеси відбувалися мляво. Проте у Чернівецькому університеті діяла кафедра української мови, яку очолював Степан Смаль-Стоцький. Тут жила письменниця Ольга Кобилянська. Українська ідентичність на початку ХХ ст. почала поширюватися й тут. Але в 1918 р. Буковину захопила Румунія. Почалася політика румунізації. Існування українців на території держави було офіційно заперечене румунською владою. Хоча нелегальні українські товариства діяли і надалі. Деяким з них надавала підтримки ОУН з Галичини, деяким КП(б)У. В 1940 р. Північна Буковина та Бессарабія були приєднані до СРСР. Населення Північної Буковини та Південної і Північної Бессарабії, яке увійшло до складу Радянської України, здебільшого у графу національності отримало запис "українець".

Останній регіон України – Закарпаття. До початку ХХ ст. тут панувало самовизначення як "русини" чи "карпаторусини". Але почала набирати силу й українофільська культурна течія, лідером якої був священник і культурний діяч Августин Волошин. В 1919 р. Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини, але бі-

льшість його населення воліло до возз'єднання з Великою Україною, хоча на той момент не було зрозуміло, якою вона буде. Але політичні міркування великих західних держав призвели до передачі Закарпаття Чехословаччині. Чехословацький уряд багато зробив для розвитку інфраструктури краю. Було поліпшено культурний і політичний розвиток. Серед ідентичностей, які панували на Закарпатті, переважали "русинська" й "українська". В умовах, коли "русинська" орієнтація була спрямована на Угорщину, колишню господарку цього краю, "українська" орієнтація, на думку Праги, не мала чітко вираженої політичної небезпеки. Тому її розвиток не мав перешкод. Проте в умовах наближення Другої світової війни, коли Гітлер почав спекулювати на "українському питанні" і висловлював ідеї створення незалежної Української держави, для Чехословаччини розвиток українського руху, якому могла надати допомогу Німеччина, почав складати загрозу. Після руйнування Чехословаччини восени 1938 р. Закарпаття отримало автономію. До влади прийшли українофіли на чолі з Августином Волошиним. Велику допомогу їм надала ОУН. У березні 1939 р. була проголошена незалежна Карпатська Україна, яка наступного дня майже повністю була окупована, з дозволу Гітлера, військами Угорщини. Проте українська ідентичність набула досить значного поширення. Саме прецедент створення Карпатської України дозволив сталінському режиму говорити про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною після завершення війни у 1945 р. Проте українське самовизначення досі не є єдиним на Закарпатті. Досить багато залишається там прихильників "русинської" ідентичності.

У радянський час визнання себе українцем не було чимось забороненим. Українці в національній ієрархії Радянського Союзу стояли на другому місці після титульної нації – росіян. В офіційній радянській історії всіляко підкреслювалося історичне значення "возз'єднання" двох братніх народів у 1654 р. як зразок непорушної дружби та віковичного прагнення українців і росіян жити в єдиній державі. Штучність ідеї про "возз'єднання" була викрита ще в 1960-х роках істориком-дисидентом Михайлом Брайчевським у статті "Приєднання чи возз'єднання" (1966), який логічно зазначив неможливість возз'єднання різних народів. Возз'єднатися можуть лише розділені частини одного народу. Однак у час, коли проголошувалася ідея злиття всіх націй СРСР в єдину радянську спільноту, що означало повну русифікацію, думки Брайчевського були зустрінуті владою вороже, його наукова кар'єра в радянсь-

ких установах припинилася. Українці розглядалися кремлівським урядом як народ, який можна найшвидше й найлегше зрусифікувати, щоб поповнити російське домінування над іншими неросійськими народами. Однак в добу "Перебудови" стався справжній вибух національного самоствердження в Україні, що десятиріччями придушувалося в республіці. Поняття "українець" тепер наповнилося дійсним національним змістом: самоідентифікація, територія, мова, культура, традиції.

Втім, ставлення громадян України до терміна "українець" не є тотожним на Заході і на Сході держави. Під час останніх президентських виборів 2004 р. справжня антиукраїнська істерія була розгорнута в Криму, на Донбасі й Харківщині, де досить сильною є російська, або русофільська, ідентичність. Автору цих рядків лише за те, що розмовляв українською мовою в одному з тролейбусів Горлівки, одна літня пані, пролізши через переповнений салон, виголосила: "Катись в свої Карпати! Это русская земля!" На жаль, у Карпатах мені поки що побувати не довелося, та взагалі, я є уродженцем поліетнічної та зрусифікованої Дніпропетровщини, а отже, якоюсь мірою земляком Донеччини. Однак визнання себе українцем тут є недосить звичним. Національні питання в цих зрусифікованих регіонах їхні мешканці намагаються обходити стороною. Але хочеться сподіватися, що різні бачення специфіки самовизначення не призведуть до розколу вітчизняного суспільства і соціального вибуху.

Література

1. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 38.
2. Макарчук Степан. Писемні джерела з історії України. – Львів: Світ, 1999. – С. 130.
3. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М.: Москва, 1998. – С. 108.
4. Макарчук Степан. Вказ. тв. – С. 217.
5. Там само. – С. 220.
6. Назаренко Михайло. Поховання на могилі (Шевченко, якого знали). – К.: Сварог, 2006. – С. 179.
7. Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 33.
8. Михутина І.С. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) – М.: Ловатера, 2000. – С. 147.
9. Там само.
10. Семанов Сергей. Брежнев. – М.: Вече, 2002. – С. 14–15.

Сімейна історія у науковій спадщині Григорія Милорадовича

Значну частину наукового доробку графа Григорія Олександровича Милорадовича (1839–1905) складають праці з історії та генеалогії дворянства. Це й не дивно, адже, на його думку, дворянській верстві належить особливе місце в суспільному житті: "Необходимо, чтобы нравственное превосходство дворянского сословия, его тонкое чувство чести, его устранение от всяких беспринципных способов эксплуатации своих ближних, его... участие во всех важных общественных делах, его искреннее стремление к просвещению и благосостоянию народных масс поставили бы это сословие в глазах родного народа действительно первым сословием, самым разумным и самым полезным" [1]. На особливу увагу заслуговують, зокрема, дослідження Г.О.Милорадовича з історії власного роду. Вихідці з Герцеговини, Милорадовичі на початку XVIII ст. осіли в Україні, поріднилися з багатьма впливовими козацько-старшинськими фаміліями, заволоділи великими маєтками і посіли помітне місце у середовищі спочатку української, а потім і загальноімперської еліти [2].

Історією своєї родини Г.О.Милорадович захопився ще замолоду і безупинно досліджував її до кінця життя. Джерельну базу цих студій становив передусім багатий фамільний архів. За свідченням фахівців, Г.О.Милорадович "старанно збирав родові документи, систематизував їх по одноманітних групах, опрацював у палітурки". Крім документальної спадщини Милорадовичів, до архіву увійшли папери Полуботків, Туманських та інших споріднених фамілій [3]. У розпорядженні дослідника була також велика родинна бібліотека, що налічувала понад 16 тис. томів книг та періодичних видань, причому значна їх частина стосувалася вітчизняної історії [4]. Нарешті, у цьому контексті слід згадати про унікальну фамільну картинну галерею, яку Г.О.Милорадович ретельно поповнював і дбайливо зберігав. Вона складалася з майже 30 портретів XVIII–XIX ст., на яких були зображені численні представники родин Милорадовичів і Полуботків [5].

Численні студії Г.О.Милорадовича з сімейної історії можна умовно поділити на кілька груп. Першу з них становлять праці, що містили відомості про найвидатніших, на думку автора, представ-

ників родини Милорадовичів, викладені у хронологічній послідовності. Саме в такому форматі була написана одна з перших книг 17-літнього дослідника – "Биографические очерки замечательных Милорадовичей", що побачила світ у Чернігові 1856 р. Навівши стислі відомості про далеких пращурів, Г.О.Милорадович зосередив увагу на постатях своїх предків, які залишили помітний слід у вітчизняній історії кінця XVIII–XIX ст. Так, він досить докладно схарактеризував військову і державну діяльність А.С.Милорадовича (1726–1796), його товариські стосунки з видатними полководцями О.В.Суворовим та М.І.Кутузовим. Значна частина книги присвячена дідові автора Г.П.Милорадовичу (1765–1828), його навчання у Геттингенському університеті та службовій кар'єрі. Натомість про героя Вітчизняної війни 1812 р. генерала М.А.Милорадовича (1771–1825) історик згадав лише принагідно, мотивуючи це тим, що збирається написати "его отдельную биографию" [6]. Друге видання "Биографических очерков замечательных Милорадовичей" 1857 р. відрізнялося від попереднього наявністю невеликих доповнень. Так, детальніше описувалося походження роду Милорадовичів та більше уваги приділялося М.І.Милорадовичу (?–1726). Наприкінці студії автор оприлюднив схематичну "Родословную дворян Милорадовичей, потомков Михаила Ильича, Полковника Гадячского Войска Запорожского" [7]. Того ж таки 1857 р. у Чернігові була видана студія Г.О.Милорадовича "Несколько слов о роде дворян Милорадовичей". Сам автор зазначав, що вона "может служить дополнением к статье моей "Биографические очерки замечательных Милорадовичей" [8]. У ній було наведено відомості про першовитоки роду, легенду про походження прізвища Милорадовичів, текст грамоти "на чин Полковника Малороссийского Гадячского полка", наданої М.І.Милорадовичу, "закордонний паспорт" у вигляді грамоти Єлизавети I О.С.Милорадовичу (?–1757), а також схематичні родоводи Милорадовичів і Полуботків. До цієї ж групи слід віднести книгу "Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей", яка протягом 1871–1894 рр. витримала чотири видання і містила нариси про чільних представників родини, а також ґрунтовну автобіографію Г.О.Милорадовича. У такому ж дусі він упорядкував нариси про родини Полуботків і Кочубеїв, з якими Милорадовичі поріднилися на різних етапах своєї фамільної історії [9].

Другу групу студій Г.Милорадовича з сімейної історії складають різні за обсягом і характером публікації біографічного жанру

про окремих представників його родини. Варто зауважити, що безсумнівна першість у цій групі належить книгам про графа М.А.Милорадовича. Першу з них під назвою "Анекдоты, черты из жизни и слова графа Милорадовича" історик видав у Черігові ще у 1857 р. Як зазначалося у передмові, ця книга "есть собрание 69 эпизодов из интересной и обильной фактами жизни Генерала Руссаго, ...которого Русские звали Роландом и Баярдом, а Французы – Русским Мюратом" [10]. Вона складалася з невеликих оповідок та віршів, що прославляли хоробрість та мужність М.А.Милорадовича. Ця книга згодом перевидавалася у 1870, 1872, 1881 та 1886 рр. Про глибоку повагу Г.О.Милорадовича до свого предка свідчить його праця "Граф Михаил Андреевич Милорадович" (Полтава, 1887). Цей гострополемічний текст був написаний у відповідь на "Записки Н.Н.Муравьева (Карского)", опубліковані в 1885 р. у журналі "Русский архив", що справили на історика "неприятное, удручающее, гадливое впечатление" [11]. Спираючись на свідчення сучасників, Г.О.Милорадович досить переконливо спростував тенденційні міркування мемуариста. У 1894 р. у Москві світ побачила найбільша за обсягом праця Г.О.Милорадовича про свого улюбленця – "Анекдоты графа Михаила Андреевича Милорадовича". На відміну від попередніх нарисів у ній розповідалося про вшанування 100-річчя з дня народження М.А.Милорадовича і було вміщено понад 30 присвячених йому віршів [12]. До речі, уперше Г.О.Милорадович оприлюднив подібну добірку поезій ще у 1870 р. в Києві під назвою "Собрание стихотворений о графе Милорадовиче" [13]. Ще одна версія біографічного нарису – "Граф Михаил Андреевич Милорадович" – була опублікована у Москві в 1895 р. Наголос у ній робився на цікавих сюжетах у житті М.Милорадовича, "описывающих его, как полководца и как человека" [14].

Перу Г.Милорадовича належать також кілька праць про інших відомих представників його родини. Передусім, це ґрунтовна студія про А.С.Милорадовича, яка протягом 1877–1893 рр. витримала три видання. Крім власне біографічного нарису, вона містила добірку листів російських можновладців до А.С.Милорадовича та грамот імператриці Катерини II на його ім'я [15]. Невеликий за обсягом нарис історик присвятив своєму дядькові О.Г.Милорадовичу (1794–1825), який належав до найближчого оточення графа М.А.Милорадовича і уславився своєю хоробрістю під час Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів

російської армії, а після виходу у відставку захопився релігійною містикією і філантропією [16]. Значний інтерес у Г.О.Милорадовича викликали представники родини Туманських, з якої походила його мати. Він присвятив біографічний нарис відомому державному діячеві старої України В.Г.Туманському (1723–1809) і уперше видав зібрання творів поета В.І.Туманського (1817–1839), а також його листування [17]. Слід також взяти до уваги проникливі й водночас інформаційно насичені некрологи, якими Г.О.Милорадович відгукнувся на смерть своїх батьків О.Г.Милорадовича (1793–1868) та С.Г.Милорадович (1805–1890), яких він глибоко шанував [18].

До третьої групи можна віднести студії Г.О.Милорадовича з генеалогії власної родини. У 1879–1880 рр. двома виданнями у Петербурзі побачила світ його праця "Родословная графов и дворян Милорадовичей". У 1890 р. її було перевидано із значними доповненнями. Окрім схематичного родоводу, книга містила розповідь про походження роду, стислі довідки про його представників, опис фамільних гербів і тексти іменних імператорських указів, у різні часи наданих членами родини Милорадовичів [19]. У 1886 р. Г.О.Милорадович започаткував своєрідне (і, здається, безпрецедентне) періодичне видання під назвою "Родословная дворянской, княжеской и графской фамилии Милорадович" [20]. Відтоді й до 1903 р. включно майже щороку виходив його черговий випуск (з 1891 р. під назвою "Родословная графа Милорадовича"), який містив доповнення, уточнення і нові відомості з історії та генеалогії родини Милорадовичів. Значну увагу Г.О.Милорадович приділяв також генеалогії Полуботків і Кочубеїв [21]. Зрозуміло, що він включив їхні родоводи до своїх узагальнюючих праць "Малороссийское дворянство" (Чернігів, 1890) та "Родословная книга Черниговского дворянства" [СПб., 1901. – Т. I–II].

До четвертої групи праць Г.О.Милорадовича з сімейної історії належать його археографічні публікації. Варто зауважити, що значна їх частина стосувалася родини Полуботків – і не випадково: чернігівський полковник і наказний гетьман Лівобережної України П.Л.Полуботок (1660–1724) був не тільки одним з улюблених історичних героїв Г.О.Милорадовича, але і його далеким предком по жіночій лінії. Особливий інтерес становила виявлена в архіві Чернігівського окружного суду і уперше опублікована Г.О.Милорадовичем у 1862 р. унікальна "Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Анд-

рея и Якова Полуботков" [22]. Дослідник слушно зазначив у передмові, що "опись имущества знаменитого Полуботка представляет богатые материалы для исследования украинской старины", а оскільки "Полуботок был одним из богатейших украинцев своего времени, ...она исчерпывает предмет почти во всей его полноте" [23]. Г.О.Милорадович також опублікував кілька добірок різномірних документів з історії родини Полуботків. До них увійшли грамоти російських самодержців та українських гетьманів, матеріали судочинства, купчі, литствування, уривки з місцевих літописів XVII–XVIII ст. [24]. Значний інтерес становить здійснена Г.О.Милорадовичем публікація повного тексту декрету Генерального суду від 22 липня 1748 р. Цей розлогий колоритний документ підводив підсумок у довготривалій судовій тяжбі між представниками родини Милорадовичів [25]. Безпосереднє відношення до сімейної історії мав найбільший за масштабом і найцікавіший за змістом археографічний проект Г.О.Милорадовича, який був частково реалізований за участю видатного українського історика О.М.Лазаревського. Йшлося про "систематическое издание" документів з приватного зібрання можновладця під назвою "Любецкий архив графа Милорадовича", але з різних причин світ побачив тільки перший його випуск, видрукований 1898 р. у Києві [26]. До нього увійшло кілька документальних комплексів, безпосередньо підготовлених до друку О.М.Лазаревським. Перший з них становили "Бумаги Чарнышей", які Милорадовичі успадкували "вместе с именами". Вони містили цікаві відомості "о семейственных отношениях высшего сословия в старой Малороссии" [27]. Другий комплекс являв собою родинне листування Н.С.Полуботок із зятем П.С.Милорадовичем та онукою Н.П.Лашкевич. На думку О.М.Лазаревського, воно "рисует нам частную жизнь новонародившегося тогда малорусского дворянства, причем особое внимание привлекает к себе типическое лицо умной и энергической Н.С.Полуботок, письма которой свидетельствуют о том значительном развитии, которое могла иметь малорусская женщина второй половины XVIII в." [28]. Третій комплекс складався з листів П.С.Милорадовича, що стосувалися здебільшого майнових і родинних справ. Вони, зокрема, свідчили про те, "на чем сосредотачивались интересы тогдашнего панского хозяйства" наприкінці XVIII ст. [29]. Нарешті, четвертий комплекс – "Любецкие акты (1637–1708 гг.)" містив юридичні документи, які "дают интересный материал для

изучения юридического быта северозападного уголка Черниговщины, который, будучи защищен от соседей болотами, сохранял дольше других местностей архаические формы в общественном быту" [30]. У збірнику також було опубліковано портрети Н.С.Полуботок, Г.П.Милорадовича та його дружини О.П.Милорадович (у дівоцтві Кочубей) кінця XVIII – початку XIX ст. і важливі в контексті оприлюднених документів фрагменти родоводів Чарнишів, Фридрикевичів, Леонтовичів та Полуботків [31].

Зрештою, Г.О.Милорадовичу поталанило створити яскравий груповий портрет кількох поколінь своєї великої родини, яка відіграла помітну роль в історії України та Росії. Його студії у цій царині мали істотну специфіку і являли собою певний симбіоз власне історії, генеалогії, геральдики та археографії. Одразу ж впадає у вічі їх насиченість фактичним матеріалом і апологетичний характер, що було властиве усій тогочасній історико-генеалогічній літературі. Зазвичай ці праці апробувалися Г.О.Милорадовичем у періодиці, а згодом виходили у вигляді окремих відбиток або окремих видань. Слід зазначити також, що і родинний архів, і фамільна портретна галерея Милорадовичів (за незначним винятком) загинули під час Другої світової війни, відтак публікації історика правлять нині за першоджерело [32].

Ця частина доробку Г.О.Милорадовича набуває особливого значення у контексті розвитку так званої "нової сімейної історії", що виникла у силовому полі "школи Анналів" та структурної антропології [33]. Як наголошують дослідники, "нова сімейна історія" відповідає викликам модерної української історіографії. Як відомо, особливістю українського історичного процесу була перервність (дискретність) державотворення, відтак носіями культурно-історичної традиції зазвичай були не державні інституції, а елітарні спільноти і, зокрема, дворянські "гнізда" [34]. Отже, виникає нагальна потреба вивчення родини як системи, що продукує і транслює культурні цінності, й доробок Г.О.Милорадовича, без сумніву, стане в пригоді дослідникам цієї проблеми.

Література

1. Докладніше див.: Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 513–546; Лазаревский А.М. Люди Старой Малороссии: Милорадовичи // Киевская старина. – 1882. – №3. – С. 479–498; Опанасенко В.В. Дворянский рід Милорадовичів // Наукові записки Київського національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Історичні науки. – К., 2000. – Вип. XXXVI. – С. 83–90 та ін.

2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. I. – С. II.
3. О. Праця П.К. Федоренка "Архів Милорадовичів" // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 150–154.
4. Иваск У.Г. Частные библиотеки России. – СПб., 1912. – Ч. II. – С. 9.
5. Див.: Тарунцова М. Портрети червоної вітальні. – Чернігів, 1930. – С. 5–8.
6. Милорадович Г. Биографические очерки замечательных Милорадовичей. – Чернигов, 1856. – С. 9.
7. Милорадович Г. Биографические очерки замечательных Милорадовичей. – Чернигов, 1857. – С. 51–52.
8. Милорадович Г. Несколько слов о роде дворян Милорадовичей. – Чернигов, 1857. – С. 3.
9. Милорадович Г. О роде дворян Полуботок. – К., 1870. – 65 с.; його ж. Князья и дворяне Кочубеи. – Полтава, 1893. – 6 с.
10. Милорадович Г. Анекдоты, черты из жизни и слова графа Милорадовича. – Чернигов, 1857. – С. 3.
11. Милорадович Г. Граф Михаил Андреевич Милорадович. – Полтава, 1887. – С. 3.
12. Милорадович Г. Анекдоты графа Михаила Андреевича Милорадовича. – М., 1894. – С. 5–8, 105–143.
13. Милорадович Г. Собрание стихотворений о графе Милорадовиче. – К., 1870. – 16 с.
14. Милорадович Г. Граф Михаил Андреевич Милорадович. – СПб., 1895. – С. 8.
15. Див. найповнішу версію: Милорадович Г. Андрей Степанович Милорадович. – Чернигов, 1892. – 66 с.
16. Милорадович Г. Алексей Григорьевич Милорадович. – СПб., 1877. – 8 с.
17. Милорадович Г. Василий Григорьевич Туманский: Биографический очерк. – Чернигов, 1858. – 48 с.; його ж. Стихотворения Василия Ивановича Туманского (1817–1839) с присовокуплением статьи о семействе Туманских и библиографической статьи о стихотворениях В.И.Туманского. – СПб., 1881. – 176 с.; його ж. Письма Василия Ивановича Туманского и неизданные его стихотворения. – Чернигов, 1891. – 152 с.
18. Милорадович Г. Воспоминание об Александре Григорьевиче Милорадовиче. – Чернигов, 1868. – 15 с.; його ж. Памяти Софии Григорьевны Милорадович. – Чернигов, 1890. – 2 с.
19. Милорадович Г. Родословная дворян и графов Милорадовичей. – Чернигов, 1890. – 13 с.
20. Милорадович Г. Родословная дворянской, княжеской и графской фамилии Милорадович. – К., 1886. – 7 с.
21. Милорадович Г. Родословная дворян Полуботок. – СПб., 1859. – 8 с.; його ж. Князья и дворяне Кочубеи. – Полтава, 1893. – 6 с.
22. Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1862. – Кн. 3. – Смесь. – С. I–IV, 1–90.
23. Там само. – I–IV.
24. Милорадович Г. Акты, до маетностей Полуботков относящиеся // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1862. – Кн. 3. – Смесь. – С. 91–133; його ж. О роде дворян Полуботок. – К., 1870. – С. 23–65; його ж. Акты фамилии Полуботок: Из архива графа Милорадовича. – Чернигов, 1889. – 62 с.
25. Милорадович Г. Декрет Генерального суда, данный Петру, Андрею и Михаилу Степановичам Милорадовичам по делу их с второю женою их деда Михаила Ильича Милорадовича, Ульяной Степановной, р[ожденной] Бутович и сыном ее Николаем Михайловичем, признанным незаконным. – Чернигов, 1887. – 37 с.
26. Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вып. 1. – 255 с.
27. Лазаревский А. [Предисловие] // Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вып. 1. – С. I.
28. Там само. – С. II.
29. Там само. – С. II–III.
30. Там само. – С. III.
31. Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вып. 1. – С. IV–V.
32. Див.: Половникова С. Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського: Каталог колекції // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 46–66.
33. Див.: Репина Л.П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиэвистике // Одиссей – 1990. – М., 1990. – С. 173–175; Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С.34–36.
34. Див.: Голубчик Г.Д. Рід Марковичів – Маркевичів у культурно-громадському житті України: "нова сімейна історія": Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с.; Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 16 с.

Директори Юридичного ліцею кн. Безбородька як організатори навчально-виховного процесу в Ніжинській гімназії

Ніжинська вища школа має славу історію. Протягом 200-літнього періоду її існування в ній було підготовлено багато спеціалістів різних галузей знань, сформовані визначні представники української національної культури, серед них були М.Гоголь, Є.Гребінка, Л.Глібов та багато інших, так і цілі наукові школи [1].

Гімназія вищих наук кн. Безбородька, яка була відкрита у 1820 р., мала особливий Статус освітньої підготовки дітей чоловічої статі. Увесь навчальний процес тривав 9 років і поділявся на три періоди: у перші три роки гімназисти отримували початкову освіту, у наступні три роки – середню, а на завершальному трьохрічному етапі – вищу. Така система взаємозв'язку різних видів освіти давала можливість готувати спеціалістів з енциклопедичними знаннями.

Після закриття Гімназії вищих наук кн. Безбородька у 1832 р. і відкриття Фізико-математичного ліцею з трьохрічним терміном навчання, в який зараховували лише тих осіб, які вже закінчили гімназію, з'ясувалося, що охочих вступити до Ніжинського ліцею було недостатньо, і він тримався до того часу, доки були учні, які ще вступали до його попередника. Ліцей проіснував лише вісім років. Замість нього уряд Росії згідно спеціального іменного царського указу від 24 квітня 1840 р. відкрив Юридичний ліцей кн. Безбородька з трьохрічним терміном навчання. До нього також приймали лише юнаків, що вже мали середню освіту.

Щоб поліпшити контингент вступників було вирішено відкрити при Юридичному ліцеї кн. Безбородька гімназію – середній чоловічий навчальний заклад із семирічним терміном навчання. Згідно реформам Олександра I у галузі освіти такі гімназії почали відкривати ще з 1804 р. Першими на Чернігівщині вони почали функціонувати у Новгороді-Сіверському (1804 р.) та Чернігові (1805 р.). Класичні чоловічі гімназії давали гуманітарну освіту та після їх закінчення учні мали право вступати до університетів без іспитів.

Класична гімназія при Юридичному ліцеї кн. Безбородька розміщувалась у приміщенні Ліцею і користувалася відведеними

для неї класами, пансіоном тощо. На її функціонування з державної скарбниці виділялися кошти у сумі 5828 руб. на рік [2].

Класична Ніжинська гімназія при Юридичному ліцеї за внутрішньою структурою відповідала типовому Статуту гімназій, затвердженому 8 грудня 1828 р. Проте директор гімназії, інспектор, а також деякі інші посадовці були спільними для двох навчальних закладів – Юридичного ліцею і Ніжинської гімназії. Саме вони здійснювали набір, слідували за організацією навчального та виховного процесу.

Відкриття Ніжинської класичної гімназії було важливою подією не лише для міста, але й всієї округи [3]. У цей час уже була велика потреба у середніх навчальних закладах. У перший рік навчання відкрили 5 класів із 7. Серед учнів молодших класів були і переростки. Як свідчать відомості, у 1840–1841 н. році було набрано 180 учнів (1 кл. – 87, 2 кл. – 67, 3 кл. – 16, 4 кл. – 2, 5 кл. – 8). У 1844–1845 н. році в гімназії вже навчалось 369 учнів, а в 1858-1859 н. році – 329. Серед них 254 дворянських дітей, 21 – зі стану духовенства, 14 – із купців, 25 – із міщан і лише 5 із сімей козаків та селян [4].

Учні вивчали закон Божий, арифметику, алгебру, геометрію, російську та загальну історію, словесність, російську, латинську, німецьку і французьку мови, каліграфію, креслення. Учні також займалися малюванням, танцями, а найбільш обдаровані – хором співом.

У 1857 р. в гімназії працювало 19 учителів та 3 службовці. З 1859 р. існувало також два підготовчих класи, в яких готували дітей для вступу до гімназії. Тут викладали читання і письмо французькою та німецькою мовами, закон Божий, коротку священну історію, катехізис, російське читання і письмо, арифметичні дії. Навчання було платним – 20 руб. за рік. У підготовчій класі приймали дітей у віці від 9 до 12 років [5].

Серед учнів Ніжинської гімназії були окрім платних і казенні, тобто такі, які безкоштовно проживали в пансіоні і не платили за навчання. Таких окремих дітей відповідно до їх матеріального стану відбирала комісія гімназії. Ця пропозиція затверджувалась почесним попечителем Ліцею і Ніжинської гімназії графом О.Г.Кушельовим-Безбородьком. Право на перебування на казенному утриманні учень гімназії зберігав і після його вступу до Юридичного ліцею.

Турботу за навчанням, вихованням, проживанням дітей у Ніжинській гімназії, комплектацією вчителями, забезпеченням

навчальною літературою та посібниками тощо брав на себе директор. Протягом існування Ніжинської гімназії при Юридичному ліцеї з 1840 по 1875 роки було 5 директорів: Х.А.Екеблад (1840–1855 рр.), М.М.Могилянський (1855 – січень 1857 рр.), Є.П.Стеблін-Камінський (грудень 1856–1866 рр.), Є.В.Гудима (1866-1869 рр.), М.К.Чалий (1869–1875 рр.). Кожний із них зайняв своє місце в історії гімназії.

На першого директора Х.А.Екеблада випала доля організації навчальних закладів – Юридичного ліцею і Ніжинської гімназії. Це був досить складний етап, бо треба було майже на порожньому місці після закриття Фізико-математичного ліцею створювати Юридичний ліцей, забезпечувати кадрами, відкривати кафедри, набирати студентів, шукати відповідну навчальну літературу тощо. І все це було зроблено директором.

Увага була приділена і Ніжинській гімназії: здійснено набір, класи забезпечені вчителями, підручниками, вирішено питання з поселенням тощо. Очолювати два навчальні заклади на етапі їх формування було дуже важко. Але, як свідчать сучасники, це був адміністратор, для якого характерні принципова чесність, безкорислива і палка любов до Росії. І цього ж він вимагав від своїх колег [6].

У кожного директора гімназії було власне бачення покращення як навчального, так і виховного процесу. Другий директор гімназії М.М.Могилянський, людина освічена, зі значним досвідом адміністративної роботи, перш за все звернув увагу на житлові проблеми в гімназії і вирішив реформувати існуючий пансіон, який знаходився у занедбаному стані. Він пропонував розділити тих, хто в ньому проживав на дві групи. Для дітей бідних батьків, які за утримання дитини платили 80 руб. на рік, потрібно було створити спільну квартиру, а пансіон залишити для забезпечених дітей, батьки яких платили 214 руб. щорічно [7].

М.М.Могилянський був прихильником закритих навчальних закладів. Саме перебування в них і буде забезпечувати належну увагу до кожного учня. "Нагляд за вихованням дітей, – стверджував директор, – необхідно доручати тим особам, які спеціально для цього підготовлені. Вчителі займаються своєю справою: вони вчать наших дітей. Для нагляду ж за їх вихованням потрібні окремі спеціальні особи." [8]. І М.М.Могилянський пропонував належним чином оплачувати працю вихователів, платити їм гарні гроші. А це можна робити лише тоді, коли в пансіоні проживає

багато дітей разом. І таке співжиття давало б можливість з найменшими витратами досягти кращих результатів в утриманні дітей відносно їжі, одягу, взуття тощо.

Директор вважав, що пансіон і спільна квартира, які знаходяться у навчальному закладі, не можуть бути замінені подібними у приватному секторі, а тому радив батькам віддавати своїх дітей до пансіону чи спільної квартири залежно від їх фінансового забезпечення. В цьому напрямку ним була проведена значна робота, тому в пансіоні збільшилася кількість учнів. У пансіоні працювало два гувернери та два наглядачі. Це давало можливість чергувати їм протягом 24 годин.

М.М.Могилянський, який не мав власної сім'ї, увесь свій вільний час віддавав пансіонерам. Він бував щоденно за обідом, а потім у вечірні години, інколи приходив уночі і навіть рано вранці. Особливо любив він спілкуватися з молодшими гімназистами. Він називав їх своїми рідними дітьми. Вихованці молодших класів майже щоденно запрошувалися на обід до директора.

Звертав увагу директор і на зовнішню виправку дітей, на уміння тримати себе в товаристві. Він намагався виробити у них хороші манери, сприяв розвитку так званого зовнішнього виховання і порядності.

До позитивних факторів діяльності М.М.Могилянського відносно гімназії слід віднести і його увагу до вивчення іноземних мов, зокрема французької і німецької. Він добре розумів, що їх вивчення лише на заняттях не дасть слушних результатів. І тому він призначив гувернерами у пансіоні француза і німця, які знаходились по черзі весь час з пансіонерами. Спілкування між гувернерами та пансіонерами йшло на відповідній мові, що давало можливість практично засвоювати знання з іноземних мов.

Для кращого засвоєння мов і практичного їх використання директор пропонував проводити щоденні приватні бесіди за допомогою картин під керівництвом одного із наглядачів. Вони вели її за сюжетом картини, яка знаходилася перед ними. Для покращення знань з інших предметів директор запрошував учителів гімназії у вечірні години займатися з учнями відповідного класу. Але ці заняття не дублювали класні заняття. Учитель повинен був знаходити нові прийоми, які б допомагали закріпити матеріал.

М.М.Могилянський був вимогливим до гімназистів, найменші провини не залишалися поза його увагою, хоча він любив дітей і вони тяглися до нього, бо директор замінював їм на деякий час

своїх батьків. Та й батьки поважали його, оскільки діти завжди були під наглядом, добре вчилися. Наприклад, на 1 січня 1858 р. у гімназії було 279 учнів: 31 з них був нагороджений книгами та похвальними листками, 69 – мали дуже добрі успіхи, 123 – добрі [9].

Члени педагогічного колективу по-іншому відносились до М.М.Могилянського. Його суворість, надмірна вимогливість завжали зближенню педагогів з керівником у справі виховання дітей. І хоча він був розумною, освіченою, глибоко чесною, відданою справі людиною, але його не вважали справжнім педагогом, бо він більше турбувався про справжній блиск, у справі ж навчання і виховання всіх гімназистів він особисто участі не брав. Його слід вважати хорошим адміністратором, ніж педагогом. І все ж, те, що робив М.М.Могилянський для гімназії в цілому, не могло не дати свого позитивного результату у справі навчання і виховання. Відданість справі, любов до дітей, його невтомна енергія – все це впливало як на колектив учителів та вихователів, так і вихованців. І учні шкодували за ним, коли його перевели на інше місце роботи.

Кращі традиції М.М.Могилянського в гімназії продовжив третій директор Юридичного ліцею Є.П.Стеблін-Камінський, порядна і освічена людина, яка отримала добрі знання у Харківському університеті і мала вже значний педагогічний досвід, займаючи різні посади – вчителя нижчих класів і старшого вчителя у гімназіях Кам'янець-Подільську, Вінниці, а також Києві, Інституту благородних дівиць і наглядача благородного пансіону, інспектора, а потім і директора училищ Київської губернії.

Після його призначення 2 грудня 1865 року директором Юридичного Ліцею кн. Безбородька і Ніжинської гімназії він приділяв особливу увагу, як і його попередник, гімназістам, їх освіті і вихованню. І в цьому була особливо помітна і енергійна його зацікавленість. Він приділяв увагу і пансіону, бував там з певною виховною чи освітньою метою. "Єгор Павлович, – згадував вихованець гімназії П.Коробка, – завжди помічав той чи інший бік життя пансіону, вказував на умови хорошого співжиття, на вигоду чи невигоду тих чи інших сторін життя, які проявлялись в пансіонерах, намагаючись при цьому розвивати у вихованців чесність, правдивість, акуратність, любов до ближнього, нахили до самостійної праці і взагалі всі хороші якості" [10]. Саме ці риси прививалися у дитинстві родиною самому Є.П.Стебліну-Камінському. На формування цих рис звертав увагу і друг сім'ї

письменник Іван Котляревський, який майже кожного дня бував у них і постійно говорив про любов до людини, про справедливість, а батько розвивав у хлопця почуття обов'язку, честі і правди.

Є.П.Стеблін-Камінський не любив тих, хто займався доносителством, умів особливо показово виставити поганий вчинок винуватого перед товаришами і довести його до такого глибокого стану розуміння своєї провини, що цьому учневі ставало соромно за самого себе і за скоєний вчинок.

Характерними для директора було те, що він слідкував за успішністю кожного учня і найменший похиб ним помічався своєчасно, що давало можливість виправити стан, надати відстаючому допомогу з боку товаришів та вчителів. Проте ця допомога була організована таким чином, що гімназист самостійно робив ці кроки до покращення своїх успіхів.

Є.П.Стеблін-Камінський дуже любив літературу, а тому він використав ідею М.І.Пирогова проводити літературні вечори. Специфіка їх проведення полягала в тому, що кращі твори учнів 6-х і 7-х класів читались на зібранні гімназистів і аналізувалися, детально розбиралися під наглядом директора і за участю вчителів. Проходили такі вечори майже кожного тижня увечері. На них запрошувались також учні 5-х класів як спостерігачі, бо в самій дискусії брали участь лише учні 6–7-х класів.

Один із вихованців спочатку читав свій твір, а потім декілька учнів добровільно бралися за його рецензування. Ці відгуки зачитувались на одному з наступних вечорів. Все, що проходило на вечорі, записувалося двома учнями, потім оброблялося і складався звіт, який читали наступного вечора.

Будь-який літературний вечір починався саме з читання такого звіту. Випускники гімназії свідчать, що ці вечори відзначалися надзвичайною живістю і сприяли розумовому розвитку юнаків. А жвава участь у них директора, його розум, жива, ясна і проста мова, уміння зацікавити учнів навчатися, наштовхнути на шлях до самостійної праці викликали схвалену реакцію.

У своїх бесідах з учнями Є.П.Стеблін-Камінський завжди посилався на прочитані книги, приносив їх у пансіон, і якщо ця книга була пов'язана з попереднім вечором, то він читав уривки з неї, а потім надавав це право вихованцю, якому передбачалась книга. Книги читали з величезним задоволенням. Особливо захоплююче і виразно читав різні твори сам директор, демонструючи майстерність читання.

Є.П.Стеблін-Камінський займався читанням книжок не лише для пансіонерів, а й для всіх учнів 6–7-х класів під час практики, сутність якої полягала в тому, що в цих класах виділялось дві післяобідні години кожного тижня для читання кращих творів російських авторів з відповідним коментарем.

Літературні вечори давали можливість директору краще пізнавати учнів, виявляти їх схильність, здібності, ступінь розвитку. Ці спостереження він використовував для того, щоб правильніше визначити подальшу долю випускника, порадити йому професію, факультет в університеті. До речі, Є.П.Стеблін-Камінський розповідав старшокласникам про життя в університеті, характер занять тощо, тобто готував їх до вступу в навчальний заклад. Він підтримував зв'язки з батьками учнів, що сприяло глибшому пізнанню учнів і середовища, в якому вони знаходилися під час канікул.

Якщо М.М.Могилянський був суворим, то Є.П.Стеблін-Камінський завжди був простим у спілкуванні, проте тримав себе так, що його поважали і гімназисти, і лицеїсти, і педагоги. Він був прикладом для своїх колег, умів їх об'єднати навколо спільної мети. Це була благородна, гуманна особистість, яка не замикалася стінами навчального закладу, а цікавилась громадським життям. За свідченням сучасників, Лицей за Є.П.Стебліна-Камінського був центром громадського і розумового життя Ніжина.

Наступні два директори Є.В.Гудима і М.К.Чалий у силу різних причин не відіграли тієї ролі у навчально-виховному процесі Ніжинської гімназії, як їх попередники. Є.В.Гудима добродушний, порядний, з блискучим гумором, за що його любили вихованці і співробітники гімназії, відчував свою тимчасовість, і це заважало йому вникати в проблеми навчального закладу. Для М.К.Чалого період його директорства припав на досить складний період, коли весь час намагалися закрити Юридичний лицей. Тому директор намагався лише підтримати авторитет закладу, який падав. І реформи, які він запроваджував, були направлені лише на це.

Короткий огляд діяльності директорів Юридичного лицю кн. Безбородька, які одночасно були і директорами Ніжинської гімназії, дає можливість зробити певні висновки: там, де директор проявляв особисту зацікавленість у справі урізноманітнення навчально-виховної роботи, збагачувалися методи, прийоми цієї роботи. І хоча не завжди вони завершувалися вдачами, створен-

ням певної узагальнюючої педагогічної системи, все ж їх ініціати-ва, зацікавленість в роботі давали свої позитивні результати. Приклад роботи М.М.Могилянського і Є.П.Стеблін-Камінського був показовим, бо він змушував інших педагогів відходити від рутинного, нетворчого викладання предмету, шукати нові підходи у подачі програмового матеріалу, у виховній роботі. Досвід педагогів М.М.Могилянського і Є.П.Стеблін-Камінського, навіть при наявності помилкових тверджень, заслуговує на більш детальне вивчення, бо для того історичного часу в їх системі роботи було немало позитивного.

Література

1. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: Сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.
2. Сребницький И. Лицей князя Безбородко // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 118.
3. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. Ч. 3: Освіта та наука. – Ніжин, 1996. – С. 22.
4. Відділ Чернігівського обласного архіву в Ніжині, ф. 1359, оп. 1, од. зб. 876.
5. Там само, од. зб. 884.
6. Даневский П. Х.А.Эжеблад // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 210–212.
7. Коробка П. М.М.Могилянський // Там само. – С. 214–215.
8. Там само. – С. 215.
9. Відділ Чернігівського обласного архіву в Ніжині, ф. 1359, оп. 1, од. зб. 876.
10. Коробка П. Е.П.Стеблін-Каминский // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 219.

Півтора десятиліття на чолі інституту: штрихи до портрета Ф.Ф.Гельбке

Фрідріх Фердинандович Гельбке посідає чільне місце серед керівників Ніжинської вищої школи. Він обіймав посаду керівника 14 років (з 1893 до 1907 р.). Це був складний період в історії як інституту, так і держави загалом. Маючи талант адміністратора, Ф.Ф.Гельбке закріпив реноме інституту як кузні чудових викладачів для середніх навчальних закладів великої країни.

Проте до цього часу постать Ф.Ф.Гельбке не була об'єктом спеціального наукового дослідження. Деякі відомості про нього ми можемо знайти у загальній праці Г.В.Самойленка і О.Г.Самойленка "Ніжинська вища школа: сторінки історії" [1], а також у фондах Історико-філологічного інституту, що містяться у відділі Чернігівського державного архіву в Ніжині. Виходячи з цього, завданням нашого дослідження і буде спроба створення цілісного портрета директора інституту Фрідріха Фердинандовича Гельбке.

Народився Ф.Ф.Гельбке 1 березня (за старим стилем) 1842 р. у Петербурзі у сім'ї викладача німецької мови. У 1857 р. він закінчив повний гімназичний курс в училищі євангелічно-лютеранської церкви св. Анни і оскільки ще не мав 17 років, щоб вступити до університету, то був змушений виїхати до Німеччини для продовження навчання. Фрідріх навчався у Віттенберзькій гімназії, яку й закінчив у 1860 р. Того ж 1860 р. він вступив на філософський факультет Геттінгенського університету, де провчився три семестри, і перейшов до Берлінського університету. У 1865 р. після відповідного екзамену і захисту дисертації, присвяченої Валерію Максиму, Ф.Ф.Гельбке було присвоєно ступінь доктора філософії Берлінського університету [2].

Восени 1865 р. для набуття педагогічної практики він вступає на посаду вихователя приватного навчального закладу Гоф поблизу Берна в Швейцарії, який був заснований Фелленбергом, соратником відомого педагога Песталоцці [3]. Пропрацювавши там два роки, Ф.Ф.Гельбке влітку 1867 р. повертається в Росію, до рідного йому Петербурга і влаштовується спочатку викладачем давніх мов до своєї alma mater – училища св. Анни, а потім і викладачем грецької мови до 3-ої Санкт-Петербурзької гімназії. Після успішного іспиту в Санкт-Петербурзькому університеті на

звання вчителя гімназій і прогімназій з грецької і латинської мов у вересні 1871 р. його було затверджено на посаді викладача грецької мови у вже згаданій 3-ій гімназії [4].

Протягом 1870–1880-х років Ф.Ф.Гельбке здійснив стрімкий кар'єрний злет. Спочатку його призначають окружним інспектором Санкт-Петербурзького навчального округу, а вже невдовзі – головою випробувального комітету цього ж округу. У серпні 1884 р. він стає членом вченого комітету Міністерства Народної Освіти, а 1 січня 1888 р. отримує високий ранг – дійсного таємного радника. За ці ж роки Ф.Ф.Гельбке стає кавалером орденів св. Володимира – 2-го і 3-го ступенів, св. Анни – 2-го і 3-го ступенів, св. Станіслава – 2-го і 3-го ступенів [5]. І тільки після цього (що є особливо дивним), 2 жовтня 1890 р., його було приведено до присяги на російське підданство настоятелем реформатської церкви в Санкт-Петербурзі [6]. І це аж в 48-літньому віці!? Як тут не згадати рядки Тютчева: "Умом Россию не понять..."

У 1893 р. дійсний статський радник Ф.Ф.Гельбке був призначений директором історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині "з утриманням у розмірі, встановленого за штатом вказаного інституту" [7]. Отже, корінний петербуржець, титулований сановник на 52 році життя їде до глибокої провінції – навіть не губерньського, а всього лише повітового міста, чи не єдиною окрасою якого і був інститут князя Безбородька.

Як відомо, перші враження бувають чи не найсильнішими і надовго залишаються в пам'яті. Чи могло відразу сподобатися нове місце роботи? Гадаємо, що так, незважаючи на всі мінуси переїзду зі столиці величезної імперії до одного з її "ведмежих закутків". Випускник гімназії інституту кінця 1880-х рр. ХІХ ст. З.Г.Френкель¹ згадував у своїх спогадах про "монументальну триповерхову будівлю... з широкими парадними сходами і красивим балконом, підтримуваний... могутніми білими колонами, обнесена кам'яною огорожею з решіткою, вздовж якої тягнулися всередині двору алеї білої акації і пірамідальних тополь. У весняні місяці ці алеї безперервно сповнювалися співом незчисленних солов'їв. Коли в травні і на початку червня цвіла біла акація, аромат її заповнював усю округу, проникав до класів, коридорів. На велико-

¹ Френкель З.Г. (1869–1970) – член Академії медичних наук СРСР, заслужений діяч науки, професор, вчений в галузі соціальної гігієни, засновник соціальної геронтології.

му, завжди сухому дворі, майже зарослому подорожником і різно-трав'ям, якраз посередині були облаштовані снаряди для гімнастичних вправ: шести, похилі драбини, паралельні бруси та ін." [8]. Щоправда, певним контрастом до цієї картини була навколишня місцевість, особливо між двором інституту і річкою Остер, де було, як писав З.Г.Френкель, "сильно заросле очеретом і кущами лози непрохідне болото, що заливалося весняним водами. У ньому водилися дикі качки, а вечорами кричали деркачі, чувся спів очеретянки. Це обширне за обсягом болото лежало, можна сказати, в центрі міста і надавало Ніжину своєрідного колориту глухого, закинутого болотного захолюстя" [9].

У садибі інституту (з парком), площею до 8 десятин, окрім головної триповерхової будівлі, було 3 кам'яних двоповерхових флігелів і 5 дерев'яних одноповерхових флігелів, у яких розміщувалися службовці, які мали право на казенні квартири, а в одному з дерев'яних флігелів містилася лікарня інституту. Крім того, тут була кам'яна будівля лазні, приміщення для кастелянші, для пральні і для обслуговуючого персоналу, а також сарай для пожежного обозу, дві комори для льодників і стайня" [10].

Тоді на утримання інституту з Державного Казначейства щорічно відпускалося 86126 рублів, з яких 14250 рублів, отримувані з % до капіталу, пожертвованого князем Безбородько і графом Мусінім-Пушкінім, і які містилися в цінних паперах на суму в 253 тис. рублів. Цей капітал зберігався в місцевому казначействі і був зарахований на спеціальні кошти інституту. Інших спеціальних коштів інститут не мав [11].

Від'їжджаючи до Ніжина, Ф.Ф.Гельбке запевнив міністра освіти, що класичні мови і надалі будуть займати головне місце в навчальній програмі інституту, проте за роки свого перебування на посаді немало зробив і для того, щоб зберегти словесне та історичне відділення, що сприяло подальшому розвитку традицій наукових шкіл попередніх років. Допомогали йому в цьому також і відомі тоді вчені – філологи та історики, які працювали в інституті [12]. І вже на одній з перших конференцій інституту за головування Ф.Ф.Гельбке обговорювалося питання про створення в інституті історико-філологічного товариства [13], яке й було створене в наступному 1894 р. і головою якого був Ф.Ф.Гельбке. Товариство видавало "Сборник Историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине". Товариство сприяло посиленню наукової роботи, напрямками діяльності якої був збір і

впорядкування документів, пошук і вивчення археологічних пам'яток краю, дослідження з історії, мови, літератури і фольклору, етнографії та педагогіки.

У квітні 1895 р. в історико-філологічному інституті урочисто відзначили 75-річчя заснування в Ніжині вищого навчального закладу імені князя Безбородька і 20-річчя утворення історико-філологічного інституту. Урочисте засідання історико-філологічного товариства в актовому залі інституту відкрив вступною промовою його голова і директор інституту Ф.Ф.Гельбке. Він у своєму виступі зауважив, що хоча навчальний заклад, заснований 1820 р. за заповітом князя Безбородька під назвою гімназії вищих наук, зазнавав неодноразових перетворень, проте його життя і 75-річчя являють собою дещо цілісне, оскільки всі періоди цього життя об'єднуються ідеєю вищої гуманітарної освіти, представником якої він завжди був. Тому, на думку Ф.Ф.Гельбке, вшанувати 75-у річницю його існування бачиться справою цілком справедливою. На завершення директор зачитав зміст телеграм, надісланих в інститут до цього дня його колишніми випускниками. Крім Ф.Ф.Гельбке, з доповідями, присвяченими історії закладу, виступили професори Є.В.Петухов і П.І.Люперсольський та викладач М.А.Срібницький [14].

Протягом всього періоду директорства Ф.Ф.Гельбке, звичайно ж, саме адміністративно-управлінська діяльність була для нього провідною. За тодішніми мірками інститут у Ніжині був досить солідним закладом зі значним господарством. Це вимагало копійної повсякденної роботи, щоб весь комплекс інституту працював як добре відлагоджений механізм. І це Ф.Ф.Гельбке вдавалося. Він зарекомендував себе і як добрий господарник і як вмільний організатор наукової, навчальної і виховної діяльності у всіх його підрозділах.

Мабуть, перше, на що звернув увагу новий директор, – це стан картинної галереї. На засіданні правління інституту ним було вказано на те, що вона "знаходиться у запущеному стані і є вкрай необхідним очистити і реставрувати якщо не всі, то хоча б деякі картини" [15]. За каталогом галереї в ній тоді нараховувалося 175 картин, з яких одна була втрачена ще в 1850 р., а трьох не знайшли (!?) [16]. 8 квітня 1894 р. було укладено договір з художником Р.К.Музиченком-Цибульським про реставрацію 22 картин галереї. Вартість робіт оцінили в 600 рублів. Реставрацію було завершено до 1 січня 1896 р. [17].

Систематично проводилися ремонтні роботи у головній будівлі інституту та всіх інших приміщеннях. Підрядники на ці роботи визначалися конкурсною комісією, яка обирала найбільш оптимальний варіант за найбільш прийнятної ціни і гарантованої якості виконаних робіт. Зміни торкнулися і території навколо головного корпусу інституту. Восени 1893 р. засідання правління ухвалило, що "дерев'яні пішохідні містки (тротуари) дійшли стану повної ветхості", що слід замостити по-новому і "не в три дошки, а в чотири для більшої зручності" [18]. Тоді ж було ухвалено "додати для освітлення вулиці навпроти інституту до двох ліхтарів ще два" [19], що й було невдовзі зроблено.

Не був Ф.Ф.Гельбке осторонь і технічного прогресу. Коли в 1895 р. у Ніжині розпочиналася телефонізація, то ніжинська міська управа опитувала посадових осіб міста стосовно доцільності такої телефонізації. Директор інституту Ф.Ф.Гельбке тоді висловився "за" [20]. 30 серпня 1895 р. Ф.Ф.Гельбке в листі до міського голови і ніжинського поліцеймейстера зазначав: "Правління Інституту, у випадку проведення телефонної мережі у місті Ніжині, бажає, щоб телефонний апарат був влаштований у приміщенні Інституту, якщо абонентська плата за користування телефоном не перевищуватиме вказаної у Вашому листі суми в 75 рублів на рік" [21]. Крім того, у 1900 р. Інститут придбав для канцелярії друкарську машинку "Ремінгтон" [22]. Обговорювалися також питання про облаштування водогону до будівлі інституту та його електрифікацію, проте за часів Ф.Ф.Гельбке це не вдалося реалізувати.

Саме на початку директорства Ф.Ф.Гельбке над історико-філологічним інститутом нависла досить серйозна загроза. Газети Києва і Чернігова, а потім і Чернігівське губернське земство ініціювали перетворення інституту з педагогічного на вузькоспеціальний, практичний заклад господарського призначення. Цю антиінститутську компанію було розпочато, здається, в 1895 р. публікацією в газеті "Киевлянин" статті, де йшлося про нібито вкрай неефективне використання державних коштів на навчання студентів (начебто по 30 тис. рублів на одного студента щорічно). За цією публікацією послідувала ухвала Чернігівського земства з пропозицією про перетворення історико-філологічного інституту на вище сільськогосподарське училище [23]. Чернігівське земство звернулося з таким клопотанням до самого імператора Миколи II, де, зокрема, перекручуючи факти і вдаючись до явної фальсифікації, наголошувало: "...Ніжинський ліцей, всупереч волі запові-

дача, було перетворено у вузькопрофільний інститут. За величезних виплат казни до коштів засновника на утримання цього навчального закладу і на стипендії вихованцям, в інституті штучно залучаються досить нечисленні і до того ж у більшості випадків не уродженці Чернігівської губернії. Не відповідаючи вимогам часу, він (тобто інститут – П.М.) втратив просвітницьке значення для краю, і діти наші отримувати там загальну освіту не можуть. З огляду зростаючої потреби у піднятті нашого сільського господарства і через відсутність на півдні Росії відповідного навчального закладу, Ніжинський філологічний (так в тексті клопотання – П.М.) інститут з більшою користю міг би бути перетворений у сільськогосподарський. Для такого перетворення були б надані значні місцеві кошти, про що й було ухвалено постанову Чернігівського земського зібрання" [24].

Можна припустити, що якби не було проведено з інститутського боку необхідних заходів, в т.ч. і викладу контраргументів проти нечесного клопотання Чернігівського земства, то доля інституту могла бути вирішена одним помахом монаршої руки. Велика роль у захисті прав інституту належить Ф.Ф.Гельбке, який разом з колективом навчального закладу підготував необхідні докази на право існування і важливість повноцінного функціонування кузні вчительських кадрів. Ці матеріали були подані почесному попечителю О.О.Мусіну-Пушкіну, з якими той звернувся до Міністерства Народної Освіти. У його рапорті, зокрема, говорилося таке: "...Подальше збереження інституту, як розсадника викладачів гуманітарних наук для нашої середньої школи, в якій виховуються, між іншим, і діти того таки Чернігівського дворянства, є вкрай необхідним. Успіх і розквіт нашої середньої школи знаходиться у прямій залежності від існування спеціальних педагогічних закладів, де вихованці його (тобто інституту – П.М.) можуть застосовувати здобуті ними теоретичні знання на практиці – на практичних уроках, які вони дають в існуючій тут же гімназії під керівництвом своїх наставників і керівників. На заході, де середня школа існує цілі століття, давно вже усвідомили необхідність у спеціальній педагогічній підготовці викладачів" [25]. Правда і справедливість тоді восторжествували, проте, як виявилось пізніше, чернігівські земці ще неодноразово, час від часу виступали з подібними реорганізаційними прожектами, відволікаючи інститут на непотрібну перепалку і тяганину у зв'язку з такою "реформаторською" сверблячкою декого з чернігівських діячів.

Вихованці та викладачі, які залишили спогади про роки, коли директором був Ф.Ф.Гельбке, відзначають в них такі особистісні риси характеру Фрідріха Фердинандовича, як доброта й інтелігентність. Навіть професор В.К.Піскорський, який у своїх спогадах "Історія мого професорства в Ніжині" досить різко й критично пише про свої роки роботи в інституті, зазначає, що Ф.Ф.Гельбке був "м'якою, навіть по-своєму доброю і розумною людиною" [26]. А професор П.О.Заболотський з іншого приводу писав, що "колишні вихованці Ніжинського інституту згадують про нього з добрим і теплим почуттям, особливо, якщо вони були в інституті в директорство М.О.Лавровського і Ф.Ф.Гельбке, що вміли скрашувати непривабливі сторони ніжинського життя взагалі та інститутського зокрема, і які об'єднували в дружню сім'ю професуру і студентство, вміючи зблизити їх з міською інтелігенцією" [27].

За свідченням В.К.Піскорського, "стіна, що відокремлювала інститут від міста, розпочала валитися з того моменту, коли відзначався в 1902 р. 50-річний ювілей з дня смерті (Миколи Гоголя – П.М.), який ознаменувався в інституті облаштуванням гоголівської виставки та спектаклю (були поставлені "Ревізор" і "Записки божевільного"), що вперше залучили в стіни інституту велику публіку", і додає, що "...нарешті, навесні 1904 р. історико-філологічне товариство виявило більшу життєвість ніж будь-коли, вирішивши організувати цілу серію прилюдних лекцій. Вирішили з осені взяти участь у читаннях 5 чоловік: Резанов, Сперанський, Мандес, Кашпровський і я, перші троє – з літератури, а останніх двоє – з історії, по 4–5 двогодинних лекцій кожен" [28].

Особливо тепло, по-батьківському ставився Ф.Ф.Гельбке до студентів інституту. За спогадами випускника інституту Л.І.Луцилова, Фрідріх Фердинандович "був дуже добрим до студентів і, можливо, саме за нього було послаблено попередній, дуже суворий режим для студентів. Коли ми слухали, які порядки були раніше в нашому інституті, ми вражалися. Як директор, наш "Дід", як ми його ласкаво називали, не втручався в життя студентів, але коли було потрібно, допомагав їм грошима, а опісля не брав взятку позичку" [29]. А в спогадах іншого випускника П.А.Єгорова розповідається, як одного разу жандармський полковник прийшов до директора й оголосив, що в нього в інституті навчається небезпечний злочинець. "Дід" дав знати цьому студентові, що в нього буде проведено обшук. Обшук закінчився благополучно завдяки тому, жандармський полковник був на необхідний час затриманий у директора. Хоча студента тоді й виключили з інституту, але через деякий час знову поновили [30].

Справжнім випробуванням для Ф.Ф.Гельбке та його інституту були революційні події 1905–1907 рр., які зачепили й навчальний заклад та його колектив. Не вдаючись до аналізу кількамісячних бурхливих подій [Детальніше див.: 31] – це тема окремого дослідження, – зауважимо тільки, що директор інституту виявив себе в цих подіях як високопорядна і чесна людина, фактично ставши на бік студентів і демократично налаштованих викладачів. Коли стало відомо про криваві події у Петербурзі, студенти інституту 27 січня відмовилися відвідувати заняття. Пояснюючи ситуацію, що склалася, Ф.Ф.Гельбке писав у рапорті попечителю Київського навчального округу, що студенти, відмовившись "відвідувати лекції, разом з тим у всіх інших відношеннях підтримують повний порядок. Конференція Інституту, беручи до уваги такий стан справ, ухвалила: тимчасово припинити читання лекцій в Інституті і прохає про клопотання п.Попечителя округу перед п.Міністром Народної Освіти про затвердження даної ухвали" [32].

Ще більш показовою є позиція директора інституту, висловлена у листі до попечителя округу від 7 лютого 1905 р. Ф.Ф.Гельбке епіцентр загострення ситуації виводить за межі керованого ним закладу. Він констатував: "...в силу того, що тривожний стан суспільства охопив також і уми молоді, що навчається, неможливо не піти назустріч бажанню студентів відстрочити заняття до початку березня, тим більше, що це бажання не було висловлене у вигляді вимоги чи умови, а стало відомо мені з приватних бесід з окремими студентами" [33].

Так, завдяки виваженій і м'якій позиції директора пристрасті в Ніжині і в інституті зокрема не переросли в репресії з боку властей. Враховуючи ситуацію, що склалася, і позицію губернських установ та особисто генерал-губернатора, сумнозвісного Дубасова, можна припустити, що справа могла б дійти і до закриття інституту як "розсадника революції" в губернії. Але цього не сталося, і у вересні 1906 р. повноцінний навчальний процес в інституті було відновлено.

Звичайно ж, ці революційні події не минули безслідно і для вже немолодого Фрідріха Фердинандовича Гельбке. І тому, коли в березні 1907 р. йому виповнилося 65 років, він попросив дозволу на звільнення з посади директора і вихід на пенсію [34]. Для колективу інституту це, безперечно, була велика втрата. Його любив і шанували не тільки студенти, а й викладачі та обслуговуючий персонал. Протягом всього періоду директорства Ф.Ф.Гель-

бке був м'яким і тактовним адміністратором і не використовував владу як важіль впливу чи примусу. Багато про що говорить і вітальна адреса, яку 8 червня 1907 р. йому вручили від колективу. Вважаємо, що її варто подати повністю мовою оригіналу зі збереженням стилю і орфографії. Ось її текст: "Глубокоуважаемый и незабвенный Фридрих Фердинандович ! Прощаясь с Вами после 14-летнего служения Вашего Историко-Филологическому Институту Князя Безбородко, мы, профессора и преподаватели Института, не можем не выразить чувств глубокого сожаления о Вашем уходе. Добрую память Вы оставляете по себе в Институте. В отношении преподавательской корпорации вверенного Вам высшего заведения Вы всегда действовали в духе полной коллегиальности и, директор назначенный, Вы оказались директором излюбленным, так что иного мы не желали. Что касается ваших отношений к студентам, то всегда и во всех случаях, когда речь заходила о студенческих нуждах и просьбах, Вы являлись ходатаем за них, проявляя знание каждого студента и отечески-гуманное внимание к их интересам. Под Вашим руководством весь Институт жил, в течение всего времени, согласной семьей, где каждый спокойно и свободно мог отдаваться своим занятиям – и научным и учебным. Научные работы Ваших сослуживцев всегда находили в Вас полное сочувствие и поддержку, особенно в таких случаях, когда путем сношений с различными учреждениями и книгохранилищами, была нужда в привлечении в Нежин таких научных сокровищ, работать над которыми обыкновенно возможно лишь в больших центрах и столицах. Вот почему, зная Ваше решение оставить Институт, мы просим Вас верить, что память о Вас долго будет жить среди нас как о редком и симпатичнейшем начальнике и сослуживце" [35].

Про особисте життя Ф.Ф.Гельбке відомо мало. Він був одружений з Кароліною Фрідріхівною Бреме, яка була, як і чоловік, лютеранкою. Дітей у їхньому шлюбі не було. Протягом всіх років роботи в Ніжині Ф.Ф.Гельбке особисто не читав лекцій і не вів якогось навчального курсу. Значних наукових праць він не мав, подаючи тільки час від часу рецензії до "Журналу Министерства Народного Просвещения". На жаль, не вдалося нічого з'ясувати і стосовно його останніх років життя. У своїй заяві від 25 квітня 1907 р. він писав, що "я після звільнення від служби збираюся проживати в Петербурзі" [36]. Тоді ж влітку 1907 р. він з дружиною і від'їхав саме до Петербурга, де, ймовірно, і закінчив свою життєву дорогу.

Хоча Ф.Ф.Гельбке і не був викладачем і директором одночасно, – а це гармонійне поєднання вдається далеко не всім, – проте його внесок у становлення Ніжинської вищої школи є досить вагомим. За його вмілого керівництва зміцніли і вагомо заявили про себе історична і філологічна школи, які дали цілу плеяду чудових науковців, знаних не тільки в Росії, а й далеко за її межами. Без "цеглинок", закладених тоді на рубежі XIX–XX століть у будівлю педагогічної теорії і практики, неможливо уявити собі сьогоденішнього багажу вчителя-випускника університету імені Миколи Гоголя. До всього цього доклав руку директор інституту в 1893–1907 рр. Фрідріх Фердинандович Гельбке.

Література

1. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.
2. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 17.
3. Там само. – С. 17.
4. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (Далі: ВДАЧО), ф. 1105, оп. 1, спр. 571, арк. 8.
5. Там само, арк. 10–18.
6. Там само, арк. 18.
7. Там само, арк. 1.
8. Френкель З.Г. Записки о жизненном пути // Вопросы истории. – 2006. – №4. – С. 92.
9. Там само. – С. 93.
10. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1300, арк. 4 (зв.).
11. Там само, арк. 4 (зв.).
12. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С. 158.
13. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 559, арк. 167–168.
14. 75-летие основания в Нежине высшего учебного заведения имени кн. Безбородко // Киевская старина. – 1895. – №6. – С. 117.
15. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 560, арк. 158.
16. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 650, арк. 1.
17. Там само, арк. 1.
18. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 560, арк. 158 (зв.).
19. Там само, арк. 168.
20. ВДАЧО, ф. 340, оп. 1, спр. 570, арк. 16.
21. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 718, арк. 7.
22. Див.: ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1018.
23. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 731, арк. 16.
24. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 860, арк. 4.

25. Там само, арк. 48.
26. История моего профессорства в Нежине // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. – К., 1997. – С. 207.
27. Заболотский П.А. Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине (1875–1910). – СПб., 1912. – С. 55.
28. История моего профессорства в Нежине // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. – С. 215.
29. Пуцилов Л.И. Давным-давно. Из воспоминаний бывшего студента Нежинского Института / Рукопис. Фонди музею історії Ніжинської вищої школи. – С. 24.
30. Цит. за: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Вказана праця. – С. 158–159.
31. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317.
32. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1310, арк. 1.
33. Там само, арк. 4 (зв.).
34. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 571, арк. 120.
35. Там само, арк. 123.
36. Там само, арк. 122.

П.П.Моціяка

Директорство І.І.Іванова в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька. 1907–1913 рр.

Іван Іванович Іванов (1862–1929) був четвертим директором Історико-філологічного інституту після його заснування в 1875 р. Директорство І.І.Іванова (1907–1913 рр.) припадає на складний період у житті всієї імперії – період так званої третьочервеневої монархії після поразки революції 1905–1907 рр. Реакційна урядова політика не оминула і освітньої сфери, особливо вищої школи. Проте призначений в 1907 р. директором І.І.Іванов не був провідником урядової реакції (хоча і не конфліктував з Міністерством освіти), а навіть прагнув зберегти деякі позитивні моменти у житті інституту, які з'явилися за його попередника Ф.Ф.Гельбке.

І.І.Іванов був досить колоритною фігурою, багато в чому несхожою на своїх попередників у директорському кріслі. Проте ця непересічність постаті чомусь не привертала уваги науковців, і до цього часу немає жодного дослідження, присвяченого життю і діяльності І.І.Іванова на посаді директора інституту в Ніжині. Загальний огляд життя інституту періоду директорства І.І.Іванова та деякі епізоди його особистого життя можна знайти на сторінках

праці Г.В.Самойленка і О.Г.Самойленка "Ніжинська вища школа: сторінки історії" та в спогадах випускників інституту [1]. Метою ж нашого дослідження буде спроба різнопланового аналізу і характеристики директора І.І.Іванова в житті інституту та міста загалом. Головною джерельною базою цього дослідження є документи фондів відділу Чернігівського обласного державного архіву в Ніжині.

Іван Іванович Іванов народився 22 вересня (за старим стилем) 1862 р. у місті Білому Смоленської губернії. Початкову освіту він здобув вдома, під керівництвом матері. Згодом закінчив місцеве повітове училище і чотирикласну гімназію та повний курс гімназії у В'язьмі у 1882 р. У 1882–1886 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету, по закінченні якого його було залишено при університеті на кафедрі загальної історії. У 1893 р. він був затверджений приват-доцентом кафедри після прочитання двох випробувальних лекцій "Мільтон як публіцист" і "Ідея прогресу в XVIII ст.", а в березні 1895 р. захистив магістерську дисертацію "Політична роль французького театру в зв'язку з філософією XVIII ст.". Нарешті, у жовтні 1901 р. І.І.Іванов захистив докторську дисертацію "Сен-Сімон і сенсімонізм" [2].

До 1905 р. І.І.Іванов працював у Московському університеті. Ще в 1895 р. він став одним з перших в Росії вчених, які стали виступати з прилюдними лекціями в провінції, прочитавши в січні того ж року в Нижньому Новгороді лекцію "Суспільний рух на Заході у XVIII ст.". Він читав лекції і з благої метою на користь "Комітета грамотности" і "Общества попечения о детях начальных учителей" та інших товариств. Він брав активну участь у засіданнях "Общества любителей российской словесности", де виступав з промовами, присвяченими Ібсену, Тургеневу, Пушкіну, Лермонтову, Белінському, Некрасову, Шевченку, Нікітіну, Гаршину, Гоголю [3].

У 1905 р. І.І.Іванов був обраний радою Новоросійського університету екстраординарним (а у вересні 1906 р. – ординарним) професором по кафедрі загальної історії, а також професором Одеських вищих жіночих курсів. Проте в Одесі він перебував недовго і вже у вересні 1907 р. його було призначено директором історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині. 29 вересня 1907 р. він доповідав попечителю Київського навчального округу, що "прийняв справи, майно і капітали, що належать Інституту і Гімназії, що існує при Інституті, і вступив до виконання своїх службових обов'язків" [4].

І.І.Іванов прийняв інститут за складної фінансово-господарської ситуації. Навчальний заклад мав дефіцит коштів близько 3 тис. рублів і були відсутні будь-які запаси продовольства [5]. Крім того, інститут і гімназія відчували гострий брак приміщень та аудиторій для повноцінного функціонування. У відповідній записці до Міністерства зазначалося: "Будівля має три поверхи і підвальне приміщення. На першому поверсі розміщені церква, квартира Почесного Попечителя, квартира Директора, канцелярія, їдальня студентів і роздягальня кімната гімназистів. На другому поверсі розміщується вся гімназія і фундаментальна бібліотека Інституту. На третьому поверсі – всі приміщення студентів: спальні, камери для занять, аудиторії і студентська бібліотека, де знаходяться засоби для занять студентів... У будівлі... немає водяних ватерклозетів і ніякої вентиляції; вся будівля освітлюється гасом, тому щоденно в ній горить близько 100 газових ламп" [6]. Але це ще було, як кажуть, півбіди. Найгострішою проблемою інституту на той час була потреба в капітальному ремонті головної будівлі навчального закладу, якого не було після надбудови третього поверху – тобто вже 30 років. Потрясіння 1905–1907 рр. і, зокрема, перерва в навчальному процесі в 1905–1906 рр. та ігнорування Міністерством клопотань попереднього директора Ф.Ф.Гельбке стосовно виділення значних коштів на ремонт, призвели до такого стану, що існувала загроза обвалу стелі в деяких приміщеннях, особливо третього поверху. Дах будинку був дірваний, і почався процес руйнування дерев'яних балок стелі. Ремонту потребували і печі будівлі та багато чого іншого.

Вихід із такої складної ситуації за таких обставин був один – сувора економія коштів з тим, щоб накопичити суму для капітального ремонту інституту. Скорочення зазнали дві основних статті видатків – т.зв. студентська стаття і господарська. Так, зокрема, протягом 1909 р. було зроблено значні скорочення витрат на харчування студентів, коли замість попередніх 50–55 копійок в день на одного студента стали витрачати 40 коп. Було істотно скорочено витрати на обмундирування студентів – протягом 1909 р. вони не отримали віц-мундирів, які тоді взагалі стали видаватися 1 раз на всі чотири роки навчання; замість двох пар черевиків і коліш було видано по одній парі коліш і одній парі черевиків, що, правда, кращої якості; скорочено придбання письмових приладь і скасовано гектографування лекцій для студентів за рахунок інституту [7]. По господарській статті економія коштів була ще бі-

льшою. Так, зокрема, як повідомляв І.І.Іванов почесному попечителю О.О.Мусіну-Пушкіну, дрова стали закуплятися за найдешевшою ціною безпосередньо з рук виробників; вугілля і дрова стали зберігатися в спеціальних закритих приміщеннях, а видача палива на казенні штатні квартири здійснювалася за контрольними записами і під розписки отримувачів. (Більше того, правління інституту 25 травня 1908 р. ухвалило надалі припинити відпуск дров на нештатні квартири викладачів Турцевича, Новодворського, Режабека, Резанова і Бурзі [8].) Крім того, були скорочені витрати на утримання лікарні, канцелярії, на освітлення, на утримання чистоти в будівлі, на дрібний ремонт, на ремонт меблів, на утримання прислуги, на утримання коней та ін. [9].

Такі кардинальні заходи з економії коштів дали свої позитивні результати. На січень 1911 р. дефіцит коштів не тільки було подолано, але й зникла сама можливість його появи, оскільки обидві статті витрат – студентська і господарська – з року в рік, покриваючи всі борги, стали давати значні залишки сум. Так, на 1911 р. цих залишків сум було на 1258 руб. 57 коп. і господарство інституту мало значні запаси палива і предметів споживання для студентів [10]. Таке, хай і відносне, фінансове благополуччя дозволило ухвалити у червні 1910 р. виділення на капітальний ремонт коштів на 38 тис. 742 рублі [11]. Але Міністерство Народної Освіти вважало цю суму зовеликою і довго її не затверджувало, вимагаючи від І.І.Іванова скорочення вказаної суми. Кошторис для ремонтних робіт було дещо зменшено (десь близько на 2 тис. рублів) і протягом 1911–1912 рр. було проведено великий ремонт головної будівлі інституту.

Паралельно з ремонтними роботами в інституті відбувалося облаштування водогону і каналізації. Оскільки ця справа була новою і технічно непростю, то директору І.І.Іванову і правлінню інституту довелося докласти чималих зусиль, щоб реалізувати таку модернізацію будівлі інституту. Про складність цього проекту свідчать хоча б такі моменти. Облаштування водогону і ватерклозетів один з майстрів В.Фонарьов обіцяв виконати за 1300 рублів, а інший – В.Фінкельштейн за 160 рублів, що, правда, пропонував, щоб інститут всі необхідні матеріали закупив [12]. Або інше. На даху будинку інституту було встановлено бак для води і підведено дзвінок, який повинен був сигналізувати, що бак наповнився або зовсім порожній. У жовтні 1911 р. економ інституту С.Г.Великанов у рапорті до правління вказував, що дзвінок не діє, а вода

часто переповнює бак і розливається поза баком, що загрожує обвалом стелі. Були проблеми взагалі з подачею води до системи. І.І.Іванов писав у листі до технічної контори і складу П.І.Бонадурер у Києві, яка постачала до інституту необхідне обладнання, що "висланий вами в Інститут 6 серпня 1911 р. каліфорнський насос 2^{1/2} дюйми, вартістю 280 руб. виявився настільки важким, що двоє робітників не в змозі закачувати воду з колодязя на верхній поверх. Залишається або прилаштувати до колодязя кінський привід, або замінити насос новим, більш легким, з яким міг би впоратися один робітник" [13]. І таких технічних неполадок було досить багато. Разом з тим І.І.Іванов не забув і про власні зручності. Рішенням правління інституту від 16 червня 1908 р. було заплановано облаштувати туалет і ванну в квартирі директора [14].

Незважаючи на наявність на подвір'ї інституту дерев'яних містків (тротуару), які були недовговічними, кожної весни чи дощової осені пересування двором було непростим. Безперервне латання містків справу не рятувало, і тому у вересні 1908 р. за ініціативою І.І.Іванова правління інституту ухвалило облаштувати тротуар із цегли одного з ніжинських заводів. Було закуплено 5 тис. штук цегли і вже до листопада 1908 р. подвір'я було замощено [15]. Тепер професорам і студентам деколи в негоду можна було обійтися і без коліш.

Перед новим директором ставилася вимога посилити політичну пильність, у зв'язку з чим вважалася обов'язковою присутність представників адміністрації на студентських зібраннях і засіданнях гуртків. Були призначені навіть спеціальні інформатори, а також створено "дисциплінарний професорський суд" для переслідування прогресивно налаштованих студентів і викладачів. Проте ці заходи виявилися тимчасовими, хоча боротьба проти рефлексійної казенщини та рутини в навчанні й побуті студентів продовжувалася [16].

За директорства І.І.Іванова питання навчального процесу, як і раніше, залишалися пріоритетними. Засідання конференції інституту були досить частими – до 25–30 засідань на рік. У полі зору директора і конференції інституту були проблеми змін у навчальних планах, підвищення рівня підготовки студентів, проходження ними практики у гімназії інституту, забезпечення літературою і засобами навчання, переведення студентів і питання їхнього працевлаштування та подальших зв'язків з випускниками і багато інших. За свідченнями колишнього студента інституту

Л.І.Пуцилова, І.І.Іванов "мав гарну пам'ять на студентів, відвідував їхні уроки під час практики і був уважним слухачем на наших випускних екзаменах. Як історик він особливо цікавився знаннями студентів-істориків" [17]. Так, наприклад, на засіданні конференції інституту 4 жовтня 1908 р. І.І.Іванов запропонував обговорити питання про нагальну потребу виробити низку заходів, спрямованих на підвищення рівня знань студентів і, зокрема, з так званих нових мов (тобто не класичних, а французької, англійської, німецької – П.М.). Конференція ухвалила, що відтепер треба заохочувати студентів писати наукові дослідження іноземними мовами [18]. На наступному засіданні конференції 18 жовтня 1908 р. директор запропонував обговорити питання про найоптимальнішу організацію проведення студентами IV курсу педагогічної практики в гімназії інституту. Було ухвалено, що студенти повинні дати по 6 випробувальних уроків (наприклад, історики – 2 уроки з історії, 2 – з географії, 1 – з грецької мови, 1 – з латинської мови) [19]. Проте цим не обмежилися і вже за рік конференція знову повернулася до питання педагогічної практики студентів. І.І.Іванов запропонував збільшити число випробувальних уроків з 6 до 10, коли б, наприклад, історики давали в гімназії 4 уроки з історії, 3 – з географії, 2 – з латинської мови і 1 – з грецької мови. Конференція підтримала пропозицію директора [20], піклуючись про кращий педагогічний вишкіл своїх вихованців.

Архівні документи засвідчують, що деколи директор І.І.Іванов інтереси студентів ставив понад усе. Так, наприклад, у зв'язку з проведенням капітального ремонту головної будівлі, на квартирі почесного попечителя інституту декілька років проводилися заняття студентів [21]. У березні 1908 р. правління інституту розглядало питання про розміщення студентів у наступному навчальному році. За пропозицією І.І.Іванова правління ухвалило виселити сім'ї професорів Бурзі і Резанова з їхніх казенних квартир у корпусі №4 і розмістити там студентів. Професори повинні були звільнити квартири вже до 1 липня [22]. Крім того, саме в розпал ремонту 1911 р. інститут вперше отримав дозвіл розпочати прийом т.зв. "своєкоштных" студентів до 15 осіб щорічно [23], і це, зрозуміло, додавало клопоту директору, оскільки вже досить скоро з'ясувалося, що матеріальне забезпечення цієї верстви є досить обмеженим і їм необхідна додаткова підтримка. З цією метою І.І.Іванов пішов назустріч проханню самих студентів організувати різні форми збору коштів для малозабезпечених своє-

коштных студентів. Вже 22 листопада 1911 р. відбулася перша благодійна студентська вечірка для збору коштів, а 29 січня 1912 р. – друга, що дозволило зібрати 450 руб. 02 коп. і видати 8 студентам від 20 до 55 рублів допомоги [24]. Такі благодійні вечірки, що підтримували своєкоштных студентів, надалі були регулярними. Щоправда, директор І.І.Іванов та конференція інституту чомусь не дозволила організацію гуртка для допомоги малозабезпеченим своєкоштным студентам, коли останні запропонували його організацію за зразком статуту аналогічного гуртка, що діяв у Петербурзькому історико-філологічному інституті [25].

І.І.Іванов підтримував пропозиції студентів про проведення навчальних екскурсій до Києва, Полтави, Москви, Петербурга та інших міст під час Різдвяних чи літніх канікул у супроводі наставників, як правило, П.О.Заболотського чи Д.Ф.Сергєєва [26].

Раніше вже зазначалося, що економія коштів, яка проводилася І.І.Івановим, зачепила і видатки на студентів, в т.ч. і на харчування, які помітно зменшилися. Але це не означає, що студенти недоїдали. Наприклад, колишній студент часів директорства І.І.Іванова О.О.Карпеко (до речі, в 20-х рр. він сам стане на чолі навчального закладу) не згадує про це в своїх дуже детальних спогадах. Можна стверджувати, що економія коштів тут призвела до зменшення втрат продуктів харчування і закупівлі їх за дещо нижчими цінами (хоча б, навіть, на декілька копійок менше). Але на Різдво і Великдень студенти завжди отримували святковий стіл і навіть закуплялося для них до 20 пляшок вина. Наприклад, правління інституту 20 грудня 1910 р. ухвалило закупити для покращення святкового столу студентів шинки на 10 руб., поросят – 10 штук по 1 руб. 10 коп. на 11 руб., здобних булок 3 пуди 20 фунтів – на 15 руб., всього – на 52 рублі [27]. Коли ж працівники їдальні чи економ інституту зловживали стосовно харчування студентів, то отримували відповідні покарання. Так, на засіданні правління інституту розглядалася заява інспектора І.І.Семенова, що 16 квітня 1911 р. на обіді у студентів виявилось неякісне м'ясо в котлетах, а економ Великанов це заперечував. Правління ухвалило, щоб Великанов відшкодував половину витраченого на приготування м'яса, а кухар Бондаревський був оштрафований на 2 рублі та оголошено догану і попереджено щодо доброякісності продуктів [28]. Коли ж протягом наступного 1912 р. інспектор неодноразово заявляв про неакуратність ведення економом С.Г.Великановим справ з кухонною книгою і економ змушений був

доплачувати свої кошти за недостачу продуктів, то терпець директора і правління інституту урвався і 15 грудня 1912 р. нечистого на руку економа було звільнено з посади [29]. Надалі в документах правління інституту свідчень про подібні зловживання немає.

Проте повної гармонії у стосунках І.І.Іванова зі студентами, зрозуміла річ, не було, а деколи траплялися певні тертя і конфлікти. На нашу думку, це пояснюється тим, що, по-перше, І.І.Іванов не читав лекцій (окрім останнього для нього 1912/1913 навчального року, коли він мав 2 години занять на тиждень [30]), а значить, не мав постійного контакту зі студентами і, отже, не міг доносити свої думки і позицію з тих чи інших питань, які хвилювали студентів. По-друге, за переконаннями він був поміркованим лібералом, хоча був помітним його крен в бік поправління поглядів, в той час як студентське середовище після революції 1905-1907 рр. прагнуло до свободи і вимагало демократизації. Саме цим можна пояснити події, які сталися 9 листопада 1910 р., коли стало відомо про смерть Л.М.Толстого. Студенти всіх чотирьох курсів інституту не з'явилися на лекції, а в рекреації третього поверху провели мітинг, на якому вшанували пам'ять письменника. Як повідомляв І.І.Іванов попечителю Київського навчального округу, "на першу ж вимогу від мого імені – розійтися негайно, – всі, хто був у залі, без заперечень розійшлися по камерах. Сьогодні, 10 листопада, заняття в Інституті і Гімназії розпочалися і проходять за повного порядку. Стосовно ж студентів Інституту, то їхній вчинок буде обговорений Конференцією на засіданні 13 листопада" (Насправді, Конференція засідала 12 листопада – П.М.) [31]. Проте зовсім несподівано Конференція інституту не підтримала директора і не ухвалила ніякого карального рішення стосовно студентів за події 9 листопада, на чому наполягав І.І.Іванов. Отже, виявилось, що директор протипоставив себе не тільки студентам, але й колективу викладачів інституту. Пояснюючи ситуацію, що склалася, І.І.Іванов у рапорті на ім'я попечителя округу скаржився на викладачів і писав так: "У даному випадку студенти Інституту порушили обов'язкові для них правила, а ті професори, які захищали вказаний спосіб дії студентів, не виконали свого службового обов'язку. Нарешті, Конференція Інституту не мала права "залишити без вирішення" питання, внесене головою (тобто І.І.Івановим – П.М.) на її обговорення на засіданні минулого 12 листопада" [32]. Але і це, як кажуть, ще не вся правда. На додачу до всього виявилось, що І.І.Іванов взагалі вкрай негативно стави-

вся до Л.М.Толстого та невисоко оцінював його творчу спадщину. Особливо це помітно у його 2-му виданні книги про Тургенєва (М., 1914. – Див.: С. 498–501).

Разом з тим подеколи І.І.Іванов давав підстави і для зовсім протилежних оцінок, які, на думку студентів, засвідчували наявність у нього таких рідкісних у всі часи якостей як гідність і сміливість перед начальством, навіть найвищим. А саме цим студенти були особливо потішені. О.О.Карпеко у своїх спогадах згадує про візит до Ніжина (здається, в 1911 р.) чернігівського губернатора М.О.Маклакова (майбутній, в 1912–1915 рр., міністр внутрішніх справ Росії). Захотілося тоді губернаторові відвідати також і ніжинський інститут. Причому губернатор по-солдафонськи навіть не запитав попередньо, коли буде зручно це зробити, та не звернувся безпосередньо до директора повідомити про свої наміри, а пристойність цього ж вимагала. Коли ж губернатор з численним почтом у супроводі ніжинського начальства завітали у вестибюль інституту, І.І.Іванов не вийшов зі своєї квартири його зустріти. Час ішов, а директор не виходив. Коли ж інспектор І.І.Семенов спробував покликати директора, то його камердинер голосно відкарбував: "Його превосходительство пан директор наказав доповісти, що, якщо його превосходительство пан губернатор бажають його бачити, хай пожалують завтра у прийомні години від першої до другої". Це чули і присутні на вулиці. Настало якесь заціпеніння. Всі були приголомшені таким поворотом. За якусь хвилю губернатор опам'ятався і нервовим кроком вийшов з будівлі інституту до свого фаєтону. Переважна більшість студентів і викладачів були на боці свого директора і раділи, що губернатору показали на двері. А вінець цієї історії був не менш цікавим. Повернувшись додому, губернатор направив листа міністру внутрішніх справ з викладом того, що сталося в Ніжині, сподіваючись, що це дійде і до міністра освіти, а той, відповідно, зробить висновки стосовно І.І.Іванова. Директор інституту, у свою чергу, теж давав письмові пояснення. Після розгляду справи по суті, губернатору з Петербурга зробили зауваження, що він вчинив нетактовно [33]. Так директор не дозволив принизити себе в очах колективу перед зарозумілим і хамовитим начальством. Сьогодні важко простежити, чи був якийсь відголосок цього інциденту, коли в 1912 р. Маклаков став міністром внутрішніх справ, а в 1913 р. І.І.Іванов досить несподівано пішов з посади директора інституту. Чи не посприям цьому сам скривджений Маклаков ?

У 1911 р. вже вкотре Чернігівське земство знову (можливо, і не без підказки губернатора Маклакова) порушило питання стосовно майбутнього Ніжинської вищої школи. Земство запропонувало перетворити історико-філологічний інститут на вищий педагогічний інститут, а гімназію, яка функціонувала при інституті, перетворити на гімназію загального типу та відкрити в ній паралельні відділення в 4-х молодших класах. Більше того, земство на своєму засіданні 5 грудня 1911 р. запропонувало 50 із 100 стипендій, які були в Ніжині, передати на класичне відділення Київського університету [34]. І це при тому, що був почесний полечитель інституту князя Безбородька, у якого вони, звичайно ж, нічого не запитували і з ним не консультувалися!

Загроза для інституту була досить серйозною, оскільки в цьому ж 1911 р. міністром освіти став Л.А.Кассо, який проводив жорстку політику стосовно студентського руху, боровся з лібералізмом у вузах і гімназіях. На це, очевидно, і сподівалися чернігівські земці. На конференції інституту 16 лютого 1912 р. колектив засудив наміри чернігівського земства, вказавши на необґрунтованість посягання чернігівського земства на роль реформатора Ніжинського інституту, звернувши увагу на підтасування даних про нібито невиправдані витрати на інститут. Крім того, на конференції було висловлено думку про бажаність загальної реформи історико-філологічного інституту, яку повинні проводити справжні фахівці та особи, які знайомі з дійсним станом справ [35].

Конференція тоді ухвалила, що "правомочність земського клопотання про перетворення Інституту й Гімназії, що є при ньому, – більш, ніж сумнівна. Чернігівське земство не має ніяких юридичних підстав на таке перетворення. Ніжинський Інститут і Гімназія за весь час свого існування не отримали від Чернігівського земства жодної копійки грошей і, відповідно, земство, права якого на долю тих чи інших установ губернії можуть спиратися тільки на участь у фінансуванні цих установ, дорівнюють нулю. Претензії Чернігівського земства реформувати Ніжинський Інститут і Гімназію, що є при ньому, за своєю юридичною слушністю – не вище... претензії Ніжинського Інституту реформувати кадетські корпуси" [36].

Директор інституту І.І.Іванов, роз'яснюючи ситуацію, що склалася, у листі до попечителя округу 29 лютого 1912 р. писав: "Джерело цих непорозумінь у тому, що комісія (земства – П.М.), беручись за творення своїх проектів, не ознайомила не тільки з практичною діяльністю тих установ, які вона зібралася перетво-

рити чи навіть ліквідувати, але й навіть з їхніми статутами, так само як й із статутом і практикою прийнятого комісією за зразок педагогічного інституту імені П.Г.Шелапутіна (у Москві – П.М.). В основі всіх прагнень комісії лежала зовсім певна заперечлива задача – скасувати існуючі Інститут і Гімназію і натомість – жодною серйозно продуманою риси позитивного плану" [37]. Чітка, аргументована позиція директора і колективу інституту на фоні чергової нечесної кампанії чернігівських земців дозволила відстояти Ніжинську вищу школу.

Чималою була заслуга директора І.І.Іванова у святкуванні 100-річного ювілею з дня народження М.В.Гоголя та проведенні низки заходів, присвячених ювілею. В інституті було створено Гоголівську комісію на чолі з професором В.І.Резановим, яка за підтримки директора провела величезну підготовчу роботу та й власне ювілейні урочистості. Було підготовлено Гоголівську виставку, де були зібрані документи і матеріали, пов'язані з життям і творчістю письменника. На основі виставки було створено кімнату-музей Миколи Гоголя, експонати якої є основою сьогоднішнього музею письменника (щоправда, тепер тут немає рукописів Миколи Гоголя). Тоді було 10 рукописів Гоголя, 15 архівних справ Гімназії періоду навчання Гоголя, 1 архівна справа його полтавського періоду життя та інші документи і матеріали [38]. Комісія ухвалила замовити до ювілею у магазину мармурових виробів Ріццолаті в Києві меморіальну "дошку 8 четвертей висотою і 6 четвертей шириною з певним написом ("Здесь учился Гоголь с мая 1821 по июнь 1828 года" – П.М.) золотими літерами ціною в 175 рублів з доставкою, встановленням і закріпленням на місці" [39].

Ювілейні урочистості в інституті були 14 квітня 1909 р. Після блискучої промови про життя і творчість Миколи Гоголя, виголошеної І.І.Івановим, було відкрито меморіальну дошку М.В.Гоголю. Цікаво, що спочатку дошку було закріплено на стіні третього поверху по центральній вісі будинку. Рішення закріпити дошку саме там було не дуже вдалим – побачити дошку було важко через виступ балкона. Тому пізніше дошку було перенесено і закріплено над центральним входом.

26-27 квітня 1909 р. ювілейні урочистості були продовжені у Москві, де було відкрито пам'ятник М.В.Гоголю. Alma mater Гоголя представляв директор І.І.Іванов, який від імені інституту поклав до пам'ятника вінок з написом "Безсмертному Гоголю от историко-филологического института князя Безбородко в Нежине",

а потім на урочистому засіданні "Общества любителей Российской словесности" виступив з промовою, у якій назвав Гоголя "Мойсеєм закріпаченої Росії" [40]. Через місяць після цього на ім'я І.І.Іванова від комітету по спорудженню пам'ятника М.В.Гоголю у Москві було надіслано пам'ятну коммеморативну медаль (plaque), відкарбовану комітетом на честь цієї події [41].

Слід зауважити, що І.І.Іванов був блискучим оратором і одним з найкращих лекторів історико-філологічного товариства. Кожен з його виступів, як зазначали сучасники, був подією в Ніжині, що притягувала значну частину міської інтелігенції. На думку істориків літератури, І.І.Іванов за манерою обробки матеріалу належав до тих вчених, які більше дбали про красу викладу і узгалянь, ніж про точність дослідження [42]. Саме цю красу викладу він і закладав у форму і зміст своїх прилюдних виступів. Як зазначав О.О.Карпеко, "багато ніжинців захоплювалися в однаковій мірі і змістом і формою його лекцій, проте дехто, – особливо світські дами, – головним чином красивою формою викладу і зовнішністю лектора.

" – Лев, справжній лев, – зітхали вони. – Неможливо не схилитися перед ним" [43]. Крім того, О.О.Карпеко писав, що за "квитки на його лекції майже бійка йде і не соромляться платити перекупникам по 15-20 рублів" [44].

Іван Іванович Іванов був дуже продуктивним дослідником як історик і критик літератури. Важко навіть поррахувати кількість його публікацій. Ще з 90-х рр. XIX ст. він друкувався в журналах "Северный вестник", "Русская мысль", "Мир божий" та багатьох інших, а також в газетах, переважно в "Русских ведомостях" та збірниках праць. Він був автором низки статей в "Энциклопедическом словаре" Брокгауза й Ефрона. Найбільш значними працями І.І.Іванова є наступні дослідження: "Политическая роль французского театра в связи с философией XVIII века", М., 1895; "Шекспир", СПб, 1896; "Писемский", СПб, 1898; "Из западной культуры. Статьи по вопросам литературы, философии, политики..." – Т. 1–2., СПб, 1899–1900; "Сен-Симон и сенсимонизм", М., 1901; "Рыцарь слова и жизни (Сервантес и его "Дон-Кихот")", 2-е изд., М., 1911; "В.Шекспир. Биографический очерк", М., 1904; "Ф.Шиллер. Биографический очерк", М., 1905; "Учитель взрослых и друг детей (Бичер-Стоу)", 3-е изд., М., 1907; "И.С.Тургенев. Жизнь. Личность, Творчество", 1-е изд. – 1896, 2-е изд. – 1914). [45].

Говорячи про І.І.Іванова як критика літератури, треба зазначити, що деколи він був дуже упередженим у своїх дослідженнях.

Особливо це помітно в 2-му виданні його книги про Тургенева, де значну частину праці займають не завжди доречні величезні полемічні відступи, в яких він нечувано різко і негативно характеризує творчість Л.Толстого і О.Герцена. Його суспільно-політична еволюція вправо дає можливість зрозуміти причини ставлення І.І.Іванова до постаті О.Герцена, а ось мотиви злісного паплюження ним творчості Л.Толстого залишаються нам незрозумілими.

Особисте життя І.І.Іванова часів його директорства було досить нетиповим. Він був неодруженим, але й не використовував того, що жінки захоплювалися ним. Отримуючи величезну, як на ті часи, зарплату в 6400 руб., він жив, можна сказати, у майже спартанських умовах разом зі своїм камердинером Олександром. За спогадами О.О. Карпека, директор "вів простацький спосіб життя. Спав... на студентському ліжку, харчувався зі студентської їдальні, працював уночі, відпочивав удень. Випити теж був не промах" [46]. Цікаво, що, як згадує О.О.Карпеко, студенти-першокурсники з його кімнати (і він в тому числі) протягом першого навчального року взагалі не бачили директора (!), і тільки на другому курсі вдалося вперше його побачити в щілину закритих віконниць його квартири на першому поверсі [47]. Крім того, такий спосіб життя ставив директор і за рамки викладацької корпорації. Деякі професори деколи дозволяли собі у студентській аудиторії неблагозвучні репліки на адресу І.І.Іванова. До того ж, директор часто бував у різних відрядженнях, коли його не було в Ніжині тиждень і більше. Від'їжджаючи у відрядження, І.І.Іванов ведення справ передавав інспектору інституту І.І.Семенову.

Такий дискомфорт у стосунках з колективом інституту, мабуть, і підштовхнув його до думки покинути Ніжин. 20 серпня 1913 р. І.І.Іванова було призначено понадштатним ординарним професором Московського університету по кафедрі загальної історії [48]. Від'їзд І.І.Іванова до Москви ознаменувався подвійним скандалом. По-перше, він виконував свої обов'язки і після 20 серпня (хоча й мав інформацію про своє обрання в Москві) до 6 вересня, не передаючи справ новому директору Й.Е.Лецюсу та вимагаючи оплати за вказаний термін. Пояснюючи таку ситуацію, І.І.Іванов у телеграмі до Міністерства зазначав, що "не здавав Інститут, внаслідок неотримання розпорядження. Сьогодні Лецюс відсутній у Ніжині. Після повернення його негайно здам і відправляюся до Москви" [49]. У свою чергу, новий директор Й.Е.Лецюс подавав це в іншому світлі. 10 вересня у рапорті на ім'я попечителя округу він писав, зокрема, таке: "...Я маю честь просити Ваше превосходительство відмовити професору Іванову у наданні винагороди (за період з 20 серпня по 6 вересня – П.М.) з таких

міркувань: 1) професор Іванов зовсім недавно попросив собі і отримав допомогу в 300 рублів на лікування і цю допомогу на лікування він не використав; 2) ніхто від професора Іванова не вимагав, щоби він виконував обов'язки Директора так довго тому, що я вже знаходився у Ніжині і в будь-який момент був готовий прийняти Інститут, а професор Іванов мені його чомусь не передавав" [50].

І, нарешті, по-друге, після від'їзду І.І.Іванова з'ясувалося, що він не повернув до бібліотеки інституту 9 записаних за ним книг (3 – російською, 6 – французькою і німецькою мовами). До Москви було надіслано листа від Й.Е.Лецюса, де зазначалося, що "Правління Інституту на своєму засіданні 29 вересня ухвалило звернутися до Вас з проханням негайно повернути в бібліотеку Інституту вищезазначені книги, які записані за Вами, а також ті книги, які Ви відправили в посилках до Москви та інших місць без запису їх в бібліотеці за собою" [51]. 7 жовтня 1913 р. І.І.Іванов у листі до Ніжина запевняв, що деякі з названих книг вже відсилаються через канцелярію Московського університету, а деякі, відправлені до м. Білого (на його батьківщину – П.М.), він надішле в літні канікули" [52]. Але І.І.Іванов свого слова не дотримав. Через рік, 17 грудня 1914 р., до Москви було відправлено нове прохання все-таки повернути до бібліотеки інституту взяті ним книги [53]. На жаль, залишилося нез'ясованим, чи вдалося бібліотеці повернути цю літературу.

І.І.Іванов на кафедрі загальної історії Московського університету працював протягом 1913–1917 рр., а далі сліди його діяльності губляться. Можна припустити, що після жовтневого перевороту 1917 р. його політичні погляди не збіглися з політикою більшовиків і в його послугах нова влада потреби не мала, якби він був хоч і тричі доктором наук. Помер він 1929 року.

Неоднозначне директорство Івана Івановича Іванова було помітною сторінкою історії Ніжинської вищої школи. Він працював у Ніжині у складний період 1907–1913 рр., коли репресивна машина самодержавства, здавалося, придушувала останні завоювання революції 1905–1907 рр. Але І.І.Іванов не був сліпим адміністратором-виконавцем. Також його не можна звинувачувати у тому, що він, начебто, щось не зробив, чи не використав можливостей, чи не був, як кажуть, "у дошку свій" як для студентів, так і для викладачів чи персоналу. Обставини, незалежно від бажань, часто змінюють навіть сильну людину. Не був тут винятком і Іван Іванович Іванов.

Література

1. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005; Пуцилов Л.И. Давным – давно. Из воспоминаний бывшего студента Нежинского института: Рукопис / Фонди музею історії Ніжинської вищої школи; Карпеко А.А. Там, где учился Гоголь: Рукопис / Фонди музею історії Ніжинської вищої школи.
2. Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине. 1901–1912. – Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – С. 19–20.
3. Там само. – С. 20.
4. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (Далі: ВДАЧО), ф. 1105, оп. 1, спр. 1473, арк. 2.
5. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1729, арк. 4 (зв.).
6. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1525, арк. 6.
7. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1729, арк. 6.
8. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1598, арк. 22 (зв.)–23.
9. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1729, арк. 4 (зв.).
10. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1665, арк. 5.
11. Там само, арк. 50 (зв.).
12. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1739, арк. 5–6.
13. Там само, арк. 2, 72.
14. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1533, арк. 40.
15. Там само, арк. 52.
16. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – С. 172.
17. Пуцилов Л.И. Давным-давно. – С. 25.
18. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1532, арк. 45 (зв.).
19. Там само, арк. 50 (зв.) – 51 (зв.).
20. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1602, арк. 10.
21. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1888, арк. 11–12.
22. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1598, арк. 22 (зв.) – 23.
23. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1804, арк. 37.
24. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1687, арк. 1, 12.
25. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1838, арк. 5, 15–17.
26. Див.: ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1723.
27. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1665, арк. 124 (зв.) – 125.
28. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1815, арк. 56–56 (зв.).
29. Там само, арк. 92, 94–95, 172–173.
30. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1817, арк. 2.
31. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1655, арк. 1–2.
32. Там само, арк. 7–7 (зв.).
33. Карпеко А.А. Там, где учился Гоголь. – С. 294–303.
34. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1746, арк. 3.
35. Там само, арк. 19, 23–24.
36. Там само, арк. 24 (зв.) – 25.
37. Там само, арк. 36.

38. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1741, арк. 11.
39. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1598, арк. 18 (зв.).
40. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1541, арк. 16, 18–21.
41. Там само, арк. 23.
42. Иванов Иван Иванович //http://www.rulex.ru/01090047.htm.
43. Карпеко А.А. Вказана праця. – С. 523–524.
44. Там само. – С. 94.
45. Див.: Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине. 1901–1912. – Преподаватели и воспитанники. – С. 22–25.
46. Карпеко А.А. Вказана праця. – С. 243.
47. Там само, с. 242.
48. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1473, арк. 165.
49. Там само, арк. 174.
50. Там само, арк. 169.
51. Там само, арк. 176, 183.
52. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1888, арк. 99 (зв.).
53. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1473, арк. 191.

О.Г.Самойленко

Розвиток історичної освіти та науки в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька в роки Першої світової війни та визвольних змагань (1914–1919 рр.)

Одним із найбільш складних періодів в історії Ніжинської вищої школи були 1914–1919 рр., на які припали тяжкі випробування для всього українського народу, пов'язані зі світовою війною, революцією та національно-визвольними змаганнями. Умови воєнного стану та збройної боротьби негативно відбилися на розвитку освіти й науки у НІФІ князя Безбородька, але не зупинили функціонування навчального закладу. У вузі, незважаючи на всі складнощі, не припинялась підготовка фахівців, продовжувалась науково-дослідна робота, планувалось відкриття нових напрямків діяльності.

Незважаючи на порівняно численну кількість джерел, що зберігаються в архівах України, цей період історії Ніжинської вищої школи залишається малодослідженим. Крім узагальнюючої праці Г.Самойленка та О.Самойленка [1], яка не може повністю компенсувати прогалини в даному напрямку, оскільки дослідження, що носять загальний характер, мають тенденцію розкривати най-

більш характерні риси й особливості, не зупиняючись на ґрунтовній фактологічній деталізації, питання даної проблеми частково розкривались у розвідках сучасних українських дослідників Г.Самойленка [2], О.Самойленка [3], С.Зозулі [4], А.Острянка [5], О.Ростовської [6] та ін., але й вони повністю не охоплюють різні боки життя вузу в складних воєнних умовах. Автором дослідження ставиться за мету: простежити на прикладі Ніжинського історико-філологічного інституту життя і діяльність українських вищих навчальних закладів в складних суспільно-політичних умовах.

Мирний і розмірений хід життя Ніжинського вузу на передодні 1914/1915 н.р. порушила звістка про початок Першої світової війни. Це внесло корективи у звичайний, вироблений десятиліттями, навчальний процес. Частина студентської молоді вже на початку війни була мобілізована до російської армії і змушена змінити свою студентську форму на військові мундири. Студенти НІФІ протягом всієї війни мужньо билися на фронтах, були нагороджені бойовими орденами і медалями. Серед них: О.Гойденко, В.Григор, Г.Єременко, К.Кочетов та ін. [7]. З активізацією бойових дій вже восени 1914 року до Ніжина почали надходити поранені, тому було прийнято рішення виділити третій поверх інституту під шпиталь і встановити там 100 ліжок. Студенти надавали всіляку допомогу медичному персоналу, читали пораненим листи, книги, вивчали і застосовували на практиці курс "Надання першої медичної допомоги і перев'язування". Активно включились викладачі та студенти вузу й до благодійницької діяльності, щомісячно перераховуючи Ніжинському повітовому благодійному комітету членські внески (по 1 крб.) та 2% відрахувань від заробітної плати. Незважаючи на власні фінансові труднощі, колектив НІФІ інколи виділяв і більш значні суми, як, наприклад, у жовтні-листопаді 1916 року (200 крб.). Чималі кошти збирались і завдяки добровільним концертам та вечорам, які організували студенти. Лише за два такі заходи у вересні 1914 року студентам вдалося зібрати і передати понад 460 крб. [8].

Не залишило осторонь життя вузу і Міністерство народної освіти. У своєму листі до дирекції інституту міністр граф Ф.Толстой наголошував: "Інститут повинен надавати посильну допомогу пораненим солдатам і офіцерам, але основну увагу він повинен зосередити на навчанні студентів, які в свою чергу повинні особливо наполегливо вчитися, щоб не посоромити себе" [9]. Але війна вносила свої корективи. На середину жовтня 1914 року кіль-

кість поранених, направлених до інституту, зростає з 70 до 320 чоловік, що примусило керівництво навчального закладу додатково виділити половину приміщень на другому поверсі. Фінансове становище професорів і студентів, як і вузу в цілому, ставало все гіршим. Студентам доводилось не лише навчатись і доглядати за пораненими, але й займатись заготівлею дров у навколишніх лісах для опалення аудиторій і помешкань. До цього додалася і дорожнеча на продукти харчування. Лише протягом 1914–1916 рр. ціна на хліб зростає майже у два-три рази (з 3–4 коп. до 7 коп. за фунт чорного хліба та з 5 коп. до 15 коп. – за фунт білого). Скрутне матеріальне становище, відсутність коштів і достатнього державного фінансування призвели до скорочення кількості студентів. Це вимагало від нового директора, яким у 1916 році став І.П.Козловський, та Конференції інституту шукати шляхів до покращення ситуації у вузі. Незважаючи на всі складності, викликані війною, керівництву навчального закладу вдалося зберегти у 1914–1917 рр. практично весь довоєнний професорський склад, що надавало надію на успішне реформування навчального закладу і пристосування до нових умов праці. Вчені, що залишились у вузі, продовжували, незважаючи на непрості умови, займатись науково-дослідною роботою, брали участь в засіданнях Історико-філологічного товариства, розробляли та видавали підручники і курси лекцій. У 1916 році було підготовлено останній (10-й) том "Сборника Историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине", в якому серед інших були опубліковані й історичні статті: Г.Борков "Князь Владимир Великий, святой и равноапостольной" та В.В.Кукаркіна "Владимир Святой в изображении писателей древнего периода русской истории. 1015–1915" та ін.

До військових лихоліть додалися ще більш складні суспільно-політичні випробування. На початку березня 1917 р. до Ніжина надійшла звістка, що старий царський режим впав і влада перейшла до Державної Думи. Викладачі та студенти інституту вже 4 березня провели зібрання, на якому прийняли рішення: "...Віддати себе на службу рідному краю, всіма силами підтримувати і допомагати новому урядові" [10]. Зміна політичної влади в Україні мала відкрити перед вузом нові перспективи розвитку. Директор інституту І.П.Козловський у доповідній записці на ім'я попечителя з нагоди підготовки до 100-річного ювілею Ніжинської вищої школи висловив думку про заснування в Ніжині Педагогічної академії

з 5-річним курсом навчання. Висловлювалося також побажання надати кафедрі педагогіки право присвоювати вчені ступені й готувати кращих випускників до професорського звання [11], але пропозиції директора щодо реорганізації інституту чи принаймні поліпшення його становища, схвалені конференцією влітку 1917 р., були проігноровані Тимчасовим урядом.

У квітні 1917 р. колектив інституту підтримав ініціативу проф. В.І.Резанова про створення "Общества изучения России и Украины", аргументуванням якого було: "В виду обстоятельств и потребностей текущего времени, при слагающемся свободном строе жизни, который все мы должны укреплять и поддерживать, местный язык, этнография, история, литература, быт материальный и т.д. должны стать предметом интенсивного изучения. Местные культпросветительные учреждения обязаны принять на себя эту задачу прежде всего и явиться в этом смысле объединяющими центрами.

При ИФИ возникает "Общество изучения Украины". Цель общества – собрание, а затем и разработка материалов для создания "Энциклопедии Украины". На 1-е место выносятся – изучение укр. языка. Общество имеет ввиду приступить к работе следующей очереди – к систематизации, изучению, освещению и разработке общих и спец. вопросов Украиноведения, истории Украины, ее литературы и прочее. Предполагается издавать научно-популярный вестник "Украина..." [12], а 9 квітня 1917 р. у Ніжині скликали Українське віче, що схвалило рішення надіслати привітання Українській Центральній Раді і доручити їй особливо дбати про негайну українізацію всіх шкіл і т.п. На цьому зібранні було вирішено організувати в місті "Просвіту" "для захисту і поширення своїх національних інтересів..." [13], хоча й після цього питання українізації в Ніжині вирішувалося складно. На початку травня було проведено засідання, присвячене 100-річчю з дня народження М.Костомарова, на якому з доповідями виступили В.Резанов – "Пам'яті Костомарова", В.Безсмертний – "Костомаров як історик", В.Розов – "Про мову Костомарова" [14] та ін. Паралельно у навчальний процес почали запроваджуватись і нові навчальні дисципліни, не характерні для вищих навчальних закладів дореволюційної Росії, серед яких: "Історія України" (проф. Максимович Г.А.), "Історія Польщі" (проф. Новодворський В.В.), "Українська мова" (проф. Розов В.О.), "Історія малоросійської літератури" (проф. Грузинський О.С.) і т.п.

Жовтневі події у Петрограді студенти та професори інституту сприйняли по-різному, але більшість з них поставилось до них насторожливо. У своєму щоденнику за 1918 рік професор М.М.Бережков зазначав: "Социализм – все разрушающая отрицательная сила: и семью, и общество, и государство, и народ или национальность с ее культурно-исторической физиономией, и искусство, и науку, и философию, коротко сказать – всю человеческую культуру социализм отрицает: ибо социализм завистлив и невежлив, и безрадостен по существу..." [15].

У вузі в 1917–1918 навчальному році на чотирьох курсах навчалось 68 чоловік, із яких 55 були на повному утриманні інституту і лише 13 – на самозабезпеченні. Диплом учителя одержало 29 випускників, з яких двох кращих відрядили до Петербурзького університету для підготовки до одержання професорського звання. У зв'язку з політичними змінами конференція вносила пропозиції реформувати навчальний заклад, його навчальні плани [16]. Відповідно до проекту статуту Педагогічної академії, який був запропонований раніше, планувалося готувати вчителів: 1) вітчизняної (російської та української) мови і літератури, 2) історії, 3) стародавніх мов (латинської і грецької), 4) нових мов (англійської, французької, німецької, італійської). Вносились також пропозиції ліквідувати платню за навчання, встановити державні стипендії, зараховувати тих абітурієнтів, які виявили нахил до педагогічної роботи тощо.

Паралельно з проектом про перетворення інституту на Педагогічну академію група професорів на чолі з В.І.Ляскоронським підготувала документ про створення в Ніжині університету традиційного типу.

Новий 1918–1919 н.р. виявився не менш складним у житті навчального закладу. Директорські обов'язки, як і раніше виконував професор І.П.Козловський. На кафедрах продовжували працювати професори В.І.Петр, І.Г.Турцевич, В.І.Резанов, О.С.Грузинський, В.О.Розов, В.Г.Ляскоронський, П.В.Тихомиров, В.В.Новодворський, наставники-керівники І.В.Добіаш, М.М.Кирилов, В.В.Кукаркін, В.О.Заболотський, а в аудиторіях вже навчалось 160 студентів: казенних – 100, своєкоштных – 60. Казенні студенти отримували проценти з капіталу почесних попечителів. У колективі обговорювалося питання про підвищення працівникам інституту заробітної платні, про звільнення студентів від складання екзаменів з класичних мов, про необхідність випуску XXXII то-

му "Известий Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине" [17].

На засіданні конференції від 10 (23) квітня 1918 р. була заслухана доповідь директора інституту І.П.Козловського про пропозиції Міністерства народної освіти: 1) про утворення з майбутнього академічного року кафедр історії України, української мови і історії української літератури; 2) про перехід на викладання предметів українською мовою протягом найближчих 5 років; 3) про порядок залишення при інституті стипендіатів, які говорять українською мовою, для підготовки їх до професорського звання; 4) про введення з 1918/1919 академічного року обов'язкової лектури української мови; 5) про бажаність відкриття курсів з географії України, етнографії і історії мистецтв за рахунок деяких годин, виділених для класичних мов; 6) про перетворення інституту на університет і про відкриття юридичного факультету [18].

До вирішення цього питання конференція поверталася ще декілька разів. Особливу активність проявляв у цьому проф. В.І.Резанов. 2(15) травня 1918 р. на конференції інституту заслухали доповідь проф. П.В.Тихомирова про роботу та прийняті резолюції Першого з'їзду вищих закладів України у м. Києві. Професор також повідомив про його відвідини, за дорученням І.П.Козловського, директора Департаменту вищої школи з питання про перетворення інституту на університет, який пояснив, що уряд врахує особисті інтереси професорів і службовців інституту. Професорам і викладачам пропонувалося одночасно працювати в інституті, до його повного закриття, й університеті. І Міністерство освіти в цьому не бачило перепон. Класичну гімназію інституту пропонувалося перетворити на гімназію загального типу з початку нового навчального року [19].

У зв'язку з тим, що в майбутньому університеті пропонувалося відкрити два факультети – Історико-філологічний і юридичний, – обговорювалось питання і про забезпечення викладачів квартирами, а університету – необхідними приміщеннями.

Після обговорення питання про створення в Ніжині університету, в якому взяли участь всі присутні члени правління, були прийняті пропозиції до законопроекту про заснування в м. Ніжині державного університету князя Безбородька у складі двох факультетів – юридичного і історико-філологічного, з можливістю подальшого розширення. Не залишилось поза увагою колективу і мовне питання: "Введення в університеті і інституті викладання

українською мовою не повинно проходити на шкоду науковій і навчальній справі. В межах можливості викладання всіх предметів українською мовою вводиться через 5–10 років" [20].

15 (28) травня 1918 р. на засіданні Правління інституту делегати Другого з'їзду вищих навчальних закладів у м. Києві проф. В.І.Резанов і наставник студентів О.С.Грузинський, доповідаючи про основні рішення, прийняті на з'їзді, розповіли і про свої зустрічі з міністром та директором Департаменту, які обіцяли матеріальну підтримку інституту. Питання про перетворення інституту на університет, за словами делегатів, не привабило до себе в цей час великої уваги з боку Міністерства і його рішення в позитивному плані було до деякого часу відкладено.

У колективі чекали на вирішення питання. Проте життя змушувало діяти. Як свідчать протоколи засідання Правління інституту, 12 (25) червня 1918 р. повернулися до обговорення проекту Статуту Історико-філологічного інституту князя Безбородька, який був прийнятий ще на засіданні конференції 28 жовтня 1917 р. і готувався для затвердження Тимчасовим урядом.

29 квітня 1918 р. гетьманом України став Павло Скоропадський. За доби Гетьманату здійснювалася реформа вищої, середньої і початкової шкіл, яку проводила Всеукраїнська академія наук (ВУАН), очолювана акад. В.І.Вернадським, що керував комісією з реформи вищої школи в Міністерстві народної освіти і мистецтв. 5 вересня 1918 р. відбулося перше її засідання. Презентували Ніжинський інститут професори О.С.Грузинський і В.І.Резанов. Для розробки проекту реформи вищої школи на цьому засіданні була створена підкомісія, яку очолив проф. А.М.Лобода. До її складу увійшли також О.С.Грузинський, В.І.Резанов, граф М.О.Мусін-Пушкін і представник чернігівського губернського земства П.Я.Дорошенко. Результатом роботи комісії під керівництвом акад. В.І.Вернадського та підкомісії під керівництвом проф. А.М.Лободи, а також величезної роботи, яку провів проф. В.І.Резанов, готуючи різного роду довідки, пояснення, була прийнята резолюція відносно Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька: про надання матеріальної підтримки; про відкриття трьох кафедр українознавства; про виборність посади директора; про включення інституту до списку державних вищих навчальних закладів України і т.п. [21].

19 липня 1918 р. з Департаменту Вищої школи до директора Ніжинського історико-філологічного інституту надійшов директивний лист: "Маючи на увазі великий вплив абітурієнтів середніх

шкіл, що бажатимуть вступити на 1918 рік до вищих шкіл України і не зможуть туди потрапити, аби не постраждали при цьому місцеві учні, усунені приїзжими із сусідніх держав та країн, Міністерство Освіти вважає необхідним зазначити порядок черги для розподілення вакансій між тими, що вступають у вищі школи, а саме:

I. 75% повинно приймати в першу чергу з тих, що скінчили середні школи або рівні їм школи на Україні з Кримом, з Бессарабією та Білорусією, і перш над усе тим абітурієнтам тієї бувшої Учебної округи, до якої належить дана школа скінчившого її;

II. 25% приймати тих, що скінчили такі ж школи поза межами України" [22].

Більшість учених НІФІ схвально зустріли боротьбу українського народу за відродження власної державності, і у серпні 1918 р. викладачі вузу прийняли обітницю на вірність Українській державі: "Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут" [23], але наприкінці листопада 1918 р. владу П.Скоропадського, який із симпатією ставився до інституту, було повалено, і на зміну їй прийшла Директорія. Життя в інституті знову стало напруженим.

Функціонування Історико-філологічного інституту в умовах громадянської війни, часті зміни влади відбувалася в умовах нестабільності. Навчання студентів часто припинялося зовсім, бо в інститутських приміщеннях були влаштовані казарми військових частин. У червні 1918 р. в інституті виникла пожежа, внаслідок якої були пошкоджені навчальні приміщення, архів Гімназії вищих наук, меблі гоголівських часів, знищена значна кількість студентського одягу тощо. Досить складно доводилось виживати в умовах розрухи й більшості професорів. Частина з них так і не змогла пережити ці події: професор В.В.Новодворський у березні 1918 року захворів на важкий психічний розлад, професор П.О.Заболотський у грудні 1918 був убитий, а професор Режабек Ф.В. у лютому 1920 року помер від висипного тифу. Як писав у своєму щоденнику професор І.Г.Турцевич: "Электричество у меня не работает. Тяжелое пробуждение. В Канцелярии института, Техническом училище, в Жилищной комиссии, Шевченковском саду, на базаре. В библиотеке с Семёновым и Купичем (прекрасная компания). У Соколовой. ...Плотно не обедав, но ночью что-то с животом не ладно – и утром... Купил на базаре 2 фунта пшеничной

муки 64 р., 2 ½ ржаной муки – 52 р. Получено жалование 1000 р. (за ½ месяца)" [24].

Зі встановленням наприкінці січня 1919 р. у місті радянської влади було відкрито Український народний університет імені Т.Г.Шевченка, у якому планувалося чотири факультети: словесно-історичний, соціально-економічних і політичних наук, природничо-математичний та прикладних знань [25], але вже 23 серпня 1919 р. Ніжин зайняли частини Добровольчої армії Денікіна. У листопаді 1919 р. денікінці підпалили інститут, унаслідок чого протягом кількох років будинок інституту залишався непридатним для навчання. 20 листопада 1919 р. Ніжин був захоплений бійцями Богунського полку та партизанами, і у Ніжині остаточно встановилася радянська влада.

Ще 26 січня 1919 р. Нарком освіти В.П.Затонський підписав розпорядження про передачу навчальних закладів міст Харкова, Києва, Катеринослава, Полтави і Ніжина на утримання держави [26]. У зв'язку з цим почалася реорганізація структури інституту. Професорсько-викладацький склад намагався довести, що вуз протягом майже півстоліття успішно готував учителів для середньої школи, даючи їм і належну університетську освіту Чернігівський губернський відділ народної освіти наполягав на відкритті в Ніжині інституту для підготовки працівників освіти – як вихователів дошкільних закладів, так і вчителів для шкіл різного типу. Були внесені зміни у навчальні плани, запроваджено вечірнє навчання тощо. Проте зміни в навчальному процесі інституту відбувалися повільно. 10 березня 1919 р. в інституті провели засідання конференції, присвячене пам'яті Т.Шевченка, на якому з доповідями "Тарас Шевченко і народна освіта" виступив проф. О.С.Грузинський, "Шевченко в історії української громадянської думки" – викладач гімназії Г.М.Іваниця.

Як і у попередні роки, приміщення інституту використовувалося не за прямим призначенням. Це було в місті єдине місце, де могли розміститись сотні військових на тимчасове розташування. Використовувалося приміщення і для шпиталю. У грудні 1919 р. в інституті розміщувався штаб XII Червоної армії. Заняття не проводились, всі викладачі були виселені з квартир, які знаходилися на території інституту [27].

У цих складних умовах колектив інституту продовжував працювати, розмірковувати про подальшу його долю, організувати і вести заняття.

Ніжинській вищій школі перед першим своїм столітнім ювілеєм довелося пережити кілька досить складних і насичених років, але, незважаючи на всі складнощі функціонування в умовах світової та громадянської війни, вуз та його колектив вистояли, і більш того, продовжили науково-дослідну та викладацьку діяльність, що сприяло розквіту ніжинського навчального закладу у 20-х роках ХХ ст. Про це свідчить і той факт, що у ці складні роки у вузі навчалися відомі у майбутньому українські вчені: М.Данчевський, А.Єршов, І.Забарний, М.Петровський, К.Штепа, Т.Алексєєв, І.Спаський та ін., продовжували випускатися "Известия Историко-филологического института князя Безбородко" та "Сборник Историко-филологического общества при Историко-филологическом институте князя Безбородко", діяли наукові товариства, писались і захищались дисертації тощо.

Література

1. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ "Аспект – Поліграф", 2005. – 420 с.; Вони ж. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000. – 288 с.
2. Самойленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. – Ніжин, 1993; Його ж. Марія Заньковецька і Поліський край. – Ніжин, 2004; його ж. Владимир Іванович Резанов. Биобиблиографический указатель. – Чернигов, 1990 та ін.
3. Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в ХІХ – першій чверті ХХ ст. (історико-бібліографічний огляд) // Література та культура Полісся. Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 90–108; його ж. Розвиток історичної думки в Ніжинському історико-філологічному інституті // Література та культура Полісся. Вип. 19. – Ніжин, 2002. – С. 70–78; його ж. Українські студії в науковій спадщині вчених-істориків Ніжинської вищої школи (кін. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.) // Література та культура Полісся. Вип. 21. – Ніжин, 2002. – С. 76–84 та ін.
4. Зозуля С.Ю. Ніжин восени 1919 року: невідомий фрагмент щоденника професора Івана Турцевича // Архіви України. – 2001. – №6. – С. 108–111; його ж. Роль провінціалізму у долі професора І.Г.Турцевича // Література та культура Полісся. Вип. 18. – Ніжин, 2002. – С. 82–92; його ж. Іван Григорович Турцевич (1856–1938) // Ніжинська старовина. – Ніжин, 2005. – Вип. 2(5). – С. 114–120.
5. Острянюк А.М. Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа // Література та культура Полісся. Вип. 30. – Ніжин, 2005. – С. 105–111; його ж. Ніжинська історична школа кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. / Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2001; його ж. Ніжинська історична школа: доба становлення (1875–1920) // Україна на порозі

ХХІ століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 124–131.

6. Ростовська О.В. Участь викладачів і студентів Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька в національно-демократичних перетвореннях 1917 р. // Література та культура Полісся. Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 136–139; її ж. На шляху становлення національної освіти (1917–1919) // Сіверянський літопис. – 2000. – №5; її ж. Ніжинська вища школа в період демократичних процесів 1917 року // Література та культура Полісся. Вип. 32. – Ніжин, 2006. – С. 112–115

7. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С. 181.

8. Моцяка П.П. Діяльність Ніжинського повітового благодійного комітету в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Література та культура Полісся. Вип. 18. – Ніжин, 2002. – С. 182–183.

9. ВЧОАН, ф. 1367, оп. 1, спр 31.

10. Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – №1.

11. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С. 183.

12. Известия Нежинского общественного Комитета. – 1917. – 11 апреля, №6. – С. 3.

13. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С. 185.

14. Ростовська О.В. Ніжинська вища школа в період демократичних процесів 1917 року ... – С. 114.

15. ІР НБУ ім. В.Вернадського, ф. ХХІІІ, оп. 1, од. зб. 44, арк. 38.

16. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С. 186.

17. Там само. – С. 190.

18. ВЧОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 33 зв.

19. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С. 191.

20. ВЧОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2264, арк. 56–57 зв.

21. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С. 197.

22. ВЧОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2246, арк. 2.

23. Там само, спр. 1836, арк. 34.

24. Турцевич Іван Григорович. Щоденник / Підготовка до друку і коментарі С.Ю.Зозулі // Ніжинська старовина. – 2006. – №2(5). – С. 125.

25. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С. 199.

26. ВЧОАН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2266, арк. 114.

27. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... – С. 200.

**Повсякденне життя провінційного інтелігента
у 20-рр. ХХ ст.
(за щоденниками професора М.М.Бережкова)**

Дослідники поліського краю вже чимало зусиль доклали, аби повернути з небуття або очистити від обману імена своїх земляків, що гідно прислужилися на історичній ниві у славетному Ніжині [1]. За архівними і опублікованими документами [2] у численних наукових розвідках можна вже досить детально відтворити картину професійної діяльності ніжинської історичної школи у перші десятиліття радянської влади, визначити кваліфікаційно-кадровий склад кафедр та історичних установ, з'ясувати наукову тематику, зрозуміти основні тенденції фахово-професійної переорієнтації за нових ідеолого-політичних обставин. Уже зроблені спроби збагнути мотивацію поведінки викладачів і професорів вищої школи в умовах радянської громадського і наукового життя. Але, як слушно зауважує в одній зі своїх публікацій О.Г.Самойленко, залишаються ще далі не розкритими обставини морального самопочування десятків і сотень "старої" інтелігенції України [3].

Серед фундаторів Ніжинської історичної школи – професор російської медієвістики Михайло Миколайович Бережков (1850–1935), що пов'язав свою долю з краєм з 1882 р. до самої смерті [4]. Його значна постать у радянській історіографії була майже замовчувана чи затінена через різні причини. По-перше, він завершив активну професорсько-викладацьку діяльність у 1904 р., хоча продовжував брати участь у краєзнавчій роботі; по-друге, був людиною глибоко релігійною і ніколи від своєї віри не відмовлявся і не крився; по-третє, в революційному русі, а потім радянському будівництві авангардних позицій не займав, до більшовицької політики коренізації ставився як до кампанії, хоча й терпимо. Інтелігент за натурою і самітник за особистою долею, він і в радянський період уникав офіціозу й парадності, брався лише за справи, посильні йому за фізичними можливостями і суголосні сумлінню, натомість продовжував допомагати професійному становленню талановитої молоді й поглиблювати свої знання про історію України і краю.

Особисті щоденники професора М.М.Бережкова 1920-х рр., збережені в Інституті Рукопису Національної бібліотеки імені

В.І.Вернадського [5], надають досліднику повсякденного життя неоціненну можливість відтворити не тільки громадське і приватне життя науковця, його особистий душевно-психологічний стан, а й реалії життя науково-викладацької інтелігенції міста в цілому. За цим щоденними нотатками вченого можна побачити переживання далеко не буденні, а глибинну стурбованість старого інтелігента не за своє особисте життя, а за долю суспільства, його культури, науки, освіти.

Щоденники ці – документ сповідального характеру, оскільки М.М.Бережков не мав власної сім'ї, був людиною самотньою. До найближчого товариського кола входили лише декілька колег, передусім Олексій Іванович Покровський, з яким вони товаришували зі студентської лави. З рідними братом Євгеном (священником) і сестрою Марією бачились зрідка, бо проживали далеко один від одного, хоча акуратно листувались, вістки від другого брата Дмитра з-за кордону були великою радістю, хоча листи і посилки за радянських часів траплялись нечасто. М.М.Бережков належав до традиційно російськомовних інтелігентів, був послідовним патріотом Росії, українізаційні заходи Гетьманату сприймав холодно, хоча Україну любив щиро, поважав її народ, в останні роки надолужував свої знання з української історії та історіографії: "З задоволенням читаю і поспішаю читати... Хочеться хоч наостанок краще зрозуміти поведінкові і культурні стосунки Росії і України, мову, звичаї, характери. Я дуже люблю Росію і Україну. Обидві мені однаково, здається, дорогі, цікаві. Велику частину життя я прожив у Ніжині... Дякую Господу, що Він привів мене попрацювати до Ніжинського Інституту – учити і вчитися. Скажу не похваляючись: мені є на що оглянутися з задоволенням і радістю в моїй професійній роботі. Так, я попрацював по силі своїй, по совісті своїй" [6]. М.М.Бережков не мав власного житла, тривалий час жив у будинку Павлових, потім винаймав помешкання у колеги професора О.С.Грузинського, в останні роки йому довелося перейти до казенної квартири, наданої Ніжинським інститутом народної освіти, де йому було ще більш незатишно і самотньо.

Атмосфера підозрілості, що з роками все більш наростала, змушувала мовчати і бути обережним у спілкуванні: "Я мушу сховати подалі свої щоденники. Кажуть, що коли щоденник І.П.Козловського потрапив до рук радянської влади, то ця остання начебто знайшла щоденник вартим автору смертельної кари. Memento!" [7].

З огляду на це можна стверджувати, що щоденник був для нього чи не єдиною можливістю виговоритися, поділитися тривогами і радощами, сумнівами і міркуваннями. За висловом самого професора, за писанням щоденника він "відводив душу": "Я в ньому сповідаюсь собі і Господу, зміцнююсь, з'ясовуюсь сам собі, додумую те, що промайнуло подумки, шукаю і знаходжу слово,... адже я пишу тільки для себе, пишу, тому що думка проситься під перо. Об'єктивую себе, так би мовити, суджу себе, каюсь... Щоденник – не мемуари, не автобіографія. А втім "від нічого робити" і у пошуках "справи" пишу свій щоденник. І за звичкою пишу, ось уже півстоліття, здається" [8].

Випускник історико-філологічного факультету Петербурзького університету [9], він через усе життя проніс пам'ять про своїх вчителів і особливо наставника професора К.М.Бестужева-Рюміна, що не тільки визначив його наукові інтереси, а й вплинув на формування його особистості. У своєму щоденнику багато років потому він писав про Костянтина Миколайовича: "Дворянин, нащадок древнього роду, гарно вихований в усвідомленні особистої гідності. Така свідомість є справжньою основою благородства і навіть благочестя, релігійності. Особиста гідність вища родовитості. Вищим за особисту гідність залишається тільки покора перед Богом і людьми" [10].

Умови життя гуманітарної інтелігенції на початку 1920-х рр. були надзвичайно важкими. Світова і громадянська війни, політика військового комунізму демонтували її усталений спосіб життя і діяльності. Були перекреслені сподівання на заслужені соціальні гарантії за вислугу літ. Реформована вища школа під наглядом комісарів потребувала ідейної слухняності та покірності. "Стара" інтелігенція бідувала, залишена напризволяще. Бібліотекарської платні, ще й нерегулярної, навіть на елементарне прожиття М.М.Бережкову не вистачало, змушений був позичати гроші, продукти, навіть речі, про що він акуратно нотував у щоденнику: "Заборгував М.І.Руденкову 150 крб., Надії Леонтіївні пальто... Малеванській – до 500 крб., І.Г.Турцевичу – за чоботи і штани, В.Р.Фохту – за білизну" [11]. Голод, холод, безгрошів'я і хвороби робили своє, справи багатьох були катастрофічними, пише вчений: "Помер на днях Григорій Грищенко від тифу, залишивши численних дітей. Захворів професор Ряжабек. Хворіє професор Ляско-ронський. Лікар В.Г.Малеванський довів, що виспний тиф (інакше: плямистий, головний, голодний) заражає не через повітря (по-

народному): заражають воші, а не повітря. Шкода, що загубив цікавий аркуш друкований від Надзвичайної Комісії по боротьбі з хворобами. А як боротися, коли голод буде наростати" [12].

У складних умовах випробовувались норми професійної корпоративності, традиційної товариськості й відданості. Так, на початку лютого 1920 р. М.М.Бережков випадково зустрівся з тодішнім ректором П.В.Тихомировим в інститутській канцелярії, розмовляв про свою грошову нужду, і той підказав йому законний спосіб до збільшення жалування, направивши із запискою до П.М.Іванова у відділ [13]. Але навіть коли на руках були гроші, часто-густо ради дати не можна було через шалено зростаючу дорожнечу. На початку лютого фунт хліба коштував 55 крб., фунт солі – 400–420 крб., віз дров – 1 000 крб. Через два тижні фунт хліба продавали за 75 крб., а наприкінці місяця – ще на 10–15 крб. дорожче [14]. Наприкінці квітня М.М.Бережков отримав жалування з додатками різниці окладу, понад 18 тис. крб., але за "радянські рублі" важко було купити будь-що, крім хліба та яєць (по 100 руб. за штуку), – так низько впала їх купівельна спроможність. В останній декаді квітня ціна на хліб росла, як тала вода, по днях: 21 квітня – 200 крб., 23 квітня – 300 крб. Із сумною іронією професор підбивав грошовий баланс: "У деякі дні я проїдав (хліб, яйця, суп картопляний з крупами чи пшоном) тисячу карбованців. Чи вистачить мені моїх тисяч на травень?" [15]. Навесні знесилений професор таки зліг, лікар 7-ої стрілецької дивізії І.Шиповський наглядав за станом його здоров'я, ледь не щодень відвідуючи хворого, і підготовував зі свого військового пайка [16]. Одужання проходило повільно і було нестійким, бо підтримуватись було нічим. Вражають записи М.М.Бережкова про поминальні обіди у найближчих знайомих, як це сталося у липні в родині Малеванських: "Пообідали, випили чаю з печивом, – і так підкріпилися: адже живемо впроголодь, а тому всі охоче приймаємо частування, з задоволенням їмо все, що нам пропонують. Може розвинується "паразитство", що було, втім, і в минулі, неголодні часи; охочих на чужий стіл завжди багато було і буде, але "паразитів" від голоду – особливе, саме з відчаю, з приниженням гідності людини" [17]. Голод справді розкладав не тільки сили фізичні, а й душі людські. За записами вченого простежуються спроби глибинної опірності інтелігентної людини дегуманізаційним чинникам економічних і соціальних бідувань, його боротьба за збереження честі і гідності навіть на побутовому рівні: "Я жалкую, розкаююсь,

що багато пив чаю у Л.В.Резанової. Мені давно вже пора відставати від того, що називається бути паразитом. Хоч і голодно, не ходи у гості, якщо сам не можеш покликати гостей: просте правило справедливості і житейської гідності" [18]. З іншого боку, гречність видавалася почасти нещирою: "На іменинах у Родіонової Л.С. ...суєта, клопоти, турботи про частування. Багато манірності, розсудливості у гостей і господарів. Грішною, нещирою справою стало у нас справляти іменини, кажучи взагалі... У наш час доводиться сказати: "Прощавай, гостинність!" Соціалізм і комуністичний розрахунок остаточно вб'ють звичай гостинності, гречності, подання милостині ближній людині" [19].

Варто підкреслити, що навіть за такого злидарювання М.М.Бережков дотримувався посту і картав себе за надмірність (!) у їжі: "І в голод, в наш час, не слід забувати цього правила істинного, справжнього життя; не хлібом єдиним жива людина... Я і хворий через те, що забуваю все це; дійдеш до того, що, дивись, і помреш від хвороби шлунка чи кишок. Так, так: мені потрібна сувора стриманість і поміркованість у їжі, розумна дієта, а не жадна й скупа. ...необхідно наживати собі свободу духу через утримування, але я, на жаль, людина, нестримана, а тому принижуюсь; і я знаю, що надмірне споживання їжі принесе мені багато зла: воно може призвести мене до раптової смерті. Пора схаменутися. Краще померти, чим принижуватися до об'їдання, до брехні, до обтягування інших людей. Бережи душу, наживай свободу духу!.." [20].

Наступного, 1921, року ситуація ще більш загострилась – голод наростав, платні не було понад півроку, аби придбати хоч щось їстівне, довелось розпродувати власну бібліотеку: "І то думаю: книг з собою на той світ не візьмеш. А поки живу, потребую харчів, пиття, гасу і т.ін. Я ходжу в чужому одязі, в чужій білизні. А що буде, коли захворію, зляжу? ...Я їм дуже багато хліба, але не можу позбавитись звички: і нічого мені їсти, крім хліба, немає кращої поживної їжі. Козине молоко дуже дороге: склянка – 400 крб. Воно корисне, але не по моїх коштах... Хліб у нинішньому вересні коштував на базарі 900 крб. за фунт або навіть тисячу. Білий з посередньої пшениці – 3 тис. за фунт, а французька булка з борошна кращого – 3 200 крб. (півфунта з невеликим). Спокусливо. Але так можна й зовсім розоритися, проїстися – всі книжки продати. А як жити далі, коли ослабну силами, а продавати вже буде нічого, щоб купити хліба? Ось серйозне, грізне запитання" [21].

За щоденником старого професора можна побачити, як багатом з його колег забракло сил вижити: "Помер Микола Васильович Шпакович, він був дуже старенький і чесний педагог; помер від знесилення, від голоду. Хворіє Василь Васильович Кукаркін... Ось доля педагогів, інтелігентних людей нашого часу взагалі: голодування, хвороби, передчасна смерть, після довгого завмирання, у свідомості, що скоро доведеться захворіти і злягти у постіль, а потім у труну" [22]. Відходили у небуття талановиті вчені, що їх держава не прихистила, не подбала про їх елементарний добробут. Гострим болем відізвався в його серці звістки про передчасну (голодну) смерть друзів: київського історіографа, дійсного члена Російської і Всеукраїнської академії В.С.Іконнікова, кримського історика І.А.Лінниченка: "Вимирають історики старої серйозної школи історичної: шкода їх! Таких вже не буде! Хто їх замінить і чи скоро? ...Старий світ помирає, культура блякне, сутінки освіченості. Все високе гине, темряве зростає" [23].

Руйнація традиційного усталеного способу життя, духовно-інтелектуальне знелюднення, моральний занепад тяжко непокоїли вченого. Матеріальна скрута і нужденність супроводжувалась важкою морально-психологічною атмосферою, що гнітила інтелігентське середовище безнадією на покращення і, головне, через розпочаті ще восени 1920 р. безпідставні арешти. Серед ув'язнених опинився і ректор Павло Васильович Тихомиров, заарештували Левочкіна, Бужкова, Данчевського та ін. "За що? Напевне, за підозрою у тому, що вони контрреволюціонери... Чи підозрюють, судять за думки, за переконання, а не за вчинки, чи справедливо це?" [24]. Спроби обстоювати колег у вищих республіканських інстанціях успіху не дали, як нотував у записках професор: "Повернулась делегація від інституту до Харкова і привезла маловтішні вісті для нашого закладу... До нас ставляться неухважно, без жодної участі, якщо не сказати, принизливо і недбало" [25]. Натомість новопризначений ректор О.О.Карпеко вимагав "підтягнутися" (тобто посилити роботу, не лінуватися), розпорядився скасувати традиційні науково-бібліотечні дні ("вакаційні середі") для ущільнення взаємин викладачів із студентами. Замість платні пропонувались городні ділянки, обіцяно дрова і гас. Поруч із посиленням контролю над робочим часом працівників ІНО, їх зобов'язували писати на замовлення влади, наприклад, М.М.Бережкову, Г.А.Максимовичу та О.І.Покровському у травні 1923 р. на засіданні Науково-дослідної кафедри історії культури та мови

було доручено написати про червоний партизанський рух в краї, хоча жоден з них участі в обговоренні не брав [26].

Щоб привернути стару інтелігенцію на свій бік, влада вдалась до її "підгодовування", встановивши так звані академічні пайки. Фіорсоф-емігрант П.Б.Струве дотепно назвав цей прояв політики військового комунізму "пайковою дресурою" [27], сама інтелігенція називала це "пайколовством". З "Положення про право на академічний пайок" випливало, що ним мали бути забезпечені, по-перше, професори, завідувачі кафедрами і викладачі, що мають друковані праці при 6 викладацьких годинах на тиждень; по-друге, викладачі, що не мають друкованих праць при 12 годинах тижневого навантаження; по-третє, асистенти, ординатори, лаборанти, що мають не менше 24 годин щотижня і особливо цінні для кафедри кадри; по-четверте, залишені при кафедрі за схваленням їх наукової роботи комітетом Укрголовпрофосвіти [28]. Звістку про таке нововведення М.М.Бережков зустрів скептично і, як виявилось, мав рацію – столиця довго зволікала із затвердженням списків науковців-провінціалів, гідних пайка, а потім ще й не домагалася від місцевих органів дотримання цієї соціальної норми.

Як уже йшлося, професор давав собі звіт стосовно обережності у висловлюваннях і нотуваннях фактів і думок: "Стережись писати і говорити про політику, Червону Армію, більшовиків. Терго!.. не висловлювати думки кожному співбесіднику. Не викладати на папір Memento!" [29]. Попри це у його записах трапляються промовисті оцінки справ у країні, як-от: "Радянська республіка святкує третю річницю свого буття. Школи три дні вільні від навчання. Службовці отримали у пайок чи у гостинець (не знаю, як назвати) по півфунта коржиків, півфунта повідла і по фунту солі, всього на суму близько 90 крб. (Потіштеся, поласуйте, як діти..., а потім виплатіть за задоволення.) ...Без віри, без надії, без діяльної любові немає справжнього, істинного життя, а тільки існування тваринне, рабське. Ми опустилися до ницості, до дрібного розрахунку, торгашества, добування пайків. Пошлість, глупота, невігластво, брутальність воцарились, захопили всіх, навіть благородних і чесних людей" [30]. Через два роки знову промовистий запис: "Святкування п'ятиріччя пролетарської революції: "урочисті збори". "Найурочистіші" промови комуністів, – сумніваюсь, що щирі. Говорили дуже багато, але безбарвно, без віри; з напуском, з натиском, так би мовити, і не переконливо. Ідеологія нудна і

дурновата... Скорботно і сумно: пошлість і підлість всюди збільшуються; морок і безнадія в серці" [31].

Із запровадженням непу становище інтелігенції дещо змінилось, хоча залишалось нестабільним. Ціни на ринку росли астрономічно швидко, і той самий хліб важив на ціну золота, навіть "мільйонери" не могли його придбати. "Вперше тримаю в руках мільйон. Кумедно, справді, кумедно і смішно. Але серйозно кажучи: на цей мільйон не придбаєш і двох пудів житнього борошна: такий дешевий паперовий мільйон... Пекарка Сусанна Бочковська сказала, що пуд житнього борошна на нашому базарі коштує мільйон крб. Печений хліб продають по 20 тис. крб. за фунт і більше" [32], – так було записано 15 лютого 1922 р., а в червні того ж року фунт печеного хліба коштував 150–160 тис. крб., пуд житнього борошна – 7 млн., пуд пшеничного борошна – 14 млн., у січні 1923 р. ціни піднесли до 20–24 млн. [33]. Знову необхідно було думати, що можна продати, аби що-небудь купити для харчування, точніше – для вгамування голоду.

М.М.Бережкову допомагали його рідні сестра і брати, надсилаючи речі та гроші, про що з теплом і вдячністю він пише у щоденнику, разом з тим його сумління неспокоїне: "Я особисто в нинішній час живу на видатки, які мені надає брат мій молодший, милий мій Митя. Чекаю грошей... дармових. А чи розумно я їх використовую, чи чесно? Чи не впадаю у срібллюбство? Ніколи не вмів розумно розпоряджатися грошми. І ось на старості літ живу за рахунок інших. Важливе правило: не закабалься грошми, не тремти над ними, не дрижи і не дорожи!" [34]. Жалування обіцяли піднести, але ринок ставав все дорожчим і жодних грошей на нього не настарчишся, розумів М.М.Бережков, тому за першої нагоди справив пару чобіт, придбав драпового кашкета, замовив пару фланелевої білизни, на зимове пальто ніяк не вистачало [35]. Тим більше виплати затримували: так, за червень 1923 р. гроші надійшли тільки у грудні. Сили зраджували, у записах ряснішали роздуми про близьку смерть: "Мені хочеться жити ще, щоб приготуватися до іншого життя на тому світі. Однак таємне почуття підказує мені, що я швидко, дуже швидко помру. Смерті не боюсь, але все-таки..." [36]. За протоколами засідань НДК історії культури та мови можна з'ясувати, що М.М.Бережков, керуючи історичною секцією, багато працював над науковою тематикою і особливо дбав про підготовку науково-викладацької зміни в інституті, виступаючи у обговореннях і рецензуючи статті, повідомлення тощо.

З приходом нового ректора НІНО М.Г.Куїса у 1925 р. М.М.Бережков подав заяву на звільнення за станом здоров'я, її задовольнили, і невдовзі він опинився без жодного утримання. О.О.Карпеко звернувся до ВУКСУ про призначення посиленої

пенсії для заслуженого професора [37]. На засіданні пенсійної комісії Наркомату соціального забезпечення це питання представники ВУКСУ підносили тричі. Врешті ухвалою від 24 січня 1927 р. було вирішено перевести професора М.М.Бережкова на повну академічну пенсію у розмірі 120 крб. [38]. Значною мірою це сталося завдяки наполегливості О.І.Покровського і В.П.Бузескула [39]. Натомість з виплатою її зволікали: "...у Харкові чи тут затримують її? Говорять, що пенсія має видаватися індивідуально. Виходить "по людині судячи", як начебто не всяка людина хоче їсти. Справді, щось дивне тут є, не висловлене нам на наші запитання" [40]. Так знову шановану людину наражали на пониження й випробування, а на початку 1927 р. ще й викликали у відділ ГПУ для дачі свідчень про участь російських партій в організації єврейських погромів. М.М.Бережков назвав це наклепом на ніжинських росіян [41] і відмовився категорично зголоситись на шовіністичні нагинки. У щоденнику ж – розпачлива й промовиста фраза: "Жаль минулого, страшно за майбутнє!" [42].

Література

1. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII–XX ст. Нариси культури. – Ніжин, 1996. – Ч. 3; їх же. Ніжинська вища школа від Гімназії вищих наук до університету. – Ніжин, 2000; Бойко О.Д. Нарис історії Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури і мови в (20–30-і рр.) // Сіверянський літопис. – 1998. – №5; Острянюк А.М. Ніжинська історична школа кінця XIX – першої третини XX ст.: Дис. канд. іст. наук. – К., 2001; його ж. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови: нові джерела чи історія по-новому // Література та культура Полісся. – 2002. – Вип. 20; Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX – 1-й чверті XX ст. Історико-бібліографічний огляд // Література та культура Полісся. – 1995. – Вип. 6. – С. 90–108; Страшко Є. Гоголівський інститут у 20–30-х рр. // Сіверянський літопис. – 2005. – №5. – С. 24–27 та ін.
2. Корпусна публікація документів до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) / Упоряд. С.Ю.Зозуля // Архіви України. – 2003. – №1–3. – С. 63–92.
3. Самойленко О.Г. Наукова діяльність О.І.Покровського у 20-х рр. XX ст.: конформізм чи методологічне переродження // Література та культура Полісся. – 2005. – Вип. 28. – С. 155.
4. Енциклопедія українознавства / За ред. В.Кубійовича. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 114; Коваленко А.Б. М.Н.Бережков – историк-краевед // Література та культура Полісся. – 1990. – Вип. 1. – С. 104–105; О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович. Російський історик, активний учасник краєзнавчого руху початку XX ст. на Україні // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 334.

5. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі: ІР НБУВ), ф. XXIII, спр. 48–58.
6. ІР НБУВ, ф. XXIII, спр. 55, арк. 6; спр. 49, арк. 11–12.
7. Там само, спр. 48, арк. 23 зв.
8. Там само, арк. 30, 31 зв., 17; спр. 58, арк. 4.
9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 101–102.
10. ІР НБУВ, ф. XXIII, спр. 50, арк. 20.
11. Там само, спр. 48, арк. 4 зв.
12. Там само, арк. 5.
13. Там само, арк. 4.
14. Там само, арк. 4 зв., 5.
15. Там само, арк. 10–10 зв.
16. Там само, арк. 11 зв.
17. Там само, арк. 17.
18. Там само, арк. 23.
19. Там само, спр. 49, арк. 18 зв. – 19; спр. 50, арк. 6.
20. Там само, спр. 48, арк. 38; спр. 49, арк. 23; спр. 55, арк. 3 зв.
21. Там само, спр. 50, арк. 2; спр. 49, арк. 14–14 зв., 47.
22. Там само, спр. 50, арк. 1.
23. Там само, спр. 56, арк. 15 зв.; спр. 53, арк. 33 зв. – 34; спр. 49, арк. 35 зв.
24. Там само, спр. 49, арк. 6.
25. Там само, арк. 11–12.
26. Корпусна публікація документів до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) / Упоряд. С.Ю.Зозуля // Архіви України. – 2003. – №1–3. – С. 73.
27. Цит. за: Игнатова Е. Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времен его основания до 40-х годов XX века. – СПб., 2005. – С. 463.
28. ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 30, арк. 47 зв.
29. ІР НБУВ, ф. XXIII, спр. 56, арк. 2 зв. – 3; спр. 48, арк. 23 зв.
30. Там само, спр. 48, арк. 24–24 зв.
31. Там само, арк. 24; спр. 50, арк. 4 зв.; спр. 54, арк. 13 зв.
32. Там само, спр. 50, арк. 4 зв., 5 зв.
33. Там само, арк. 22 зв.; спр. 52, арк. 4 зв.
34. Там само, спр. 55, арк. 8 зв. – 9; спр. 56, арк. 12 зв. – 13.
35. Там само, спр. 52, арк. 2 зв.
36. Там само, спр. 55, арк. 2.
37. Там само, арк. 17.
38. ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, спр. 3, арк. 59.
39. ІР НБУВ, ф. XXIII, спр. 56, арк. 24 зв., спр. 57, арк. 3 зв.
40. Там само, спр. 58, арк. 5.
41. Там само, спр. 57, арк. 3.
42. Там само, арк. 18.

Теоретичні і методологічні основи полікультурної освіти

У багатьох країнах Заходу своєрідною відповіддю на виклик "нового етнічного різноманіття" тамтешніх суспільств стала низка політичних та культурологічних концепцій, умовно об'єднаних під назвою мультикультуралізму. Полікультурна парадигма (мультикультуралізм – термін, поширений в англомовній літературі), з погляду філософсько-гуманістичної традиції становить духовно – інтелектуальне підґрунтя розвитку гуманітарного, демократичного мислення і подолання кризи сучасної освіти як глобального планетарного явища.

Щодо змісту й практичного наповнення (в сенсі характерних рис політики, що з них випливає) понять мультикультуралізм та мультикультурність, а також близьких до них – інтер-, транс-культур/алізм (/ність), то тут єдності немає ані серед науковців, ані серед політиків чи освітян, ані на Заході (де ці поняття, власне, й стали предметом дискусій та основами для конкретних політичних рішень, починаючи десь із 70-х років ХХ ст.) [1], ані тим більше в Україні, де вони лише тепер утверджуються в лексиконі інтелектуальних еліт та державних структур, часом – у "напів-українізованих" формах на кшталт "полікультурність". На нашу думку, саме з огляду на таке термінологічне розмаїття не варто одразу й остаточно відмовлятися від "чужинецьких" термінів на користь "рідних" (напр., "багатокультурність") – аби зберегти можливість за їх допомогою, по-перше, посилатися на різні західні та місцеві концептуальні підходи, по-друге, відрізнити фактичну багатокультурність і багатоетнічність нашого суспільства від багатокультурності (мульти-, інтер-, полікультуралізму) як теоретичного підходу в суспільних науках чи як засади державної політики.

За інтернетівською енциклопедією, "мультикультуралізм, або ж культурний плюралізм – термін, що характеризує співіснування а межах однієї території (країни) багатьох культур, з тим, що жодна з них не є панівною" [2].

Детальніше тлумачення дає авторитетний британський довідник з теорії культурної комунікації: "Мультикультуралізм/мультикультурність – визначення (вивчення) суспільства як тако-

го, що вміщує численні відмінні, але взаємно пов'язані культурні традиції й практики, які часто асоціюються з різними етнічними компонентами цього суспільства. Із визнання суспільства мультикультурним випливають два основні наслідки: переосмислення уявлень про культурну єдність (цілісність) суспільства, що включає відмову від спроб "інтегрувати" різні етнічні групи, оскільки інтегрування передбачає перетворення на "невідрізненну" частку домінуючої культури; переосмислення поняття культурного різноманіття: слід враховувати владні відносини, відносини домінування (power relations) між різними культурними (етнічними, соціальними) групами, аналізувати міжкультурні взаємини як такі між сильними (домінуючими) та слабкими (пригнобленими) культурами, а не просто стимулювати "інтерес до екзотичного" [3, с. 89–190].

Тут, як бачимо, наголос зроблено на наукових, дослідницьких аспектах мультикультуралістичного підходу. Натомість у поточному вживанні термін мульти- або ж полікультурність часто використовується на означення багатокультурності або ж просто – багатоетнічності певного суспільства, самого факту культурного різноманіття, а не якогось особливого аналітичного чи політичного підходу до нього.

Нас полікультурність (мультикультуралізм) цікавить саме як ідеологія або методологія, що кладеться в основу освітньої політики. У такому плані детальний аналіз цього та кількох споріднених "підходів до управління культурною різноманітністю суспільства" здійснено у праці хорватського культуролога Саніна Драгоевіча [4]. На його думку, нове етнічне й культурне різноманіття сучасних західних суспільств, породжене багатомільйонною імміграцією в 60–80-і роки, переважно з країн т.зв. "третього світу", а потім – ще й зі Східної Європи, сформувало певний "виклик" узвичаєним культурним та освітнім інституціям, і навіть системам цінностей національних держав Заходу. Однією з перших (і поки що найвпливовішою в інтелектуальних колах) концепцією "управління культурною різноманітністю" стала концепція мультикультуралізму, яка, за С. Драгоевичем, "означає що державні освітні й культурні органи мають визначати політику, конкретні заходи та ініціативи, які б надавали можливість різним культурам розвиватися поруч у межах однієї країни" [4, с. 133].

Ключова ідея цієї концепції, отже, у створенні державою рівних (хоча б потенційно) можливостей розвитку для меншин, у подоланні ієрархії культур – від домінуючої до "непрестижних" та

зовсім "неперспективних". Однак негативним її аспектом вважається те, що Драгоєвич називає статичністю, оскільки наголос робиться не на міжкультурному обміні та взаємовпливі, а на збереженні існуючих культур меншин, отже, у певному сенсі – на консервації status quo.

Динамічнішою, на погляд С. Драгоєвича та тих, хто його поділяє, є концепція інтеркультуралізму (популярна від 1980-х років), що в ній наголос робиться якраз на забезпеченні активного й позитивного діалогу різних культур у суспільстві, на їх взаємопорозумінні та взаємозбагаченні. Втім, прихильники мультикультуралізму на це заявляють, що їхня концепція також є динамічною й анітрохи не заперечує активних міжкультурних контактів. Отже, чіткого понятійного й методологічного розмежування між мульти- та інтеркультуралізмом по суті не існує. Окрім вищезгаданих, С. Драгоєвич характеризує ще два підходи – транскультуралізм (цей термін виник на рубежі 80–90-х років унаслідок глобалізаційних процесів, у ході двох головних дискусій: про "європейську ідентичність" та систему цінностей, яка формується на наднаціональному рівні, та про суть так званих "транснаціональних культурних орієнтацій" (на загальноєвропейські чи на глобальні культурні ринки)", нарешті – "культурний плюралізм" або ж плюри – чи полікультурність, що "став широко вживатися у Східній Європі після подій 1989 року; він передбачає повагу й підтримку всіх існуючих у суспільстві культурних потреб та способів життя – не лише культур етнічних, мовних меншин, але й геїв та лесбійок, традиційних селянських субкультур, інвалідів тощо". Такий культурний плюралізм, за Драгоєвичем, вбирає в себе так звані "три плюралізми" (плюралізм форм власності, плюралізм ринку або ж вільна конкуренція, та політичний плюралізм, тобто багатопартійність) – ідею, популярну у Східній Європі часів демонтажу "реально існуючого соціалізму".

Як бачимо, тлумачення терміна "культурний плюралізм" Драгоєвичем помітно різниться від запропонованого енциклопедією factmonster (і, вочевидь, поширеного на Заході). Наскільки збігається воно із уживаним у нас поняттям полікультурності, визначити важко, бо чіткого й загально визнаного визначення останньої, здається, не існує [5, с. 5], тому її можна вважати просто місцевим варіантом поняття мультикультуралізму.

Таким чином, поява полікультурних суспільств зумовлена закріпленням "наднаціональних вез". Інтеграційні процеси в сучасній Європі зумовлюють зближення політичних, соціокультур-

них, економічних умов життя та формують полікультурні співтовариства. Освіта відзеркалює процеси, які відбуваються в суспільстві. Світова співдружність взялася за розроблення нової освітньої стратегії – полікультурної освіти. Актуалізація полікультурної освіти пов'язана з процесами глобалізації та інтеграції, з формуванням всесвітнього економічного господарства, інтенсифікацією культурних зв'язків, розширенням контактів між людьми різних рас, національностей, релігій.

Проте в сучасній педагогічній науці немає одностайності в підходах до визначення суті полікультурної освіти, її мети й завдань, методів і форм здійснення [6]. В педагогічній літературі використовують багато термінів: мультикультурна, полікультурна, інтеркультурна, транскультурна освіта. Така невизначеність ключового поняття нової освітньої стратегії зумовлена недостатньою розробленістю методологічних і теоретичних питань, особливостями полікультурного середовища того чи іншого регіону світу, що накладає відбиток на розуміння полікультурної освіти.

Суть її полягає в підготовці молоді до життя й ефективної діяльності в умовах поліетнічного й полікультурного суспільства. Проблема полікультурної освіти актуальна й для України, оскільки вона є багатонаціональною державою, що розташована на межі європейської й азійської цивілізацій, а її регіони мають унікальні соціально-економічні й етнокультурні особливості. Окрім того, актуальність полікультурної освіти в нашій країні зумовлена взятим Україною курсом на побудову правової демократичної держави, найважливішими атрибутивними особливостями якої є толерантні міжнаціональні й міжконфесійні відносини, рівність, цивілізований діалог представників усіх культур, беззастережне додержання прав людини.

Дослідження проблеми полікультурної освіти, зокрема таких методологічних аспектів і взаємозв'язків, як загальне (загальнолюдське) та специфічне (національне), має принципове значення для вибудови сучасної національної стратегії розвитку освіти в Україні, для відпрацювання шляхів та моделей її інтеграції в європейський освітній простір.

Мета цієї статті – визначити теоретичні й методологічні основи полікультурної освіти, завдяки яким можна впроваджувати ідеї полікультурної освіти у практичній педагогічній діяльності.

Полікультурна освіта як одне з основних завдань у царині освіти й виховання особистості має глибокі історико-філософські та історико-педагогічні корені. Ідеї полікультурності й полікульту-

рної освіти розробляли багато видатних філософів, педагогів і просвітителів. Одним з перших про потребу готувати дітей до життя в багатонаціональному й полікультурному соціумі заявив великий чеський мислитель Я.-А. Коменський. У "Панпедії", спираючись на думку про спільність людей, їхніх потреб і прагнень, він обґрунтував програму універсального виховання всього людства [7, с. 383]. Істотна частина праці присвячена формуванню в дітей умінь жити в мирі й дружбі з іншими, поважати й любити дітей [7, с. 395].

Надзвичайно цікавими для розуміння значення полікультурної освіти в становленні особистості є ідеї П.Ф.Каптерева. Він уперше висунув ідею про єдність національного й загальнолюдського в педагогіці й вважав, що вона, має бути одним з основних принципів професійної діяльності вчителів. Є всі підстави вважати його одним з провісників полікультурної освіти. Каптерев закликав педагогів розвивати в дітях почуття належності до всього людства, "наскільки можна скорочувати в школах думки про те, що рідний народ – єдиний носій справжньої культури, а інші народи мають служити йому" [8, с. 421]. Він вважав, що педагогічна діяльність спочатку здійснюється на основі національного ідеалу, а відтак, трансформується в діяльність з досягнення загальнолюдського ідеалу. У вихованні, підкреслював учений, "потрібно звертатися не до одного народу, а до багатьох, розглядати їхні ідеали й цінними чужими властивостями доповнити те, чого не вистачає своєму національному ідеалу, народне треба поєднувати з іноземним, з усенародним і загальнолюдським" [8, с. 56–57].

Ідеї полікультурності, гармонізації міжнаціональних і міжкультурних відносин висували не тільки представники європейської цивілізації, але й мислителі Сходу. Величезний внесок у справу виховання молоді в дусі толерантності, взаємоповаги культур народів вніс великий кримськотатарський просвітитель Ісмаїл Гаспринський. У романі "Дар уль-Рахат мусульманлари" ("Мусульмани країни Благоденства") він змалював перспективу можливого єднання двох цивілізацій на основі загальнолюдських моральних принципів, відстоював синтез цих двох культур, символом якого є архітектурні пам'ятники мавританської Гранаді. Будучи правовірним мусульманином, одне з головних завдань своєї просвітницької діяльності І.Гаспринський бачив у сприянні цьому єднанню, в підйомі рівня життя мусульманського Сходу, що можливе тільки на основі поєднання мусульманської релігійної

духовності з європейським науково-технічним прогресом, вивчення й прилучення мусульман до російської і європейської культур. Саме у взаємодії і взаємопроникненні культур Ісмаїл огли бачив шлях до прогресивного розвитку всіх народів. На сторінках газети "Терджиман" ("Перекладач"), що виходила кримськотатарською й російською мовами, підручників і науково-популярних видань він послідовно проводив думку про потребу вивчати мови, культуру, традиції, звичаї, правила поведінки інших народів, особливо сусідніх. В передмові до своєї книги "Усул адаб шаркіє і усул адаб гарбіє" ("Правила поведінки на Сході і Заході") І.Гаспринський пише: "У кожного народу є властиві саме цьому народові правила поведінки... Щоб спілкуватися з іншими народами, треба знати особливості їхньої поведінки" [9].

Величезне значення для розуміння суті, мети й завдань полікультурної освіти мають ідеї російського мислителя М.К.Периха про "благодійний синтез", під яким він розуміє "єднання культур як основний чинник взаєморозуміння й позитивного співробітництва представників етнокультурних систем".

На початку ХХ ст. німецькі педагоги-гуманісти Г.Шаррельман, Л.Гурлітт та Ф.Гансберг вважали, що полікультурна освіта є синтезом національної та світової культур, виступали за привнесення і захист культурних відмінностей. Думки про взаємозв'язок національного і загальнолюдського простежується в працях К.Ушинського, І.Каптерєва, М.Бердяєва, О.Шпенглера.

До найбільш значущих філософських ідей, що лежать в основі полікультурної освіти й розкривають її суть і можливість здійснення, належать ідеї цілісності культурно-історичного розвитку людства й певної схожості культур, проголошені видатними істориками й філософами сучасності А.Тойнбі, Е.Ейлером, М.А.Данилевським. Ці ідеї допомагають пізнати діалектичні закони взаємодії етнокультурних систем, усвідомити мозаїчність етнокультурної картини світу й водночас її гармонійної єдності.

Найважливішою методологічною основою полікультурної освіти є ідеї М.Бахтіна про культуру як діалог, де людина виступає як унікальний світ культури, що взаємодіє з іншими особистостями-культурами, що творять себе в процесі цієї взаємодії і впливають на інших. Ці ідеї, а також культурно-історична теорія розвитку поведінки і психіки Л.С.Виготського, положення філософської логіки культури В.С.Біблера лягли в основу педагогічної технології діалогу культур В.С.Біблера, В.Оконя, С.Ю.Курганова

та ін. Змістовою серцевиною цієї технології є діалог як форма спілкування особистостей і як спосіб взаємодії людей з культурами античності, середніх віків, нового часу. Як бачимо, ідеї позитивної міжнаціональної взаємодії, виховання молоді в дусі взаємопізнання, співробітництва і взаємозбагачення етнокультурних систем мислителі висували й розробляли протягом тривалого історичного періоду.

Проте ці ідеї стали чинником збереження й розвитку цивілізації тільки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Підготовку молоді до життя в полікультурному соціумі оголошено пріоритетним завданням у документах ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, багатьох міжнародних форумів, присвячених актуальним проблемам освіти. Нові педагогічні реалії й пов'язані з ними освітньо-виховні завдання відбито і в Конституції України, державній програмі "Освіта. Україна ХХІ ст.", в законах "Про освіту", "Про загальну середню освіту", в Концепції національної освіти і виховання, в інших нормативно-правових документах та матеріалах, де чітко проводиться думка про насущні потреби полікультурної освіти як однієї з основ виховання гармонійно розвинутої особистості [10].

Окрім науковців, своє тлумачення мультикультуралізму (багатокультурності) як державній політиці дають і законодавці Заходу. Серед піонерів у справі реального впровадження його засад у державне життя виявилася багатоетнічна Канада, де поруч з європейськими, африканськими, азійськими іммігрантами (та їхніми нащадками) живуть численні корінні народи – індіанці, ескімоси, алеути. 1988 року канадським федеральним парламентом було прийнято "Закон про канадську багатокультурність" (The Canadian Multiculturalism Act), де завдання держави формулюється таким чином: "визнавати й поширювати розуміння, що багатокультурність відображає культурне й расове різноманіття канадського суспільства; визнавати для всіх членів суспільства свободу зберігати, збагачувати та поділяти з іншими свою культурну спадщину; сприяти визнанню й повазі до різноманітних культур Канади, зростанню проявів цих культур у канадському суспільстві..."

Під мультикультурною освітою на Заході здебільшого розуміють запровадження засад мультикультуралізму в освітній сфері, що є свого роду "галузевою" відповіддю на "виклик різноманітності", тобто багатоетнічності, багатокультурності суспільства. Чіткого, загальноновизнаного окреслення цього поняття так само не вироблено.

За офіційним визначенням Управління освіти канадської провінції Британська Колумбія (де мультикультурні підходи здавна застосовуються в школах, зокрема – у школах для корінних народів чи так званих "перших націй" – індіанців, ескімосів, алеути): "Мультикультурна освіта має за пріоритет розвиток взаєморозуміння, взаємоповаги та позитивного ставлення до культурного різноманіття в суспільстві" [11]. Якщо поглянути на зразки "мультикультуралістичних" навчальних курсів для середніх шкіл та для коледжів, які пропонуються в західній фаховій періодиці, наприклад, у спецвипуску університетського мультикультуралістичного журналу Standards (університет штату Колорадо) [12], то вона охоплює такі предмети, викладені в мультикультурному дусі, як громадянська освіта, американська історія, географія, фізіологія та гігієна людини, література (курс оповідає про літератури чорношкірих американців, різноманітних іммігрантських груп, феміністок і навіть літературу зеків) тощо. Посилаючись на концепцію "мультикультурного реформування навчальних програм" Джеймса Бенкса, згаданий журнал пропонує такі чотири рівні (чи етапи) реформування:

"Рівень 1 – підхід окремих внесків. До матеріалу включаються згадки про внески окремих індивідуумів, про окремі культурні події чи досягнення (пов'язані з меншинами).

Рівень 2 – аддитивний підхід. До програм, не змінюючи їх загальної структури, включаються теми, концепції, пов'язані з багатокультурністю; інші ж – висвітлюються з "багатокультурного боку".

Рівень 3 – трансформаційний підхід. Сама структура навчального курсу змінюється таким чином, аби учні (студенти) могли ознайомитися з усіма темами та концепціями курсу з різних культурних (етнічних) перспектив та самі дійти власних висновків.

Рівень 4 – підхід соціальної співучасті. Учні (студенти) отримують можливість брати активну участь у вирішенні проблем, пов'язаних із навчальним курсом".

За визнанням самих американських освітян, у шкільництві США запровадження вищеописаної реформи практично не пішло далі першого та другого рівнів в окремих штатах та в окремих предметах [12].

Наприкінці ХХ ст. питаннями полікультурної освіти займаються зарубіжні вчені П.Майо, П.МакЛарен, П.Фрейр, Ф.Фанон, К.Ірвін, У.МакКей, В.Міттер, А.Перотті, К.Поппер, Р.Рой Сінгх, Т.Рюлькер, П.Шпіннер та ін.

Так, на думку мальтійського ученого й педагога Пітера Майо, термін "мультикультурна освіта" не є надто вдалим, бо "слово "мультикультурний" повинне мати ширший зміст, ніж просто "багатоетнічний" або "антирасистський", і має вбирати ширший процес, що передбачав би вальоризацію соціальних відмінностей та різних ідентичностей... В Італії та деяких інших країнах застосовується термін "інтеркультурна освіта", він використовується в університетських програмах – напр., в Сієні та Мессині. Ще в інших місцях у такому випадку використовується термін "антирасистська освіта" [13, с. 180].

Американський педагог-мультикультураліст Пітер МакЛарен, вказуючи на елементи культурного колоніалізму в суспільствах країн, де значну частку чи й більшість становлять недавні іммігранти, пропонував запровадження "постколоніальної педагогіки" – "педагогіки, яка піддаватиме сумніву ті базові категорії, на яких ґрунтується викладання історії колонізованих. Я кажу тут не лише про колоніальні країни, а й про ті групи, що були піддані культурній колонізації в певній країні" [14, с. 230].

Запровадження засад мультикультуралізму в освітній сфері (яке почалося в деяких країнах Заходу ще в 70-і роки, але й досі далеко не стало загальним явищем) відбувалося за двома основними річищами:

– по-перше, реформування (чи створення) освіти для меншин (як "традиційних", тобто іно-національних етнічних груп, що здавна й компактно проживають в межах держави, так і "нових меншин" – іммігрантських громад), з метою забезпечення для них та їхніх культур "рівних можливостей", що і є головною метою, поставленою мультикультурним підходом;

– по-друге, виховання взаємного культурного розуміння та толерантності між представниками різних етнічних (мовних, релігійних, культурних) груп у суспільстві, що досягається реформуванням навчальних програм, підручників та методів навчання для всієї системи освіти (а не лише для меншин).

Очевидно, що реалізація засад мультикультурності (чи інтеркультурності, чи "антиколоніальності") в освіті далеко не зводиться ані до викладання рідної мови дітям із меншинних груп (чи навіть до створення для них шкіл із рідною мовою викладання), ані до запровадження в усіх школах країни такого собі "предмета мультикультуралізму" – вона передбачає перспективу перегляду всієї системи організації освіти й характеру викладання багатьох

предметів – від мов та історії – до природничих дисциплін. А звідси випливають проблеми написання підручників "з мультикультурних (антиколоніальних) позицій, перепідготовки вчителів, запровадження нових навчальних методик тощо.

На погляд П.Майо, що посилається на провідних теоретиків мультикультурної освіти – американців П.МакЛарена та бразильця Пауло Фрейре [15], а також на "ідейних батьків" так званих постколоніальних студій – Франца Фанона й Арістіда Перейру [16], основною метою такої освіти має бути "деколонізація свідомості" представників меншин, аби вони втратили почуття меншовартості, перестали дивитися на себе і свою культуру очима західноєвропейців, як на "тубільні" і відсталі, аби своя мова й культура (а також мови й культури інших меншин) набули в їхніх очах унікальної цінності. Теоретики називають це наданням навчальним програмам поліцентричності (на противагу європоцентричності "імперської" освіти) та валоризацією (від *valorize* – надавати чомусь вартості) різноманітності культур та ідентичностей [13, с. 178–179]. На переконання Пауло Фрейре, "деколонізуюча" освіта "повинна ґрунтуватися на проблематизації (тобто постановці під сумнів) європоцентричного знання з його колонізаторськими підвалинами, ...вона також повинна валоризувати різні культури різних груп, що існують у багатоетнічному суспільстві" [17].

Ключового значення у цьому процесі набувають навчання мови та мова навчання. Тут теоретики мультикультурної (чи то антиколоніальної, чи інтеркультурної) освіти практично одноставно віддають перевагу білінгвальній (двомовній) освіті, наслідком якої є успішне опанування як рідною, так і домінантною ("імперською") мовами. На думку Пітера Майо, "опанування ефективною двомовністю – це той елемент постколоніальної освіти, який уможливорює для молодого людини збереження міцного зв'язку із своїм етнічним корінням, і водночас – оволодіти домінантною мовою, аби не опинитися на периферії суспільного життя. А вступати в конфронтацію з колоніальною культурою, окопавшись у традиційній культурі "колонізованих", часто означає замикання у своєрідному гетто" [13, с. 178]. Натомість представники домінантних спільнот (діти "імперської" національності) мають "відучитися від своєї упривілейованості" (*unlearn one's privilege*), спробувати відмовитися від стереотипів "колонізаторської свідомості", від погляду на інші етнічні групи як "недорозвинених тубільців", а та-

кож – від уявлень про шлях людського розвитку як про "вузьке річище еволюціонізму" [14, с. 230].

Міжнародна енциклопедія освіти (1994), узагальнюючи теоретичні положення й практику в навчально-виховних закладах, розглядає полікультурну освіту як важливу частину сучасної освіти, що сприяє засвоєнню учнями знань про інші культури, розумінню спільного й особливого в традиціях, способі життя, культурних цінностях народів, вихованню молоді в дусі поваги до інших народів та їхніх культур [18].

Проте суспільне ставлення до ідеї полікультурної освіти в Європі є неоднозначним. У різноманітному наборі цінностей, які відкриває для себе Європа протягом останніх десятиріч, міститься ціла низка суперечностей різного порядку. Для вчителя найголовніше значення має суперечність у співвідношенні суспільних інтересів та цінностей (загальнолюдських, державних, національних тощо), що обов'язково враховується офіційною системою освіти, та індивідуальними інтересами, цінностями окремих учнів (чи деяких їх груп). Цією вічною суперечністю пояснюються розбіжності в очікуванні та надіях щодо школи з боку держави, її інституцій та різних груп населення, включаючи учнів та їхніх батьків.

Показовим у цьому відношенні є суспільне ставлення до ідеї полікультурної освіти. Від учителів вимагають виховання в учнів толерантності, терпимості та сприйнятливості стосовно інших культур, водночас суспільство раз у раз демонструє національну нетерпимість, жорстокість і насильство. Об'єднуючись в ім'я культурної та історичної гармонії, Європа продовжує залишатись ареною загострення національних проблем, що виявляється в становищі ірландців у Великобританії, корсиканців і бретонців у Франції, фламандців і валлонців у Бельгії, каталонців в Іспанії.

Характерною рисою сучасної Європи є зростання культурної розмаїтості за рахунок інтенсивних міграційних процесів (перший етап-потік переселенців із Східної в Західну Європу; другий, більш пізній феномен – неконтрольований приплив переселенців у високорозвинуті європейські країни з Південної Європи, Балканського півострова, Азії, Африки). Вони становлять різноманітні елементи, що відрізняються від місцевого населення мовою, релігією та звичаями, демографічними характеристиками і особливо соціальним станом. Це абсолютно нові проблеми для західного суспільства, зокрема школи, де останнім часом значно змінився за рядом показників склад учнів. Досить навести такі

цифри: в розвинутих країнах Європи і особливо в країнах Бенілюкса (Голландія, Бельгія, Швейцарія) доля іноземців у віці до 15 років в загальному числі населення сягає 25–30%. На Постійній Конференції Міністрів освіти країн Європи при Раді Європи це явище класифіковано як "новий виклик вчителю і його підготовці" (new challenge).

У цьому контексті ідея полікультурної ("багатокультурної", "плюралістичної") освіти почала розвиватись у кількох напрямках. Певна група ідеологів полікультурної освіти (С.Черчіль, Д.Ейткен та ін.) тлумачать її як загальнолюдську концепцію, засновану на правах людини і соціальній справедливості, передбачаючи при цьому комплекс спеціальних дій і заходів, що відповідають специфіці різних етносів і меншин (спеціальні освітні заклади, спеціальні освітні програми, спеціальна підготовка вчителів тощо).

Інша група вчених (Ф. М'юзров, Мітель де Сер'го, С.Каміллсрі та ін.) вважають, що головне завдання полікультурної освіти полягає в навчанні населення і, насамперед, дітей рідної мови і рідної культури в межах домінуючої або державної культури.

Останнім часом з'явився ще один напрямок (Е.Беккі, А.Маразі, Г.Ріва, А.Окагліола), представники якого розглядають проблему розмаїтості культур у відкритому суспільстві з точки зору множинності інтелектуальних процесів, різноманітності світоглядів та способів адаптації до життя. Завдяки внеску різних соціальних наук педагогіка виробила поняття про те, що розмаїтість культур означає, передусім, різноманітність способів здобуття знань. Як вважає відомий італійський педагог Е.Беккі, в сучасних умовах на перший план виходить дослідження "інших" форм навчання, способів мислення, соціальних моделей і етнічних кодів, які тривалий час не бралися до уваги і вважалися чужими для європейської культурної традиції. Утвердження цього напрямку в освіті означатиме відхід від єдиного "зводу" знань, який базується на академічній культурі. У такий спосіб єдина Європа відкриє нові культурні ресурси і нову захопливу перспективу.

Зрозуміло, що в межах розглянутих підходів до полікультурної освіти в сучасному західному суспільстві по-різному визначається роль і місце вчителя в навчанні та вихованні, а також комплекс вимог щодо того, "як" і "чого" має навчати вчитель своїх учнів у відкритому багатоетнічному та багатокультурному суспільстві. Аналіз наукових досліджень, здійснених загальноєвропейськими центрами полікультурної освіти (Лондонським Центром багатокультурної освіти, Лісабонським Центром глобальної освіти

Ради Європи та ін.), свідчить про те, що сучасна Європа надає великого значення підготовці вчителя до педагогічної діяльності в різноманітному учнівському середовищі (mixed ability teaching) з урахуванням різнопланових індивідуальних особливостей розвитку учнів, пов'язаних не тільки з психофізичними та інтелектуальними параметрами, а й з так званими контекстними чинниками – різним етнічним, соціальним, релігійним контекстом учнівського колективу і кожного учня зокрема. Збільшення різноманітності навчально-виховного середовища оцінюється фахівцями як новий виклик учителям та їх професійній освіті. Незважаючи на конче суперечливий розвиток вітчизняного історико-педагогічного процесу, на початок 90-х років у педагогічній свідомості нашого суспільства зміцнилась орієнтація на ідеали гуманізму, загальнолюдські цінності. Ми є свідками, а часто й учасниками того, як в сучасних умовах посилюється взаємодія педагогічних традицій європейських народів і як еталон переважно виступають традиції західноєвропейського суспільства. Причиною цього є їх більша гнучкість, відповідність духу індустріального і післяіндустріального суспільства, можливості щодо розробки ефективних освітніх технологій, що адаптуються до різних соціокультурних умов.

Українська освіта, в тому числі педагогічна, також орієнтується на західні підходи. Для формування шляхів інтеграції в європейську й світову культуру досягнень української педагогічної освіти необхідні певні форми, специфічні канали, способи "перекладу" на мову, прийняту у світовій практиці, вітчизняних понять, категорій, змістових і технологічних компонентів, що відбивають соціокультурний педагогічний контекст їх розвитку. Це уможливить презентацію в європейському і світовому культурно-освітньому середовищі ціннісно-смыслового пласту української педагогічної культури.

Та хоч би яким складним (а в деяких моментах – і неоднозначним за наслідками) видавався нам шлях запровадження засад багатокультурності в системі освіти, конче потрібно робити більш рішучі кроки на цьому шляху, адже без них навряд чи можлива повноцінна європейська інтеграція України.

Методологічні й теоретичні аспекти полікультурної освіти, розглянуті в цій статті, свідчать про складність і багатогранність проблеми, потребу її дальшого теоретичного й прикладного вивчення, розроблення програм практичної реалізації з урахуванням регіональних соціокультурних умов.

Література

1. Баранков О.Г., Баранкова Н.О. Програмні документи сучасних політичних партій та громадських організацій України про вирішення проблем міжетнічних стосунків: набір іміджових гасел чи реальний план дій? // Література та культура Полісся. – Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси в Україні (ХІ–ХХ ст.). – Ніжин, НДПУ, 2002. – С. 258–262; Баранков О.Г. Впровадження засад полікультурності як важливий чинник демократизації освіти в Україні // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. – К., 2003. – С. 605–612; Баранков О.Г. Проблема полікультурного компоненту у шкільних підручниках з історії в контексті громадянської освіти // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2002. – №2. – С. 11–15; Бондарук С.О. Мультикультуралізм у Канаді – 20 років проб і помилок, або Щоб не винаходити велосипед // Сучасність. – 1996. – Ч. 3–4. – С. 171–175; Twenty Years of Multiculturalism: Successes and Failures / Ed. by S.Hryniuk.-Winnipeg, Manitoba, 1992; Бондарук С.О. Полікультурний розвиток в Україні: Проблеми і перспективи // Науковий вісник Волинського державного університету. – 1997. – №9; Бондарук С.О. Полікультурність: когнітивні аспекти визначення // Науковий вісник ВДУ. – 1998. – №10; Бондарук С.О. Мультикультуралізм в демократичному суспільстві: ліберальні свободи і рівноцінність культур // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. – К., 2003. – С. 28–39.
2. www.factmonster.com.
3. Hartley J. Multiculturalism, in: T.O'Sullivan, J.Hartley e.a. (eds). Key Concepts in Communication and Cultural Studies. – 2nd edition. – Routledge, London, 1994.
4. Dragojevic S. Culture of Peace and Management of Cultural Diversity: Conceptual Clarifications // CULTURELINK. – 1999. – Vol., No 29. – November. – P. 131–137.
5. Втім, у зверненні учасників наукової конференції "Проблеми полікультурної освіти в Україні" (Київ, грудень 1998 р.) зроблено спробу такого визначення, але не як теоретичної концепції чи як державної політики: "Полікультурність – це такий принцип функціонування та співіснування у певному соціумі різноманітних етнокультурних спільнот, з притаманним їм усвідомленням власної ідентичності, що забезпечує їх рівноправність, толерантність та органічність зв'язку з ширшою крос-культурною спільнотою, взаємозбагачення культур, а також наявність та визнання спільної загальнодержавної системи норм та цінностей, які становлять основу громадянської свідомості кожного члена соціуму" (Полікультурна освіта в Україні: Збірник статей за матеріалами конференції. – К., 1999 – С. 5). Легко зауважити, що ця дефініція невідмінно відрізняється від "західних" багатослівності та розпливчастості.

6. Баранков О.Г. Формування правової бази освіти в Україні в умовах багатокультурності (1991–2004) // Література та культура Полісся. – Вип. 28. Сторінки історії і культури Полісся та України в сучасному висвітленні. – Ніжин: НДПУ, 2005. – С. 221–235; Ершов В.А. Поликультурное образование в системе общеобразовательной подготовки учащихся средней школы: Автореф. дис. канд. пед. Наук. – М., 2000; Клинченко Т.В. Демократизація освіти на засадах полікультурності: міжнародний досвід і українські реалії // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 20 вересня – 1 жовтня 2000 р.) – К., 2001. – С. 171–180.

7. Каменский Я.-А. Избранные педагогические сочинения: В 2 т. Т. 2. – М.: Педагогика, 1982. – 576 с.

8. Каптерев П.Ф. Избранные педагогические сочинения. – М., 1982.

9. Гаспринский И. Правила поведения на Востоке и на Западе. – Бахчисарай, 1901. – С. 1–2.

10. Законодавчі акти України з питань освіти / Верховна Рада України. Комітет з питань науки і освіти: Офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 404 с.

11. www.gov.bc.ca/bced.

12. Gabriele J. Making Every Body Count. – In: Standards. Issue on Multicultural Education (www.colorado.edu/journals/standards).

13. Mayo P. Globalization, Postcolonialism and Identity the Role of Education in the Mediterranean Region. – In: N.Svob – Djoric (ed.). Redefining Cultural Identities. – Culturelink, Zagreb, 2000. – P. 180.

14. Mc-Laren P. Revolutionary, Multiculturalism: Pedagogies of Dissent for the New Millenium. – Westview Press, 1997. – P. 230.

15. Наприклад, двомовну англійсько-валлійську освіту запроваджено в усіх школах Уельсу, двомовною є освіта в багатьох автономних провінціях Іспанії, але, з іншого боку, Франція вперто опирається проникненню каталонської та баскської мов до своїх південних районів на рівні вищому, ніж усний розмовний (перешкоди в ретрансляції каталонського радіо тощо). Всупереч міжнародним угодам ще 1950-х років, в італійському Трієсті, де традиційно мешкає багато словенців, досі не запроваджено навчання словенської мови хоча б у деяких школах (по інший бік кордону італійські школи, газети, видавництва для меншин існують ось уже майже півстоліття).

16. Paulo F. Pedagog of Freedom, Ethics, Democracy and Civil Courage, – NY & Oxford, 1998; а також –Freirean Pedagogy, Praxis and Possibilities / Eds S.Steiner, M.Krank, P.McLaren e.a. – New York: Falmer Press, 2000; Torres C.A. Democracy, Education and Multiculturalism. Dilemmas of Citizenship in a Global World. – Maryland, 1998.

17. Paulo F. The Politics and Education. – Bergin & Garvey, Mass., 1985.

18. International Encyclopedia of Education. – Vol. 7. – Oxford: Routledge, 1994. – P. 39–43.

М.В.Рево та Чернігівщина

Ім'я академіка Михайла Васильовича Рево (1889–1962), відомого вченого в галузі ветеринарної мікробіології та медицини, користується заслуженою пошаною у колі фахівців з мікробіології, медицини та ветеринарії, проте мало відоме широкій громадськості. На жаль, останнім часом мало з'являється праць, присвячених видатним постатям, які стали гордістю української науки у галузі природничих наук і до того ж залишили досить помітний слід у світовій науці.

Постать Михайла Васильовича цікава й тим, що невеличку частину свого життя він прожив у м. Чернігові. Саме це ім'я виринає в пам'яті науковців-мікробіологів, коли вони згадують історію заснування Інституту сільськогосподарської мікробіології Української академії аграрних наук (далі Інститут с.-г. мікробіології УААН). Незважаючи на важку долю та хронічні хвороби, він був не лише видатним науковцем, але й талановитим педагогом та прекрасним організатором.

Михайло Васильович Рево народився 16 вересня 1889 року в м. Кролевець Чернігівської губернії (тепер Сумської області) в сім'ї козака Василя Рево. З семи дітей він був в сім'ї найменшим, до того ж єдиним хлопчиком. Батька М.В.Рево не знав, адже той помер приблизно через три роки після його народження. Хоча В.Рево походив з "колишніх запорожців", про що й свідчить козацький стан, але сім'я була незаможною.

Вихованням Михайла займалися його сестри та тітка [10]. Саме завдяки вдалому заміжжю старшої сестри М.В.Рево отримав гарну освіту. Так, у червні 1908 р. він із срібною медаллю закінчив Другу Варшавську гімназію, вступив до Варшавського ветеринарного інституту, де продовжив навчання, причому навчався власним коштом. Закінчив інститут у 1912 р., отримавши диплом ветеринара з відзнакою [2, арк. 1–2].

У 1912–1914 рр. він працював платним практикантом (аспірантом) у центральній лабораторії головного ветеринарного управління, а також в епізоотологічному відділі інституту Експериментальної медицини (м. Ленінград). Тут йому пощастило працювати під керівництвом відомих учених-мікробіологів В.Омельяньського (загальна мікробіологія), О.Владимирова (медична мікробіологія), С.Вишеліського (ветеринарна мікробіологія). Вони й заохотили до-

питливого працюючого аспіранта вчитися далі й рекомендували його на медичний факультет Харківського університету.

У 1914 р. Михайло Васильович став студентом третього курсу медичного факультету Харківського університету, де й продовжив свою наукову діяльність під керівництвом завідуючого кафедрою мікробіології професора Д.Гриньова. Навчаючись на п'ятому курсі, М.Рево вже виконував обов'язки асистента цієї кафедри [1, арк. 1].

По закінченні університету, у 1917 р. Михайло Васильович розпочав свою лікарську практику. Так, він спочатку працював лікарем-епідеміологом у одній з лікарень Черкаського повіту Київської губернії, де згодом виконував обов'язки завідуючого. Потім 1919 по 1922 рр. на Південному фронті був начальником медичної лабораторії 9-ї армії. Проте три роки військових походів згубно вплинули на його здоров'я: загострилася прихована форма сухот, тому його демобілізують з армії. До 1925 р. Михайло Васильович завідував Конотопською окружною медичною бактеріологічною (мікробіологічною) лабораторією.

З 1925 р. М.В. Рево розпочав і свою науково-педагогічну діяльність. У цьому році він обійняв посаду завідуючого кафедрою мікробіології Київського зоотехнічно-ветеринарного інституту, з одночасним затвердженням приват-доцентом медичного інституту [3].

Брак фахівців у галузі ветеринарії у СРСР та успіхи в науковій діяльності сприяли тому, що згідно з рішенням уряду республіки Михайла Васильовича Рево відрядили на вісім місяців (1926–1927 рр.) у Західну Європу, де він проходив стажування в Інституті Коха (м. Берлін). Працюючи там на посаді експериментатора-вірусолога, він знайомиться із новими дослідженнями німецьких та французьких мікробіологів. Проте десь через півроку його передчасно відкликають з відрядження на батьківщину, де йому доводиться зіткнутися з недовір'ям і підозрами [1, арк. 1; 10].

У 1929 р. виходить перший підручник М.В.Рево "Основи мікробіології" – про імунітет, стійкість організмів, а також мікробіологічну техніку й технологію попередження інфекційних хвороб, яка відразу була помічена закордонними вченими. У 1932 р. вийшов у світ ще один його підручник для студентів медичних та ветеринарних вищих навчальних закладів – "Курс спеціальної мікробіології".

В Україні ці підручники було видано мовою республіки, тобто українською, за що Михайла Васильовича згодом було обвинувачено в "українському буржуазному націоналізмі". Талановитого науковця-мікробіолога було заарештовано та кинуте за ґрати, але й в тюрмі він продовжив лікарську практику. Так, з 1931 по 1933 рр. він працював лікарем Херсонської трудової колонії №1 ім. В.В.Полякова при центральній поліклініці [10]. Після цього

(1933–1934 рр.) він обіймав посаду завідуючого кафедрою мікробіології Херсонського виробничого медінституту, згодом (1934–1935 рр.) працював також і у Вінницькому медичному інституті [6, арк. 20].

Деякий час талановитий вчений-мікробіолог займав посаду завідувача бактеріологічного відділу Тбіліського інституту експериментальної ветеринарії (1936–1937 рр.), куди був направлений з метою проведення науково-консультативної роботи з питань мікробіології, тут він захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора медичних наук [6, арк. 18].

Довгий час М.В.Рево перебував на посаді завідуючого кафедрою мікробіології Казанського зооветеринарного інституту (з 1937 по 1944 рр.), а з 1938 р. за сумісництвом ще й працював викладачем Інституту удосконалення лікарів ім. В.І.Леніна. У травні 1939 р. М.В.Рево захистив другу свою дисертацію на здобуття ступеня вже доктора ветеринарних наук [7, арк. 117]. Досить недовго вчений встиг попрацювати завідуючим кафедрою мікробіології Краснодарського медінституту – з 1944 по 1945 рр., саме через погіршення здоров'я вчений-мікробіолог змушений був залишити свою посаду [4, арк. 5].

Досить довго М.В.Рево прожив у Харкові, де з 1945 р. працював на посаді завідувача кафедри мікробіології і ветсанекспертизи Харківського зооветеринарного інституту, а також за сумісництвом виконував обов'язки завідуючого відділом Українського державного інституту експериментальної ветеринарії. Згодом, з 1955 по 1959 рік він обіймав посаду завідуючого експериментальною лабораторією Науково-дослідного інституту туберкульозу Міністерства охорони здоров'я УРСР [4, арк. 9].

На початку 1961 р. вчений переїжджає до Чернігова, де активно проводить організаторську роботу по створенню відділу мікробіології та імунології Українського науково-дослідного інституту землеробства (далі Українського НДІ землеробства) у Чернігові (тепер Інститут с.-г. мікробіології УААН). Саме на базі цього відділу згодом було створено Український науково-дослідний інститут сільськогосподарської мікробіології (1969 р.), проте академік цього вже не побачив.

У липні 1960 р. М.В.Рево подав Доповідну записку на ім'я Першого секретаря ЦК КПУ М.Подгорного стосовно необхідності створення такого інституту. Він так обґрунтовував необхідність створення інституту: "... должны разрабатываться в практическом и теоретическом отношении проблемы почвенной микробиологии в разрезе учения вопросов связи жизни микробов с ее плодородием, вопросы бактериальных удобрений и изыскания новых форм бактериальных препаратов для удобрения почв, весьма важными на

сегодня следует считать значения микробного фактора в улучшении питательности кормов, влияние микробов на их переваривание, старые, но недостаточно разрешенные вопросы обезвреживания молока; наконец, исключительную роль в сохранении и охране животноводства должно получить изучение тонких лабораторно-диагностических приемов инфекционных заболеваний сельскохозяйственных животных... Должна глубоко изучаться проблема иммунитета к инфекционным заболеваниям животных и растений.... Проектируемый институт должен быть оснащен самым первоклассным оборудованием, начиная от электронных микроскопов и до аппаратуры для тончайших методов химии и физики в приложении их для изучения вопросов для микробиологии, вирусологии и иммунологии... В СССР комплексного НИИ подобного проектируемому – не имеется... Со временем (институт) в народном хозяйстве СССР сыграет немаловажную пользу... в повышении продуктивности сельского хозяйства страны”.

Результатом такої діяльності вченого стало ухвала рішення Ради Міністрів УРСР (5 вересня 1960 р.) щодо відкриття відділу сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології при Українському НДІ землеробства з перспективою реорганізації його у самостійний Український НДІ сільськогосподарської мікробіології. Відділ було розташовано у м. Чернігові, на тоді ще на окраїні, у колишньому маєтку поміщика Г.Глібова [11, с. 4].

На чолі новоутвореного наукового підрозділу став Я.Голота, а його заступником з наукової частини було призначено академіка Української академії сільськогосподарських наук М.В.Рево. Відділ складався з 3-х лабораторій і мав штат кількістю 22 чоловік. Михайло Васильович очолив тут лабораторію вірусології тварин (1960–1962 рр.) [11, с. 9].

Мешкаючи у Чернігові, він також дає кваліфіковані консультації ветеринарним фахівцям з питань профілактики інфекційних та вірусних захворювань тварин, ветекспертизи м'яса [9].

Проте ентузіазм академіка щодо динамічного розвитку науки було сприйнято деякими науковцями негативно. Про це свідчить велика кількість анонімок та пасквілів зі скаргами на академіка, які надійшли до вищих інстанцій [10].

М.В.Рево помер 2 березня 1962 р., його поховали на старому кладовищі у м. Чернігові [8].

Його спадком стали його науковий доробок та велика кількість аспірантів, які захистилися під його керівництвом (33 чоловіки) [1, арк. 7–9]. Він сприяв розвитку біологічної науки в Україні. Йому належать велика кількість праць, які присвячені вирішенню питань мікробіології, вірусології та імунітету, проблемам діагно-

тики, боротьби профілактики сибірки, ящуру, туберкульозу, бруцельозу тварин (опубліковано 135 наукових робіт, з яких 3 – монографії, 3 – підручники для вузів) [1, арк. 2–6]. Доскональне знання декількох іноземних мов (французької, англійської, німецької, польської, італійської, шведської) допомагало йому стежити за досягненнями зарубіжної (західної) мікробіологічної науки. Михайло Васильович переклав декілька видань [8].

За радянських часів наукова діяльність М.В.Рево була високо оцінена урядом СРСР, так, він став Лауреатом Ленінської премії (десь у 1940-х рр.). У 1948 р. йому присвоєно звання "Заслужений діяч науки УРСР", з 1959 р. він є дійсним членом Української академії с.-г. наук, також його було нагороджено медаллю "За доблестний труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 рр." (1946 р.) та ювілейною медаллю до 100-річчя І.В.Мічурина. Окрім того, його плідну діяльність відзначили численними грамотами [5].

Його згадують зі вдячністю його учні та працівники Інституту с.-г. мікробіології УААН. Варто зазначити, що одна з вулиць міста Чернігова носить саме його ім'я. Прикро, що постать Михайла Васильовича Рево зараз маловідома. Всебічне вивчення його життєвого шляху, визначення наукової цінності його праць є важливим завданням фахівців з історії вітчизняної науки та техніки.

Література

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р-4715, оп. 1, спр. 1.
2. ДАЧО, ф. Р-4715, оп. 1, спр. 2.
3. ДАЧО, ф. Р-4715, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
4. ДАЧО, ф. Р-4715, оп. 1, спр. 5.
5. ДАЧО, ф. Р-4715, оп. 1, спр. 6, арк. 3–8.
6. ДАЧО, ф. Р-4715, оп. 1, спр. 7.
7. ДАЧО, ф. Р-4715, оп. 1, спр. 195.
8. Дорожко В. Життя, віддане науці // Ветеринарна газета. – 2002. – 1–15 липня. – С. 4.
9. Красюк-Сорока З. Видатні земляки. М.В.Рево – великий вчений // Кролевецький вісник. – 2002. – 28 квітня.
10. Мазур Л. Наші славні земляки. Самовідданість // Деснянська правда. – 1989. – 12 вересня.
11. Савченко П.Е., Сиверс В.С., Говорунова А.Н. Інституту сільськогосподарської мікробіології УААН – 30 лет // Бюллетень Інституту сільськогосподарської мікробіології УААН. – 1998. – №3. – С. 415.

О.Ф. Музиченко. Сторінки біографії

Серед вихованців Ніжинської вищої школи, які зробили вагомий внесок в розбудову вітчизняної педагогіки та освіти, чільне місце займає постать Олександра Федоровича Музиченка – педагога-новатора, одного з фундаторів вітчизняної порівняльної педагогіки. Народився Олександр Федорович в м. Станіслав Херсонської губернії 8 серпня (21 за старим стилем) 1875 року в родині вчителя. Батько, Федір Іванович Музиченко, працював директором Велико-Токмацького народного училища. Згодом, за сумлінну працю в галузі народної освіти, він отримав звання "Почесного Громадянина" (указ Департаменту Герольдії 6 листопада 1894 року) [1]. У родині панував культ книги, батьки опікувалися вихованням сина, тому Олександр Федорович рано долучився до читання, а згодом і до музики. Після закінчення початкової школи в селі Михайлівці Таврійської губернії, у 1887 році, він стає учнем Бердянської гімназії. Саме в гімназії у Олександра Музиченка проявився нахил до педагогічної діяльності. Про це свідчить характеристика, яку він отримав після закінчення гімназії: "І до того полюбив він гімназію і працю викладача, що забажав присвятити себе педагогічній діяльності" [2] (тут і далі переклад автора). Вчився Олександр Музиченко наполегливо, а тому закінчив гімназію із золотою медаллю. "Як за характером своїм та способом мислення, так і за успішністю в науках він являв собою зразок серед учнів. Завжди витриманий, спокійний, ввічливий; він твердою і неухильною ходою ішов шляхом морального і розумового змушнення" [3]. У 1895 році Олександр Музиченко завершує навчання у гімназії і вступає до Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту, де і навчався до травня 1896 року. Проте вологий і холодний клімат "північної столиці" Росії згубно вплинув на здоров'я юнака. В архіві збереглося клопотання лікаря до керівництва інституту, в якому він прохає дати студенту Музиченку О.Ф. "два місяці на відновлення здоров'я після тифозної гарячки" [4]. Документ датовано 26 серпня 1896 р. Приїхавши додому, Олександр Музиченко та його батьки пишуть клопотання на ім'я Міністра народної освіти Російської імперії з проханням перевести студента Музиченка на навчання до Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородька за станом здоров'я. І такий до-

звіл вони отримали. Тож з вересня 1896 року Олександр Федорович Музиченко був переведений на перший курс відділення словесності Ніжинського історико-філологічного інституту. На той час вуз міста Ніжина вважався одним із кращих на Лівобережній Україні. Очолював його Ф.Ф.Гельбе. Почесним попечителем був дійсний Статський радник, граф О.О.Мусін-Пушкін. Серед викладачів – добре знані в науковому світі Російської імперії професори М.Н.Сперанський, О.І.Покровський, М.М.Бережков, В.В.Качанівський, А.В.Добіаш та інші. За короткий час своїм сумлінним ставленням до навчання та глибокими знаннями Олександр Федорович звернув на себе увагу професора М.Н.Сперанського, який запропонував йому займатися науковою діяльністю під безпосереднім його керівництвом. Професор запросив Олександра до своєї наукової групи разом із його новими однокурсниками С.Державиним та П.Заболоцьким, які згодом теж стануть відомими вченими-славістами. У цей час наукова група, очолювана М.Н.Сперанським, вивчала історію, етнографію та мови населення Криму. Студент О.Музиченко обрав для дослідження проблему лінгвістики у фольклорі кримських болгар. Після закінчення третього курсу під час літніх канікул Музиченко відбуває у фольклорну експедицію до села Кишлау Феодосійського повіту, яке було заселене болгарами [5]. Зібраний та систематизований ним лінгвістичний матеріал не лише дозволив широко його використовувати під час семінарських занять з філології на четвертому курсі, але й визначив напрям його кандидатського дослідження. Про серйозність наукових перспектив О.Музиченка свідчив і той факт, що у 1899 році у науковому збірнику "Этнографическое обозрение" за №4, який видавався етнографічним відділком імператорського товариства при Московському університеті, з'явилася його стаття "Быт болгар – переселенцев Феодосийского уезда", яка отримала схвальну рецензію професора словесності Харківського університету М.С.Дрінова [6]. Роки навчання у Ніжинському історико-філологічному інституті мали велике значення для формування світогляду і професійного становлення О.Ф.Музиченка. Навчальний план вузу дозволив йому вивчити чотири іноземні мови, серед них німецьку досконало, пробував він себе і як актор самодіяльного театру, був активним учасником літературних вечорів. Набуті у вузі навички згодом відіграють велику роль у становленні його як педагога. У 1900 році Олександр Федорович закінчує історико-філологічний інститут і з рекоменда-

ційним листом від адміністрації закладу та особистою рекомендацією професора М.Н.Сперанського приїздить до Одеси, де його призначають на посаду вчителя словесності та російської мови в одну із міських гімназій. Глибокі фахові знання, висока ерудиція, відмінні лекторські здібності сприяють тому, що О.Ф.Музиченко швидко завоював авторитет серед колег та учнів гімназії. Він активно працює над вдосконаленням методики викладання мови і досягає високих результатів у засвоєнні учнями цього навчального предмета. За сумлінне ставлення до посадових обов'язків, високу педагогічну майстерність у 1905 році О.Ф.Музиченко був удостоєний ордена Св. Станіслава III ступеня. Набувши певного педагогічного досвіду, О.Музиченко зацікавився проблемою порівняльної педагогіки. З цією метою він використовує літні канікули для поїздки за кордон для навчання в університетах Західної Європи (спочатку за власні кошти, а згодом у наукові відрядження). У 1904 році О.Ф.Музиченко на два роки прикріплюється до кафедри педагогіки та психології Новоросійського університету для здобуття професорського звання. З другої половини 1906 року і по червень 1908 року О.Ф.Музиченко знаходиться у відрядженні від Ніжинського історико-філологічного інституту в Німеччині, де продовжує освіту в Йенському університеті на кафедрі педагогіки, якою керував відомий в наукових колах Західної Європи професор Вільям Рейн. Професор Рейн був відомим експериментатором, палким прихильником і послідовником поглядів Й.Гербарта, а тому О.Музиченко не лише досконало вивчає підвалини експериментальної педагогіки, а й доходить до висновку про необхідність заміни догматичної системи навчання в Росії. Він стає поборником ідеї "вільного виховання" за Ж.Ж.Руссо, заперечує монополізацію державою школи, звертається до проблеми освіти національних меншин. З-за кордону Музиченко надсилає свої статті до "Известий Нежинского историко-филологического института", "Журнала Министерства народного просвещения", "Русская мысль". Провідна думка цих наукових публікацій – створення нової системи освіти на Україні. О.Ф.Музиченко аналізує досвід зарубіжних педагогів у пошуках єдиної системи освіти і виховання, рекомендуючи вітчизняним педагогам широке його впровадження. Повернувшись з-за кордону до Ніжина, О.Музиченко публікує "Отчет о специальных занятиях педагогикой в заграничной командировке", яка пізніше була перевидана в Санкт-Петербурзі. Досвід перебування за кордоном покладено в основу ще кількох

праць О.Музиченка "На пути к демократизации школы" (1907), "По поводу новой книги профессора В.Рейна" (1908), "Философско-педагогическая мысль и школьная практика в современной Германии" (1909) та інші. У серпні 1908 року О.Ф.Музиченка обирають на посаду викладача педагогіки та психології Ніжинського історико-філологічного інституту. Висока ерудиція, акторська майстерність, інтелігентність та демократизм у спілкуванні сприяють швидкому зростанню авторитету О.Ф.Музиченка серед студентів та викладачів. Курс лекцій, який читав Музиченко, відзначався високою аргументованістю, науковістю та доступністю викладу. То ж не випадково ціла низка їх за рішенням конференції вузу у 1909 році була опублікована. Зокрема, "Этика как основа педагогики", "Монизм и школа", "Реформа среднего женского образования в Германии". Варто нагадати про те, що активна діяльність О.Ф.Музиченка як педагога-новатора припадає на 1905–1909 роки, коли в Російській імперії панував поліцейсько-адміністративний режим, відбувався розгул реакції і будь-яке вільнодумство заборонялося. Це характеризує Музиченка як сміливу людину, справжнього громадянина, демократа. Оскільки кількість годин на педагогіку у Ніжинському історико-філологічному інституті постійно зменшувалася, О.Ф.Музиченко переїздить до Києва, де викладає в 4-й Київській гімназії і виконує обов'язки інспектора. У 1912 році він стає директором щойно відкритого Педагогічного музею імені цесаревича Олексія Михайловича. А вже в 1914 році він призначається директором приватної гімназії "Товариства сприяння середній освіті у м. Києві". У столиці Олександр Федорович не полишає активної наукової та пропагандистської роботи. Він пише популярні статті для "Народної енциклопедії" – видання, призначеного для самоосвіти народних мас, а також для видань Педагогічної Академії. Це такі роботи, як "Що таке педагогіка і чому вона навчає?", "Сучасні педагогічні течії в Західній Європі та Америці". Події 1917 року відкрили перед українськими освітянами великі можливості щодо докорінної перебудови шкільної освітньої системи на демократичних засадах. Зі створенням УНР могли реалізуватися найсміливіші мрії О.Ф.Музиченка щодо створення власної національної системи освіти. А тому він був у перших лавах формування шкільної політики українських урядів. Цінуючи його високу професійну підготовку, енциклопедичні знання, обізнаність з новими течіями західноєвропейської педагогіки, у 1917 році його обирають на посаду

генерального інструктора Генерального Секретаріату Освіти. Спільно з Софією Русовою, Яковом Чепігою Олександр Федорович приступив до розв'язання головної проблеми – створення єдиної школи в Україні. Він очолив комісію з питання розробки проектів і виклав своє бачення вирішення цієї проблеми у статтях "Реформа школи чи шкільна реформація" (1918), "Питання про єдину школу в Україні" (1919), "До історії єдиної школи на Україні" (1918–1919). Проте планам українського педагога не судилося здійснитися. Після падіння Української народної республіки О.Ф.Музиченко повертається до учительської роботи і Радянську владу зустрів на посаді директора однієї з київських гімназій. Соціальні зрушення, які розпочала нова влада в перші десятиріччя свого існування, змусили О.Ф.Музиченка переглянути свої політичні погляди. Йому видалося, що ідею національної школи за певних умов вдасться реалізувати. Проте він не врахував, що ідеологічна система більшовизму посилить ідейно-політичний тиск на школу, знищуючи у ній національне підґрунтя, насаджуючи взамін інтернаціональне. Музиченко стає пристрасним поборником трудової школи. Як педагог-експериментатор він очолює трудову школу №43 м. Києва. Тут він створив справжню педагогічну лабораторію. Не полишав Музиченко і наукової роботи, читав курс "Зразкові школи на заході і в Америці" у Київському інституті народної освіти. Він активно займався питанням підготовки учительських кадрів, виступаючи з лекціями на різних семінарах та конференціях, які організовували повітові, окружні, губернські відділи народної освіти. На кінець 20-х років на адресу Олександра Федоровича почали лунати безпідставні звинувачення у "космополітизмі", формальною підставою для цього став "Суд над комплексом", який відбувся у 1926 році в Київському будинку вчителя, на якому Музиченко виступив на захист комплексної побудови навчального процесу і уроку як основної форми навчання. На кінець 20-х років свої наукові інтереси О.Ф.Музиченко зосередив на проблемах методики навчання в початковій школі. Книги, написані в цей час, – "Культура слова" (1928), "Читання і культура слова у сучасній школі" (1930), "Буквар" (1933) – це результат багаторічного творчого пошуку педагога-новатора, переосмислення ним концептуальних підходів методики викладання. Проте країні, де насаджувався культ сили, страху та ідеологічної зашореності, соціально активні особистості не були потрібні. А тому чиновники від освіти примусили вже немолодого вченого полишити свої наукові дослі-

дження, блокували його виступи перед учителями і у періодиці. До самої смерті (помер Олександр Федорович у 1937 році) вони не полишали спроб змусити педагога зректися своїх поглядів, проте це їм не вдалося. Переосмислюючи сьогодні педагогічну спадщину О.Ф.Музиченка, ми бачимо, що багато сучасних педагогічних концепцій беруть витоки із його методичного та теоретичного доробку. Проте це вже тема окремого наукового дослідження.

Література

1. Особова справа студента О.Ф.Музиченка. Відділ Чернігівського обласного архіву м. Ніжина, ф. 1105, оп. 1, спр. 758, арк. 3.
2. Особова справа студента О.Ф.Музиченка. Відділ Чернігівського обласного архіву м. Ніжина, ф. 1105, оп. 1, спр. 758, арк. 9.
3. Особова справа студента О.Ф.Музиченка. Відділ Чернігівського обласного архіву м. Ніжина, ф. 1105, оп. 1, спр. 794, арк. 9.
4. Особова справа студента О.Ф.Музиченка. Відділ Чернігівського обласного архіву м. Ніжина, ф. 1105, оп. 1, спр. 758, арк. 14.
5. Особова справа студента О.Ф.Музиченка. Відділ Чернігівського обласного архіву м. Ніжина, ф. 1105, оп. 1, спр. 758, арк. 20.
6. Мартиненко Л.О. Ніжинський період у житті професора О.Ф.Музиченка // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Ч. 1. – Ніжин, 2000. – С. 171–174.

Г.Пітик

Земельна політика й аграрне законодавство Української держави П.Скоропадського

Тема дослідження надзвичайно актуальна і має важливе наукове і суспільно-політичне значення для України і сьогодні

Історична наука радянської доби за тиску комуністичної ідеології була позбавлена можливості досліджувати аграрну політику П.Скоропадського [1]. Натомість сам гетьман і українські історики в еміграції дали стисло характеристику окремим аспектам земельної політики і аграрного законодавства цього важливого періоду у нашій історії [2].

Після здобуття Україною незалежності означена тема також не знайшла комплексного і змістовного вивчення у працях вітчизняних дослідників. Лише фрагментарно її досліджували В. Капелюшний, В.Солдатенков, І.Хміль, Д.Яневський та ін. [3].

Автор поставив за мету розкрити основні напрямки земельної політики, форми, зміст і характер аграрного законодавства гетьманської адміністрації та причини її поразки.

Для розуміння сутності Української держави П.Скоропадського звернімося до творчого доробку В.Липинського. Поляк за походженням і українець за політичними поглядами, він виступив її теоретиком і ідеологом, історіографом і пропагандистом. Напрацювання В.Липинського високо оцінив директор Інституту Східноєвропейських досліджень Національної академії наук України Ярослав Пеленський. У передмові до праці "Лист до братів-хліборобів" він назвав В.Липинського "найоригінальнішим українським політичним теоретиком, провідним істориком й соціологом, визначним ідеологом та політичним діячем ХХ століття". Центральною темою його творчості стала "будова української самостійної держави і організація її суспільства". Спираючись на ідеологію українського консерватизму, він обґрунтував концепцію української гетьмансько-монархічної держави; в економічній сфері – ставлення й організацію її аграрної системи, особливо наголосивши, що головною підставою цивілізаційного та культурного розвитку кожної держави і суспільства є право приватної власності на засоби виробництва і, зокрема, на землю [4].

Ідейні вимоги аграрної програми гетьманської держави сягають у 1917 рік. 29 червня у повітовому місті Лубни Полтавської губернії відбулися Установчі збори Української Демократичної партії консервативного спрямування за участю 1500 селян і 20 поміщиків. Збори ухвалили основні принципи її діяльності: досягнення суверенності українського народу, збереження приватної власності на засоби виробництва, вирішення земельного питання Українським Сеймом на основі парцеляції поміщицьких земель за викуп. Згідно з ухваленими основними принципами партійної діяльності, членам організації В.Андрієвському, С.Шемету і В.Липинському було доручено розробити проект програми. Перемогу отримав проект В.Липинського, обнародований у жовтні. Згідно з ним організація отримала назву Українська Демократично-Хліборобська партія (УДХП). Програма передбачала здобуття Україною політичної самостійності, формування провідної верстви суспільства "правлячої національної аристократії" з державницькою свідомістю, розробку демократичного проекту державного устрою, проголошувала ідею утворення єдиного національного фронту для розбудови української держави, загальні громадянські права, авто-

кефалію релігійних конфесій. Головним завданням в економічній сфері висувалися: встановлення державного контролю за національним господарством, співіснування орендної та приватновласницької форми землеволодіння [5].

Подальший розвиток та обґрунтування теоретичні розвідки В.Липинського отримали у програмних засадах політичної організації також консервативного спрямування – Української народної громади, утвореної наприкінці березня 1918 р. у Києві за ініціативою П.Скоропадського. До неї увійшли близько 500 осіб у Києві й провінції – однодумці П.Скоропадського – старшини колишнього 1-го Українського корпусу, члени проводу вільного козацтва М.Воронович, М.Гижицький, В.Кочубей, В.Липинський, Д.Манько, І.Пашевський, М.Устинович, провідний політичний діяч, кадет М.Василенко. З Громадою тісно співпрацювали члени УДХП В.Липинський, М.Міхновський, брати В. і С.Шелести та Союз земельних власників, створений у травні 1917 р. в Константиноградському повіті на Полтавщині з ініціативи поміщика В.Коваленка [6].

Проаналізувавши неспроможність соціалістичного перевороту Центральної Ради, переходу до більш важливої конструктивної позиції, з урахуванням інтересів усіх верств країни, Громада підготувала й здійснила гетьманський переворот та заклала ідейно-теоретичні підвалини політичного курсу Української Держави. В останні дні березня П.Скоропадський разом з Громадою склав програму дій консервативних сил, що передбачала створення в Україні сильної влади в особі диктатора – гетьмана. Основною формою державного правління, до скликання Сейму, встановлювалася авторитарна диктатура, у межах обґрунтовуючого її законодавства. Головними суспільно-політичними орієнтирами програма висувала забезпечення компромісу для вирішення соціальних і національних завдань при збереженні демократичних свобод. Висувалася також нова концепція української нації – поступовий перехід до українізації зрусифікованих верств населення. В аграрній частині програми передбачалася розробка численних реформ за непорушності права приватної власності. З метою уникнення спекуляції землею, її купівля і продаж мали регламентуватися спеціальним законом. Уряду надавалися найширші повноваження для викупу землі у великих приватних власників і наступної передачі її хліборобам, селянам, і першочергово козакам [7].

З подібними вимогами до майбутньої української влади виступила німецька сторона у перемовинах генерала Гренера з П.Ско-

ропадським 24 квітня 1918 р. В аграрній справі німці вимагали: ліквідації земельних комітетів і заміни їх державними або органами місцевого самоврядування, вирішення земельного питання шляхом відновлення приватної власності на землю, сплати селянами грошового викупу за землю, яку вони отримали незаконним шляхом (читай насильні, захватницькі дії – Г.П.), збереження великих приватновласницьких маєтків у межах, визначених законом у кожному конкретному випадку [8]. Як бачимо, великих розбіжностей між планами П.Скоропадського і німецькими вимогами у аграрній справі не спостерігалось. Гетьманський переворот ліквідував усі демократичні засади Української Центральної Ради.

У грамоті "До всього Українського народу" та "Законах про тимчасовий державний устрій України" (Конституції – Г.П.), оприлюднених 29 квітня 1918 р. була скасована Українська Народна Республіка, усунута від влади Центральна Рада і проголошена Українська Держава на чолі з гетьманом П.Скоропадським. Управління державою здійснювалося через посередництво уряду – Ради Міністрів Української держави, яка призначалася гетьманом [9].

Формування гетьманського уряду розпочалося ще до перевороту й завершилося на середину травня 1918 р. Спочатку (28–29 квітня) організацію його гетьман доручив одному з провідних членів Української народної громади М.Сахно – Устимовичу – отаману (голови Ради Міністрів), а з 30 квітня й М.Василенку. Гетьман радив обом провести переговори з українськими національними діячами для утворення лівого уряду, головним завданням якого висувалося національне відродження України й проведення земельної реформи згідно з принципами, закладеними у гетьманській "Грамоті" від 29 квітня. Проте їх переговори, що велися в основному з партією соціал-федералістів, виявилися невдалими і закінчилися повним провалом. У першій декаді травня головою уряду було призначено Ф.Лизогуба, який і закінчив його формування у складі 15 осіб: Голова Ради Міністрів і міністр внутрішніх справ – Ф.Лизогуб; керуючий Міністерством закордонних справ, з 2 вересня міністр – Д.Дорошенко; військовий міністр – О.Рогоза; міністр фінансів – А.Рженецький; міністри земельних і харчових справ В.Колокольцев і Ю.Соколовський; торгівлі – С.Гутник; міністр культів (сповідань) – В.Зінківський; міністр народного здоров'я – В.Любинський; міністр освіти – М.Василенко; міністр шляхів – Б.Бутийко, міністр юстиції – М.Чубинський, міністр праці – Ю.Вагнер; державний контролер, з 14 листопада міністр закор-

донних справ – Г.Афанасьєв; державний секретар з липня міністр внутрішніх справ – І.Кістяківський [10]. Партійна належність членів уряду: 5 кадетів, 1 – народний соціаліст, 1 – соціал-федераліст, 8 – не визначена. Щодо національності – 11 міністрів – українці за походженням, 1 – поляк (А.Рженецький), 1 – єврей (С.Гутник) і 2 – росіянина (Ю.Вагнер, Г.Афанасьєв). Сучасники, преса, а пізніше й окремі історики, як стверджує Н.Полонська-Василенко, "оголосили всіх міністрів не – українцями". Зроблене це тому, що 13 міністрів (все ж таки Ю.Вагнер – народний соціаліст, Д.Дорошенко – соціаліст-федераліст – Г.П.) не належали до соціалістичних партій, тоді як в Україні головним гаслом висувалося: "Не потрібна не соціалістична Україна!" Виходячи з цього погляду, "дійсно, міністри гетьманського уряду, як і сам гетьман, не були українцями" [11].

Проведення земельної реформи в Україні гетьман вважав своїм найголовнішим і першочерговим завданням. П.Скоропадський ділив хліборобів-селян на дві категорії: великих та середніх і дрібних землевласників. До перших він відносив 1 млн. 930 тис. господарств, кожне з яких мало понад 5 десятин землі, до других – тих, хто мав менше 5 десятин землі, або 1 млн. 640 тис. господарств. Найбільшою земельною ділянкою у володінні однієї особи або сім'ї, за П.Скоропадським, вважалася ділянка площею 25 десятин, а норма, встановлена 22 квітня 1918 р. Українською Центральною Радою, складала 30 десятин [12].

Таким чином, за статистикою Української Держави, переважна більшість селян були великими землевласниками-хліборобами. Землеволодіння відроджувалося у формах, що існували до часів Російської імперії: приватне, надільне, державне, церковне, монастирське, заводське, фабричне та інші. Для підготовки й проведення аграрної реформи планувалося створити особливі наради з цих питань [13].

Майбутня аграрна реформа мала проводитися за наступним принципами: цілковита відповідальність уряду за її проведення; утворення державного земельного фонду за рахунок державних, церковних і частини приватних земель, з повним відшкодуванням за них; продаж ділянок малоземельним селянам і козакам; організація дрібних, але економічно міцних господарств; забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як головного джерела багатства України; докорінне поліпшення справи дрібного меліоративного сільськогосподарського кредиту [14].

Державна політика гетьманату повністю відродила приватну власність на землю, надала широкі права вільної купівлі-продажу землі, скасувала всі попередні розпорядження Генерального Секретаріату і Ради Міністрів УНР. У центрі цей курс запроваджувало міністерство земельних справ, на місцях регіональні управління хліборобства й державного майна та губернські, повітові, волосні особливі, земельні і земельно-ліквідаційні комісії. Особливі комісії вирішували питання про право на врожай 1918 р. із земель колишніх землевласників відповідно до спеціального закону, ухваленого 27 травня 1918 р. Вони обиралися у кількості трьох осіб. Голова призначався міністерством, один член обирався землевласниками, другий – сходами сільських громад. Земельні і земельно-ліквідаційні комісії зобов'язувалися повсюдно відновити приватновласницьке землеволодіння і забезпечити відшкодування нанесених збитків колишнім господарям великих маєтностей.

Голів губернських земельних комісій також призначав міністр земельних справ. До складу комісії входили: начальник місцевого управління та державного майна (товариш голови), інспектор сільського господарства, управляючий земельно-технічним відділом земельних комісій, представник державного земельного банку, голова або член губернської земельної управи, 2 представники від великих землевласників, які володіли ділянками понад 5 десятин, 2 представники місцевого окружного суду, губернський земський агроном і 2 постійних члени Міністерства земельних справ. Загалом 16 осіб. Усіх членів комісії обирали чи призначали зі свого складу державні інституції або громадянські організації.

Повітова комісія включала від 14 до 16 членів. Її голова призначався міністром земельних справ, а його товариш обирався самою комісією. До складу комісії входили: голова або члени повітової земської управи, землемір, представник державного земельного банку, 2 представники від великих землевласників, 2 – від середніх і дрібних, представники повітової адміністрації, представник з'їзду мирових суддів, земський агроном, від 2 до 4 постійних членів Міністерства земельних справ.

Повітові земельні комісії приймали у своє тимчасове управління земельне майно за проханням власників і дозволом губернських комісій на строк більше року з правом його продовження, знову ж таки за прохання господаря і відповідним дозволом. Маєтки, за відсутності господарів, приймалися до управління за розпорядженням губернської комісії без заяви власника або його повіреного. Управління здійснювалося шляхом передавання маєтків у оренду або

прямим господарюванням (мається на увазі повітовою комісією – Г.П.) за допомогою призначених фахівців. Видатки на цю справу здійснювали із спеціальних кредитів міністерства і повертали з одержаних господарством коштів. Чистий прибуток передавався власникові, який міг у будь-який час вимагати повернення йому маєтку.

Губернським земельним комісіям, крім вказаного, надавалися надзвичайні права. Вони могли у примусовому порядку вилучати живий і мертвий реманент, який, на їх погляд, погано використовувався, для застосування його в інших господарствах, для державних перевезень. Губернські комісії могли також у примусовому і позасудовому порядку залучати місцеве населення на термінові сільськогосподарські роботи тощо [15].

Водночас із земельними, Рада Міністрів створила тимчасові губернські та повітові земельно-ліквідаційні комісії. Губернська комісія нараховувала 12 членів. Її очолював губернський староста (голова губадміністрації). До складу їх входили службовці міністерств: внутрішніх, земельних, судових справ, фінансів, член місцевого окружного суду, голова або член губернської земської управи, представник Міністерства державного контролю, 2 представники від великих і 2 – від середніх і дрібних землевласників. Аналогічним був і склад повітових земельно-ліквідаційних комісій. Єдина відмінність їх полягала в тому, що в них були задіяні представники повітового рівня, причому рішення повітової оскаржувалися у губернській комісії, яка остаточно відміняла та затверджувала його. Ці інституції, як і попередні, утримувались за державний рахунок [16]. Вони розглядали питання про відновлення порушеного володіння і користування землею, про повернення підприємств, маєтків, рибних ловів, знаряддя та всякого рухомого майна, відібраних після 1 березня 1917 р., про відшкодування збитків і винагороду за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників чи орендарів. Ці справи вилучалися з компетенції судових установ, до яких вони належали, згідно зі "Статутом цивільного судочинства". Їх рішення не погоджувалися з рішенням організації та інституції часів Центральної Ради і більшовицького правління, тобто вони проводилися за законами колишньої Російської імперії зі змінами і доповненнями уряду П.Скоропадського.

Всі справи, майно, кошти колишніх земельних комітетів, рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, інших організацій, що виникли після 1 березня 1917 р. і видавали розпорядження про землю, переходили до новостворених органів, які при виявленні зловживань організацій та інституцій, що діяли у березні

1917 – квітні 1918 р. на території України, могли притягнути їх до карної чи адміністративної відповідальності. Заяви про відновлення порушеного землеволодіння можна було подавати протягом 6 місяців від дня оголошення про початок роботи тієї чи іншої повітової комісії. Для тих, хто з поважних причин пропустив цей термін, міністр земельних справ встановив додатковий тримісячний термін, і навіть після цих строків надія на повернення втраченого залишалася, адже справу продовжували розглядати судові установи. Заяви про відшкодування вартості втраченого майна подавалися до комісії, на території якої знаходився маєток. Постанови й рішення повітової комісії могли оскаржуватися у губернській комісії, рішення якої вважалися остаточними і оскарженню не підлягало. Стягання збитків відбувалося на добровільній основі або через Державну варту чи через губернські скарбниці [17].

Згідно з урядовими розпорядженнями, колишні землевласники складали детальні описи конфіскованих чи розгромлених маєтностей і направляли їх повітовим комісіям, вимагаючи відшкодування заповдіяних збитків. Причому в ці описи нерідко включали дані, що не мали ніякого відношення до описуваних подій, тобто: старі, не придатні до експлуатації будівлі, збитки, завдані стихійними лихами, тощо. Сам гетьман свідчив, що українські, а особливо російські і польські поміщики вимагали повернення до старих земельних відносин: "Вони хотіли не тільки до копійки отримати за все, що було у них забрано чи знищено під час аграрних заворушень, але й, на жаль, нерідкими були вигадки, коли розмір своїх збитків вони сильно перебільшували" [18]. Зокрема, один з поміщиків Ямпільського повіту Подільської губернії примусив селян сплатити йому 250 тис. крб. компенсації, тоді як все його майно, згідно з офіційними документами на нього, оцінювалося у 150 тис. крб. [19].

Просторі описи були складені й направлені в повітові земельні і земельно-ліквідаційні комісії управителем волинськими маєтками графині Шувалової, конторою Медведівського маєтку Харитоненка у Костянтиноградському повіті на Полтавщині, економією поміщика Лінке Херсонського повіту. Понад 6233 тис. крб. планувалося стягти з селян грошової компенсації за 14 описами економії, ферм і лісництв М.Ф. та В.В.Муравйових-Апостолів у Канівському і Київському повітах Київської та Путивльського повіті Курської губернії. З 1634 тис. крб. збитків, нанесених селянами, згідно з описом Червінського маєтку Терещенка, до 27 серпня 1918 р. їх примусили повернути 211 голів коней і великої рогатої худоби, нерозтрачене майно на суму 699 тис. крб.,

сплатити грошову компенсацію у розмірі 163,5 тис. крб. За ними залишилося також боргу на загальну суму 772 тис. крб. [20]. Всі необхідні до найменших дрібниць дані про названі описи зберігаються в архівних особистих фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві [21].

Після створення виконавчих органів розпочалась робота з підготовки аграрного законодавства. 10 травня 1918 р. Рада Міністрів повідомила, що вона приступила до розробки концепції аграрної реформи, спрямованої на забезпечення селянства землею. При цьому вона наголосила, що виступає проти: відміни приватної власності, безвладдя, погромів і хаосу, що широкою лавиною заповнили українські села, руйнування сільськогосподарської культури як основи народного господарства України [22].

18 травня Міністерство внутрішніх справ опублікувало циркуляр за підписом Ф.Лизогуба, який зобов'язав губернських старост широко і повсюди оповістити населення про необхідність негайно повернути власникам відібране у них селянами майно, вирубаний ліс, незважаючи навіть на дозвіл земельних комітетів та інших органів. У разі невиконання селянами циркуляру влада мала вжити рішучих заходів до їх примусового повернення, не зупиняючись навіть перед застосуванням сили поліції, а в разі потреби і військових частин [23].

27 травня за підписами голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба і міністра земельних справ В.Колокольцева був обнародований уже згаданий закон "Про права на врожай 1918 р. на території Української Держави". Згідно з ним: право на врожай озимини, засіяної восени 1917 р., належало власникам чи орендарям; право на врожай ярини, засіяної навесні 1918 року на захоплених приватновласницьких землях, належало селянам, які засіяли ці землі. Одночасно вони зобов'язувались: а) повернути поміщикам або орендарям натурою чи грошми третину вартості врожаю; б) компенсувати всі господарські затрати власників або орендарів, що вони понесли внаслідок обробітку цієї землі після жнив 1917 року; в) сплатити всі державні та земські податки й повинності. Всі спірні питання мали вирішуватися особливими комісіями. На додаток до названого закону 14 червня затверджено закон "Про забезпечення цукроварень буряками врожаю 1918 р.", який визнав буряк, посіяний селянами на землях цукроварень, власністю заводів [24].

14 червня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон "Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями". Ним скасовувались усі попередні постанови Тимчасового уряду і влади Української Народної Республіки про тимчасову заборону купівлі-

продажу землі і дозволялось проводити з нею торгівельні операції. Право продажу землі надавалось кожному власнику сільсько-господарських та лісових маєтностей на місцях без будь-яких обмежень. Однак права всіх фізичних і юридичних осіб, крім Державного земельного банку, обмежувалися при купівлі землі. Куплені або прийняті в дар землі не повинні були перевищувати 25 десятин. Закон передбачав повну ліквідацію колективного господарювання. Якщо ділянки купувало земельне товариство, то їх розмір також обмежувався 25 десятинами на кожного члена товариства, які протягом двох років мали розмежувати куплену землю на дрібні ділянки між своїми членами. У випадку відмови щодо розмежування воно здійснювалося повітовими земельними комісіями, рішення яких вважались остаточними і оскарженню не підлягали. Інші ж порушення закону, окрім розмежування, могли бути скасованими Генеральним судом. Лісові площі надавалися за такими ж нормами, тобто 25 десятин, але тільки за дозволом міністра земельних справ. Перевищувати норму наділу можна було лише за письмовим обґрунтуванням наявності громадських промислових або інших культурно-господарських потреб. Покупець при цьому зобов'язувався здійснити усі намічені заходи протягом року і водночас сплатити передбачені борги іпотечним банкам і приватним особам відповідно до розміру земельної чи лісової ділянки.

Без обмеження розміру дозволялося купувати маєтності, що продавалися на прилюдних торгах, у випадку примусового стягнення боргів, але такі торги мали узгоджуватися з повітовою земельною комісією, а у випадку заборони – вирішуватися окружним судом. Якщо земельна ділянка була понад 25 десятин, то за рішенням суду лишки переходили в казну. Контроль за дотримання цих правил покладался на повітові і губернські земельні комісії. Залишалися у силі лише права спадкоємства земельних маєтностей, як за законом, так і за заповітом, якщо вони були оформлені до 31 грудня 1917 р. [25].

Отже, в охопленій революцією Україні гетьман намагався провести консервативну аграрну політику, що примирила б дві крайні верстви українського суспільства. Про це він досить принципово, докладно й конкретно говорив на зустрічі 21 червня 1918 р. з великою делегацією хліборобів: Волинської, Полтавської, Харківської та Херсонської губерній. Відповідаючи на численні запитання членів делегації, П.Скоропадський говорив, що згідно з проектом нового земельного закону великі маєтки розформовуються, а їх "земля передається хліборобському населенню, але площею не більше 25 десятин в одні руки, причім ку-

півля одною особою в різних кінцях також не дозволена. За цим наглядатимуть власті і прокурорський догляд". Він закликав поміщиків "продати всю землю Державному земельному банку для утворення земельного фонду Держави", з запасів якого уряд буде сам розподіляти землю. Гетьман наголосив, що усім землі не вистачить, тому необхідно піднести на більш високий рівень промисловість, і зокрема текстильну, та "заснувати по всій Україні кооперативи, що значно поліпшить життя Рідного краю" [26]. Ці наміри гетьманської влади не знаходили розуміння серед провідних тогочасних громадських і політичних діячів. В.Липинський, зокрема, оцінюючи роботу гетьмана і його уряду, спрямовану на відновлення приватної власності на землю, "вважав, що це був стратегічний прорахунок влади, яка у революційній правосвідомості сприймалася як реставраційний режим" З його оцінкою повністю солідаризується і Д.Донців. Говорячи про постанову Союзу земельних власників від 4 червня 1918 р., "за повну реставрацію земельних відносин без жодних уступок селянству", він підкреслив, що поміщики відмовлялися взагалі рахуватися з позицією гетьманської влади. А 26 червня, відвідавши гетьманську резиденцію, він коротко занотував: "Гетьман зависає в повітрі. Від нього вже починають відвертатися його підпора – великі землевласники, а симпатій дрібних хліборобів режим, здається, ще не здобув" [27]. Від себе додамо, що гетьман цих симпатій серед переважної більшості селянських мас не мав від першого дня приходу до влади.

Наприкінці серпня Рада Міністрів дозволила продавати навіть ті маєтки, які були здані в оренду, з умовою зібрання орендарями вирощеного врожаю й повернення їм сплаченої наперед орендної плати. Орендний договір, після оформлення документації про продаж землі, втрачав силу.

У листопаді гетьман затвердив законопроект В.Леонтовича про скуповування Державним банком всіх земельних ділянок площею понад 200 десятин і розподіл їх між малоземельними по тих же 25 десятин на господарство. Тільки господарства культурного значення, племінні заводи для розведення худоби і коней і ті, що обслуговували цукроварні, могли мати 200 десятин землі. Але всі ці заходи щодо землевласності і землекористування – ні повернення права на врожай 1918 року, ні заміна земельних комітетів особливими земельними й земельно-ліквідаційними комісіями, ні заснування 23 серпня Державного земельного банку, а у жовтні – Вищої земельної комісії на чолі з гетьманом – не змогли виправити тяжке становище з продовольством та задовольнити земельні інтереси великих, середніх і дрібних, за оцінкою П.Скоропадського, землевласників [28].

Чому ж так сталося? Чому Українська Держава гетьмана П.Скоропадського, який протримався при владі лише 7,5 місяців, канула у вічність, змушена була, вслід за Українською Центральною Радою, зійти з політичної арени? Спробуємо пояснити це наведеною порівняльною таблицею.

Порівняльна таблиця соціальної структури сільського господарства України у 1917 р. [29–31].

Класові групи	П. Скоропадський		М. Рубач		І. Хміль	
	Кількість господарств	Землеволодіння	Кількість господарств	Землеволодіння	Кількість господарств	Землеволодіння
Біднота	3 млн.	29 млн. десятин	2293200	5400 тис. десятин	2431147	5100 тис. десятин
Середняки	870 тис.	400 тис. десятин	1196700	9500 тис. десятин	1273052	9800 тис. десятин
Заможні селяни	-	-	487500	13 млн. десятин	519439	13 млн. десятин
Дворяни, поміщики	-	8–8,5 млн. десятин	33600	8900 тис. десятин	33600	8900 тис. десятин
Купці, міщани, торгово-промислові товариства, іноземні піддані	-	3 млн. десятин	-	3300 тис. десятин	-	3300 тис. десятин
Уділи, церкви, монастирі, духовенство	-	2655 тис. десятин	-	1600 тис. десятин	-	1600 тис. десятин
Держава, міста, різні установи	-	-	-	2400 тис. десятин	-	2400 тис. десятин
Всього в Україні	3870 тис.	43900 тис. десятин	селянських 3997400 поміщицьких 33600	44100 тис. десятин	селянських 4223638 поміщицьких 33600	444100 тис. десятин

Аналіз порівняльної таблиці дозволяє зробити наступні висновки. У 1917–1918 рр. в Україні нараховувалось 44.100 тис. десятин землі (за даними П.Скоропадського, 43.900 тис. десятин). Селянських господарств було 4223 638, з них 2431147 бідних, 127352 середніх і 519439 заможних. Поміщицьких госпо-

дарств було 33600. Спираючись на більш повні дані І.Хмілья, врахуємо, скільки десятин землі припадало в середньому на одне господарство кожної групи селян та поміщиків. Для цього розділимо кількість десятин землі на число господарств. Підрахунки свідчать, що одне господарство бідних селян володіло трохи більше 2,1 десятинами землі; середніх – понад 7,7; заможних – 25,2; поміщицьке – майже 265 десятинами.

Як відомо, гетьман, зберігаючи недоторканими ліси, цукрову промисловість, племенні заводи, насінневі господарства, передав для розподілу серед селян лише 4 – 4,5 млн. десятин землі за викуп. Причому ця земля для викупу і доведення розміру ділянок до 25 десятин надавалася тільки малоземельним господарствам, що зі своїми статками наближалися до заможних і мали кошти на придбання землі. Наділення безземельних і безгосподарних верств села Українська держава не передбачала [32].

Результатом розподілу і викупу цих 4–4,5 млн. десятин землі могли скористатися лише 160–180 тис. селянських господарств. За авторськими підрахунками, із залишків землі, що перевищувала землеволодіння заможних селян, до державного фонду мало відійти 14025 десятин землі, за рахунок яких можна було створити додатково 561 господарство розміром 25 десятин. Таким чином, головною метою аграрної політики гетьманської адміністрації було утворення численного прошарку середніх селян-хліборобів. На наш погляд, оцінка "численний прошарок" не відповідає дійсності, адже поза увагою держави залишалось 111352 чи 1093052 господарства середніх селян з наділом 7,7 десятин і 2431147 бідних з наділом 2,1 десятини, що разом складало 3544199 або 3524199 селянських господарств, які вступили у смертельну боротьбу з гетьманською державою і австро-німецькими інтервентами для визволення України від іноземних поневолювачів і зміни антинародної влади.

Література

1. Очерки истории коммунистической партии Украины. – Издание четвертое, допол. – К., 1977; Історія Українського РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 5. Велика жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977; Минц И.И. Год 1918-й. – М., 1982.
2. Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 р. – К., 2002; Полонська-Василенко Наталія. Історія України. – Т. 2: Від середини XVII століття

до 1923 року. – К., 1992; Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995.

3. Історія українського селянства: Нарис: В 2 т. – Т. 1. – К., 2006.; Капелюшний Валерій. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003; Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине 1917–1920 гг. – К., 1990; Солдатенков В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999; Яневський Данило. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003.

4. Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – Т.6., кн. 1 / Інститут Східноєвропейських досліджень Національної академії наук України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К.Липинського. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 12–14.

5. Довідник з історії України. – С. 917.

6. Дорошенко Дмитро. Історія України. Т. 2. – С. 23; Полонська-Василенко Наталія. Історія України. – Т. 2. – С. 489; Довідник з історії України. – С. 805, 917, 924.

7. Герасенко Т. Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух. – К., 2000. – С. 209–210; Довідник з історії України. – С. 923.

8. Дорошенко Дмитро. Історія України. – Т. 2. – С. 24.

9. Там само. – С. 35–38.

10. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 161–171, 177, 178; Дорошенко Дмитро. Історія України. – Т. 2. – С. 38–46;

11. Полонська-Василенко Наталія. Історія України – Т. 2. – С. 492–493; Скоропадський Павло. Спогади. – С. 342, 350, 356–358, 361, 363, 372.

12. Скоропадський Павло. Спогади. – С. 201–202, 284–287, 374; Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997. – С. 218.

13. Українське державотворення. – С. 218.

14. Там само.

15. Там само. – С. 215–217.

16. Історія українського селянства. – Том. 1. – С. 548.

17. Українське державотворення. – С. 217.

18. Скоропадський Павло. Спогади. – С. 183, 285–287.

19. Хмель І.В. Під гаслом комуни (Аграрна політика РКП(б) у 1919 році). – К., 2002. – С. 7.

20. Там само. – С. 7.

21. ЦДІА України (у м. Києві), ф. 606, оп. 1, спр. 175, арк. 14–27; спр. 194, арк. 1–75; спр. 204, арк. 1–7, 19–26, 29–30, 49–50; спр. 205, арк. 1–7, 41–47, 66–74; спр. 207, арк. 1–21; спр. 221, арк. 21–82; спр. 222, арк. 1–8; спр. 175, арк. 14–27; ф. 830, оп. 1, спр. 1641, арк. 1–2; спр. 1781,

арк. 1–27; ф. 877, оп. 1, спр. 7, арк. 16–27; спр. 8, арк. 9–30, 49, 51–57; спр. 9, арк. 42–43; спр. 19, арк. 1–24;

22. Малик Я. Земельне питання в Українській Гетьманській Державі // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. – К., 1993. – С. 98.

23. Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 547.

24. Дорошенко Дмитро. Історія України. – Т. 2. – С. 198–199; Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 547.

25. Українське державотворення. – С. 218–219.

26. Дорошенко Дмитро. Історія України. – Т. 2. – С. 57; Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 546.

27. Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 549.

28. Українське державотворення. – С. 219; Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 549; Полонська-Василенко Наталія. Історія України. – Т. 2. – С. 499–500.

29. Скоропадський Павло. Спогади. – С. 284–285.

30. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. В период проведения Октябрьской революции. – К., 1956. – С. 7–9, 12, 20, 31.

31. Хмель І.В. Аграрные преобразования на Украине 1917–1920 гг. – К., 1990. – С. 54–55.

32. Скоропадський Павло. Спогади. – С. 285–286, 374.

Г.Дудченко, Є.Коваленко

Ніжинське Головне лісництво в 1941–43 рр.: функції та організаційна структура*

В умовах війни з глибоким проникненням на територію противника стратегічним завданням Німеччини стало налагодження ресурсної експлуатації окупованих регіонів. За умови ефективного використання ресурсного потенціалу окупованої зони, воююча німецька армія мала можливість забезпечити себе всім необхідним, не перевантажуючи німецької економіки, з одного боку, і не перенапружуючи і без того недосконалої в СРСР комунікативної мережі, з іншого це чудово розуміли і Гітлер, і його

---

* Публікація була підготована в рамках реалізації науково-дослідного проекту кафедри історії України Ніжинського державного університету "Ніжин та Ніжинщина в період Другої світової війни"

Структура Головного Ніжинського лісництва

Райони	Лісництва
Ніжинський район	Ніжинське лісництво
	Веркіївське лісництво
Носівський район	Мринське лісництво
	Носівське лісництво
	Козарське лісництво
Новобасанський район	Новоселицьке лісництво
Бобровицький район	Кобижське лісництво
	Колежинське лісництво
	Старобасанське лісництво

До складу Головного Ніжинського лісництва увійшло 9 лісництв, які об'єднували лісові масиви чотирьох районів. На території Ніжинського району було створено Ніжинське та Веркіївське лісництва, в Носівському районі – Мринське, Носівське та Козарське, в Новобасанському – Новоселицьке, в Бобровицькому – Кобижське, Колежинське та Старобасанське.

На чолі Ніжинського Головного лісництва стояв призначуваний чернігівською дирекцією старший (з 1942 – головний) лісничий. Цю посаду в 1941–43 рр. обіймали Белінський та Наливайко. До штату Головного лісництва також входили головний інженер, спеціаліст лісокультури, бухгалтерія і т.п.

Все економічне життя Ніжинського головного лісництва жорстко контролювалось з боку Головної бухгалтерії Чернігівської дирекції. Ще в "Зеленій папці" зазначалось, що використання лісу, пиломатеріалів, використання дров потребує суворої організації [1, с. 33]. Контроль здійснювався через систему регулярних звітів і періодичних перевірок. Відповідно і Головне лісництво вимагало від дільничних лісництв детальних звітів. За "Табелем надсилки оперативної звітності" Головне лісництво зобов'язувало лісників регулярно надсилати 13 різних форм звітності. З них: 2 декадних звіти (про заготівлю та вивозку дров, про хід лісокультурних робіт); 3 півмісячні звіти (про хід заготівлі та вивозки лісу, про рух продукції ручної переробки; про рух продукції на пунктах механічної переробки); 6 місячних звітів (про реалізацію лісопродукції, про хід хімічної переробки, про хід рубок та вихід деревини при рубках, про виконання протипожежних заходів, про кількість робітників та транспорту на виробництві,

Генштаб. Тому вже в план "Барбароса" була включена економічна частина, в якій накреслювались принципи використання ресурсних можливостей захоплених в майбутній війні земель СРСР. Більш детально економічна політика в окупованих регіонах була визначена в Директивах по керівництву економікою окупованих східних областей, або т.з. "Зеленій папці" Герінга [1].

Чернігівщина разом з м. Ніжином була окупована протягом жовтня 1941 р. і увійшла в зону військового управління німецької армії. З точки зору ресурсних можливостей регіон був важливим для німців не лише як продовольча база, але і як джерело деревини. В "Зеленій папці" Герінга в особливому додатку наголошувалось на важливості для Німеччини лісового господарства та деревообробної промисловості окупованих регіонів [1, с. 33]. Таким чином, одним з пріоритетних завдань окупаційної влади на Ніжинщині стала організація ефективної роботи лісового господарства.

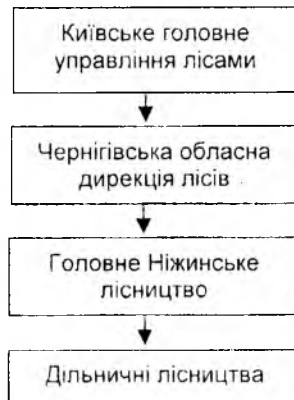

Схема 1. Структура управління лісовим господарством Чернігівщини

На території Чернігівського Полісся було створено кілька десятків лісництв. В організаційному плані вони підпорядковувались Головним лісництвам, які, в свою чергу, управлялись Чернігівською обласною дирекцією лісів (з 1942 р. Німецька Чернігівська дирекція лісів). Вище управління лісовим господарством окупованої України здійснювалось Київським головним управлінням лісами (див. схема 1).

про відпуск лісоматеріалів); 2 кварталних звіти (про використання лісосічного фонду, про лісопорушення) [2, арк. 12]. Після обробки і зведення інформація надсилалась в Дирекцію. Протягом 1942–43 рр. Дирекцією вводились додаткові регулярні форми звітності, крім того, час від часу на вимогу Головне лісництво мало готувати особливі статзведення.

Ніжинське головне лісництво працювало за планами робіт, які надсилались з Дирекції і приймались після узгодження з головним лісничим. Відповідні плани були розроблені практично з усіх видів виробництва: лісосічних робіт, ручної і механічної переробки деревини; смолокуріння і дьогтьокуріння; роботи лісозаводів, реалізації і т.д. Але, як видно із звітності, зазначені плани часто не виконувались переважно через нестачу робочих рук, фахівців та техніки.

Завдяки налагодженій роботі Ніжинське головне лісництво вже в 1942 р. перетворилось на найбільшу господарську структуру регіону. Зокрема, за відомістю кількості потрібних робітників для виконання плану на II півріччя 1942 р. в лісництві мало працювати на різних ділянках робіт 22797 чол. [6, арк. 8].

Всі види робіт, що здійснювались в господарствах Головного Ніжинського лісництва, можна об'єднати в 4 групи: лісосічні роботи – заготівля лісоматеріалів та їх вивезення до вантажних пунктів; організація лісокультурних робіт; лісохімія; деревообробна промисловість

Першочерговим завданням Головного лісництва і підпорядкованих йому лісництв була організація лісосічних робіт та вивезення лісу. Кожне лісництво мало кілька видів господарств: соснове, дубове, твердолистяне, м'яколистяне, вільхове, на яких заготовлювались відповідні породи дерев [3, арк. 148]. Заготоване дерево або вивозилось підводами на вантажні пункти залізничних станцій (Бобровиця, Заворичі, Носівка, Веркіївка) або переправлялось сплавом по річках (наприклад, по р. Остер сплав здійснювався до припливи "Торговиця").

Відпуск лісоматеріалів здійснювався: військовим частинам, військово-повітряним частинам, залізницям, органам "ТОД", власним лісозаводам, іншим споживачам [2, арк. 16]. За особливими розпорядженнями Дирекції лісоматеріали надавались для ремонту і будівництва мостів, громадським господарствам, установам та підприємствам, місцевому населенню і т.п.

На заготівлі та вивезенні лісоматеріалів в Ніжинському Головному лісництві було задіяно найбільша кількість робітників. Станом на 1942 р. для виконання планів Дирекції Ніжинського лісництва потребували близько 9 тис. лісорубів і 13 тис. Перевізників. Але реальних робітників було набагато менше. На 1 січня 1943 р. в Ніжинському Головному лісництві працювало 565 лісорубів і 87 візників [4, арк. 6].

Важливе місце в діяльності лісництва займала заготівля і відпуск дров. Дров потребували в першу чергу німецькі установи та військові частини, що розташовувались на Ніжинщині: фельдкомендатура, військова частина №173, 2-ий та 3-ій батальйони. Наприклад, за грудень 1942 р. для їх опалення лісництвами було поставлено 4325 км. дров, що складає близько 40% від загального обсягу поставленого деревного палива [5, арк. 16]. Крім того, дровами з навколишніх лісництв забезпечувались практично всі адміністративні та господарські установи Ніжина та чотирьох районів (міська та 4 районні управи, кооперація, земуправи, облземуправління, Держбанк, МТС, шкірзавод, засолзавод ковбасна фабрика Ніжина і т.п.). Відпускались дрова і населенню, але в обмеженій кількості.

Наступним важливим напрямом роботи Головного лісництва була організація лісокультурних робіт: насадження молодняка та догляд за ним, проріджування, прочистка лісів, освітлення, санітарна рубка. Проте в умовах війни на цій діяльності Дирекція особливої уваги не зосереджувала. Зокрема, за відомістю кількості потрібних робітників для виконання плану на II півріччя 1942 р. для ведення лісокультурних робіт в Ніжинському Головному лісництві передбачалось 400 чол. (2% від загальної кількості) [6, арк. 8].

Важливим, але малорозвиненим напрямом роботи лісництв була лісохімія, зокрема смолокуріння та дьогтьокуріння. Щоправда, до кінця окупаційного періоду виробництва смоли так і не вдалось налагодити. В той же час дьогтьокуріння було організоване в Казарському, Новоселицькому, Колежинському та Старобасанському лісництві. Загалом у другій половині 1942 р. в цій сфері працювало всього 16 чол. [6, арк. 8].

Деревообробна галузь Ніжинського Головного лісництва складалась з лісозаводів та пунктів механічної переробки дере-

вини. На зазначених об'єктах зі зрубаного лісоматеріалу вироблялись: половники, ободні кряжі, кругляки, будівельники, різно-розмірні дошки, пластини, бруски, тарні дощечки, штахетки тощо. Як матеріал використовувались практично всі породи дерева [4, арк. 4].

Крім механічної обробки, важливою частиною дерево-обробної галузі лісництва було ручне виробництво. Лісництва виконували спецзамовлення на виробництво для німецької армії клепок (дубових), мілітаризованих ободів, військових дубових спиць, дубових і осикових бочок [4, арк. 8]. Крім того, вироблявся широкий асортимент виробів для народного господарства: ступки, ціпи, вила, рубачі, граблі, сані, держак для лопат тощо. Загалом на виробництві в другій половині 1942 р. працювало 288 чол. [5, арк. 8].

Таким чином, окупаційна влада в досить короткий термін змогла не лише відновити роботу великого лісового господарства Ніжинщини та суміжних районів, але й перетворити його на наймасштабніший виробничий комплекс регіону. Робота Головного лісництва і підпорядкованого йому господарства жорстко контролювалась і регламентувалась відповідними інстанціями і спрямовувалась на найповніше задоволення потреб німецької армії, прифронтового тилу та тих владних і господарських структур, які були створені в окупованих землях.

Література

1. "Зеленая папка" Геринга // Работорец. Военно-исторический журнал. – 1991. – №5.
2. Відділ Чернігівського Обласного Державного Архіву в місті Ніжині (далі ВДАЧО), ф. р 4370, оп. 1, спр. 137.
3. ВДАЧО, ф. р 4370, оп. 1, спр. 8.
4. ВДАЧО, ф. р 4370, оп. 1, спр. 733.
5. ВДАЧО, ф. р 4370, оп. 1, спр. 3.
6. ВДАЧО, ф. р 4370, оп. 1, спр. 1.

Сталінський режим проти кримських татар (травень 1944 року)

В сучасних умовах з'явилася можливість виявити і висвітлити "білі плями" сумної і трагічної історії нашої країни. Однією з таких проблем сьогодні є депортація народів і груп народностей.

Особливе місце в історії народів України займає переселення в 1944 році населення Кримської АРСР. Будучи проведеною в ході Другої світової війни, не маючи логічного, правового і військового обґрунтування, вона засвідчила цинічність проголошених радянським режимом державних національних цінностей, підтвердила антинародну сутність внутрішньої політики партійного керівництва СРСР.

Як і загальні національні процеси в СРСР у 30–50-х роках, вказане відбувалося на фоні визначеної Сталіним і втіленої в життя тези про постійне загострення класової боротьби і необхідності винищення "ворожих гнізд", "викорчовування ворогів", депортації цілих народів і груп народностей. Ця національна розправа, крім всього іншого, ставила за мету приховати істинні причини недієздатності продекларованих принципів сталінської національної політики. До них слід віднести наступне: відсутність переконань у міцності ідей соціалізму, силі рішень, що приймаються партією і державою, превалювання особистих інтересів, жорстокість заходів радянської влади, в першу чергу самого Сталіна, його оточення (Л.Кагановича, Л.Берії, В.Молотова, Г.Маленкова та інших), репресії щодо політичних діячів, будівників так званого соціалістичного суспільства у національних регіонах країни, порушення демократичних принципів внутріпартійного життя, зміна ідеологічних орієнтацій, у тому числі і в національних відносинах.

Здобуття державної незалежності та переборення наслідків тоталітаризму покладали на плечі сучасних дослідників історії велику відповідальну місію: показати витоки сьогоднішньої нестабільної соціально-політичної ситуації в країні і довести, що виступи кримських татар і представників інших національностей проти існуючої влади – це наслідки, а причини потрібно шукати в глибинах сталінського терору.

З метою пізнання закономірностей ходу національних процесів тих часів необхідне їх глибоке вивчення. Сьогодні, коли про-

цес демократизації набув розмаху, а ідеї гуманізму є вихідними, говориться в декларації про визнання незаконними і злочинними репресованих актів проти народів, які зазнали вимушеного переселення, і заперечення їх прав, у країні посилюється прагнення знати правду про минуле, щоб засвоїти його уроки в ім'я майбутнього [1].

Однак протягом багатьох років існування радянської влади про цю проблему говорити вголос було не прийнято, тому історіографія питання досить бідна, необ'єктивна, кон'юнктура відповідно до ідейно-національної політики КПРС [2]. У роки розбудови незалежної України вітчизняні історики доклали певних зусиль для вивчення означеної проблеми, натомість проблема не знайшла всебічного комплексного дослідження [3].

Початок Великої Вітчизняної війни Крим зустрів як тилловий район. Татари разом з представниками інших національностей, що населяли півострів, підлягали мобілізації до армії. Як визначалося у доповідній записці заступників наркомів держбезпеки та внутрішніх справ Кобулова і Серова, відправленій ними із Сімферополя 22 квітня 1944 р. на ім'я Л.Берія (з її змістом ознайомилися також Сталін, Молотов, Маленков), з Кримської республіки до Червоної Армії було призвано на той час близько 40 тис. чол. [4]. Хоробро воювали на фронті, зокрема, Герой Радянського Союзу Абдураїм Решидов, Абдула Тайфук, Узеїр Абдураманов, Сеїтнафе Сеїтвелієв (знищив у Білорусії 15 фашистських танків), А.Гафаров, І.Булатов та ін. Крім того, багато хто з кримських татар воював у складі партизанських з'єднань. Відомі імена їхніх комісарів – Мустафи Селімова, Рефата Мустафаєва, Сейдалі Куртсеїтова, а також розвідників – Аблерима Аширова, Смаїла Велліуллаєва, Ібраїма Аметова, Бекіра Османова та багатьох інших.

З кримських татар були створені численні підпільні групи, зокрема, в селах Кучук-Озене, Тауаке, Куру-Озене Алуштинського району, Ескі-Юрт Бахчисарайського району та інших населених пунктах.

Збройну боротьбу кримські партизани вели у надзвичайно складній обстановці. Майже у кожному населеному пункті знаходився противник, який посилено охороняв усі шляхи, що вели до лісу. Вже у перші дні окупації Криму фашистам вдалося пограбувати більшість партизанських матеріально-технічних та продовольчих баз. Наприклад, тільки з одного складу ворогом було за-

брано 900 мішків борошна, сотні кілограмів м'яса, велику кількість інших продуктів.

Ще більше ситуація погіршилася в грудні 1941 р. "Німецьке командування, – повідомляв у липні 1942 р. Кримський обком Центральному штабу партизанського руху (ЦШПР), – поставило своїм завданням очистити ліс від партизанів, кинуло велику кількість німецько-румунських військ для прочісування лісу. Цього разу партизани позбулися останніх матеріально-технічних і продовольчих баз" [5].

Економічна політика, яку фашисти проводили в Криму, зводилася до того, щоб якомога більше вивезти продовольства до Німеччини. Неминучий голод, що виник у партизанських загонах, негативно вплинув на морально-політичний настрій бійців. Були зафіксовані 18 випадків смерті й 30 осіб у передсмертному стані. Не вистачало ліків, медичних інструментів, а запаси поповнювати командування "не мало можливості".

Влітку 1942 р. внаслідок блокади окупантами гірських районів, відсутності необхідної кількості озброєння і боєприпасів, продуктів харчування зростання партизанських загонів і їх бойова активність значно зменшилися. У той же час активність дій з боку фашистських загартників, а також кримсько-татарських національних формувань зростає. Партизанські загони, сформовані Кримським обкомом партії і НКВС з робітників, колгоспників і радянської інтелігенції Криму, у своїй більшості розпалися. Чисельність партизанських сил скоротилася більш як утричі: з 1800 бійців у червні до 480 у листопаді. Втрати партизанів Криму за період з листопада 1941 р. до грудня 1942 р. виглядають так: загинуло в боях понад 900 осіб, померло від голоду і ран – 700, пропали без вісті чи стали дезертирами – 400, послано у підпільні організації – 400, відправлено до радянського тилу – 672 [6].

Трагічною для партизанів Криму видалася зима 1942–1943 рр. Відсутність продовольства призвела до того, що вони їли взуття, ягоди, гриби, листя, кору дерев тощо. Літаки з тилу прилітали тільки в окремі дні. Почався голод. З'явилися випадки людоїдства, інші негативні явища. Тут можна погодитися з думкою О.Верта, який у своїй праці стверджує, що "хоча у 1942 р. до партизанського руху... почали ставитися значно серйозніше, ніж раніше, все ж таки не доводиться сумніватися, що у "чорне літо" 1942 р. у партизанських керівників і військового командування

потреби партизанів знаходились, як і раніше, далеко не на першому плані" [7].

Незважаючи на складні умови, з квітня по вересень 1942 р. у 7 районах Криму було створено 38 патріотичних груп, у яких налічувалося 126 представників різних національностей, у тому числі й татар. Вони контролювали 72 населені пункти. Протягом зазначеного періоду їм вдалося поширити серед населення 9 тис. примірників різноманітних видань агітаційного характеру [8].

Репресії, як і посилені нацистська пропаганда, відіграли свою роль. Виставляючи себе "великими друзями" кримських татар, німці добилися того, що певна частина останніх повірила в міцність фашистського режиму. Про політику гітлерівців щодо татарського населення, їхні методи роботи повідомляв у Політбюро ЦК ВКП(б) і В.С.Булатов: "На початку окупації Криму шляхом підступної демагогії і загравання з кримськими татарами, використання буржуазних націоналістів німецьким мерзотникам вдалося деяку їх частину схилити на свій бік" [9].

Слід зазначити, що у добровольчі формування, які діяли в окупованих районах, йшли не лише кримські татари. Їхній склад залежав від місця, де вони формувалися. Деякі роти склалися лише з представників інших національних меншин Криму (Бія-Сале, Мазанка та ін.) або з татарського – Корбель, Стіл, Молбай, Улу-Узень та ін. Частина з цих загонів створювалася примусово [10].

Ставлення населення до цих акцій націоналістичних формувань було неоднозначним. "У багатьох селах, навіть південно-бережних (Ускут, Капсіхор, Туак, Кучук, Узень та ін.), – писав І.Г.Генов, – татари похилого віку засуджують тих з молоді, які взяли зброю у німців..." Командування кримських партизанів виступало проти окремих помилкових оцінок і суджень щодо татар. "Ми маємо дані, що свідчать про наявність негативних настроїв серед певної частини партизанів, зокрема, про ототожнення ворогів і зрадників з належністю до національності, – писали А.В.Мокроусов і С.В.Мартинів 3 лютого 1942 р. командирам партизанських з'єднань. – Це, однак, не має нічого спільного з нашою національною політикою". І тут же закликали: "Негайно роз'яснювати партизанам шкідливість таких настроїв, що треба відрізнити друзів наших від наших ворогів незалежно від національної приналежності" [11].

Секретар Кримського обкому ВКП(б) В.С.Булатов зазначав, що переважна більшість татарського населення лояльно ставилася до радянської влади і після приходу окупантів підтримувала партизанів. Цілі села подавали допомогу народним месникам. Багато їх було спалено німцями за те, що давали притулок партизанам. Так, у селі Кози за допомогу червоноармійському десанту в січні 1942 р. фашисти розстріляли більш як 20 татар. За зв'язки з партизанами було спалено села Алейма і Чермалик. Населення чинило опір примусовому вивезенню його до Німеччини. У Томаку (Сетлерський р-н) з намічених 18 осіб вдалося відправити тільки шістьох, з с. Карасан – із 70 людей – 11, Ново-Чембай – із 44-х – 18 [12]. Селяни чинили опір також збиранню теплих речей для німецької армії. Ризикуючи власним життям, представники кримських татар проводили на місцях антифашистську роботу. Як зазначав керівник масово-політичної роботи в Криму від партійних органів І.Г.Генов, особливо активно її здійснювали поряд з іншими підпільниками А.Аметов у Калайському районі, А.Джемаладинов – в Алуштинському, Б.Г.Данишаев – Карасубазарському, А.К.Боляшов – у Сімферополі [13].

Війна засвідчила, що не все населення "палало любов'ю" до радянського державного ладу. Чимало громадян активно співпрацювали з фашистськими загарбниками. Час показного "вірнопідданства" скінчився. За великим рахунком, ситуація в Криму після окупації мало чим відрізнялась від ситуації в інших регіонах держави. Прорахунки радянського і партійного керівництва СРСР в організації руху спротиву окупантам, цілеспрямована агітаційно-пропагандистська діяльність німецьких спецслужб, за умови повної ізоляції Кримського півострова, спричинили до появи значного колабораціоніського прошарку серед кримського населення. А кількісне переважання татар створило ілюзію їх виняткового значення у співробітництві з ворогом.

І ці фактори, судячи з усього, Сталін зумів використати у своїх цілях, для відстоювання ідеї про постійне загострення класової боротьби в міру будівництва соціалізму. Репресивні дії розглядалися ним і його оточенням як неодмінна умова нормального функціонування і зміцнення влади. Наявність інших неросійських національностей на окраїнах його імперії ставала небажаною. З'являлася можливість одержати додаткову дешеву робочу силу і направити її в інші регіони країни для використання

в екстремальних умовах. Розбиратися ж у тому, хто був "ворогом", а хто – "своїм", для лідерів тодішнього режиму не мало сенсу, хоча сил і засобів для цього у них вистачало. У зв'язку з цим не можна не погодитися з А.Куркчі, який зауважує, що "Радянській владі необхідно було судити тих людей, які співробітничали з фашистами" [4]. Однак Сталін розпорядився інакше.

Над усім кримським населенням нависла загроза виселення. У доповідній записці на ім'я Берії 7 травня 1944 р. повідомлялося: "Підготовчу роботу по операції вважаємо можливим скінчити до 18–20 травня, а всю операцію – до 25. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм'ясомолпрому, Наркомхарчопрому; 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун та італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя" [15].

11 травня 1944 р. з'явилася постанова Державного Комітету Оборони за №5859сс про виселення кримських татар із Кримської АРСР в Узбецьку РСР. Це рішення мотивувалося тим, що кримські татари співпрацювали з німцями, що начебто саме татарські націоналісти винні у винищенні мирного населення півострова тощо. "Ворожим" оголосили цілий народ, хоча тисячі кримських татар брали активну участь у бойових діях, були відзначені високими нагородами СРСР, багато їх полягло на фронтах війни – за ту ж таки Батьківщину.

Указ про виселення запустив у дію складний механізм, відпрацьований у минулі роки. Йшла підготовка до прийому та розселення кримських татар, визначалися можливості їхнього працевлаштування в Узбекистані тощо. На місцях створювались так звані "трійки" – комісії у справах прийому й розміщення спецпоселенців у складі секретаря обкому партії, голови облвиконкому та начальника обласного управління НКВС. Зведений план розселення спецпоселенців передбачав, що кримських татар розмістять у 7 областях (55 районах) Узбекистану – Андижанській, Бухарській, Кашка-Дар'їнській, Наманганській, Самаркандській, Ташкентській, Ферганській.

Зі справ відділу спецпоселень НКВС СРСР видно, що з Криму ешелони мали вирушити 20 травня, а на місцях вивантаження – 43 станції – очікувалися від 3-го до 10 червня 1944 р. З доповідної записки, адресованої Л.Берії, довідуємося про "прискорення операції щодо переселення кримських татар" і про те, що перші ешелони зі спецпоселенцями повинні прибути до Узбекистану раніше – 25–27 травня 1944 р. Наприкінці травня нарком внутрішніх справ Узбецької РСР Кобулов доповідав Берії, що підготовку до прийому та розселення кримських татар в основному закінчено [16].

18 травня 1944 р. стало днем жалоби в історії цього народу: протягом доби десятки тисяч людей вигнано з рідних домівок, посаджено в товарні вагони і відправлено на спецпоселення до Середньої Азії. Це був день, що обернувся трагедією для живих і ще не народжених, що закреслив мрії та сподівання кількох поколінь. Це був день, який поставив тавро "зрадництва" на старих, жінках, немовлятах, який на довгі роки позбавив кримських татар батьківської землі, багатівікового коріння. Загальна чисельність депортованих, за різними джерелами, від 183 155 до 191 044 кримських татар [17].

До проведення масового виселення, щоб позбутися супротиву, як це відбулося під час виселення чеченців і інгушів, практично все чоловіче кримсько-татарське населення від 18 до 60 років було сконцентроване на призивних пунктах й ізольоване.

Операція по виселенню кримських татар військами НКВД почалася рано вранці. До 20⁰⁰ на станції завантаження було підвезено 90 тисяч осіб, з них 48 400 були завантажені в 17 ешелонів і відправлені до місць призначення. Напоготові знаходилось ще 25 ешелонів. "За період проведення ніяких ексцесів не було. Операція триває", – доповідали І.Серов та Б.Кобулов Л.Берії [19].

Кримським татарам, для того щоб зібратися, давали 15–20 хвилин. Звичайно, що в цих умовах неможливо було взяти з собою речі до 500 кілограмів, як передбачалось за наказом. Люди брали з собою все, що потрапляло під руки. Багато з хто з них виїхали без теплих речей і продуктів, бо не мали чіткого уявлення, що відбувається.

Дуже важливі спогади тих, хто брав участь у переселенні кримських татар. Зокрема, службовець військ НКВС А.Веснін згадує: "Мы заходили в дома, поднимали хозяев и объявляли: "Именем Со-

ветской власти! За измену родине вы выселяетесь в другие районы Советского Союза!" Люди воспринимали эту команду со смиренной покорностью... На ее фоне выделялись отвратительные сцены: старуха, обезумев от горя, бросилась бежать в степь и была срезана пулеметной очередью; безногого инвалида, на днях вернувшегося из госпиталя домой "по чистой" и заявившего о своих правах, волоком потащили к машине и, как куль муки, бросили в кузов..." [19].

Через нестачу харчів, антисанітарію та велику скупченість людей багато переселенців у дорозі померло. Діти, старі, жінки – найслабші, найменш захищені – становили абсолютну більшість цього "ворожого" контингенту. Не дивно, що у таких жахливих умовах, за такого нелюдського ставлення шлях на чужину витримали не всі. Крім того, відомі факти зловживань з боку спецконвою, що викликали зрозуміле обурення: так, в одному з ешелонів конвой зібрав із переселенців 50 тисяч карбованців начебто для поліпшення харчування, хоча ніякого додаткового харчування кримські татари не одержали.

Усі ці дні до Наркомату внутрішніх справ СРСР йшла оперативна інформація про прибуття до Узбекистану ешелонів з кримськими татарами: на 1 червня прибуло 7 ешелонів, 2 червня – 24, 5 червня – 44, 7 червня – 54. 8 червня у телеграмі №1476, відправленій о 13 годині й адресованій Берії, керівництво НКВС Узбецької РСР доповідало, що прийняття ешелонів із спецпоселенцями з Криму закінчено. За офіційними документами під час перевезення померла 191 особа. За даними, які були зібрані активістами національного руху, – 7889 осіб [20].

Умови життя на чужині теж були вкрай складні. Ухвала про забезпечення спецпоселенців присадибними ділянками виконувалася незадовільно. В одній кібитці чи квартирі розміщувалося звичайно кілька сімей, повсюдно не вистачало продуктів харчування. Перед переселення у кримських татар забирали худобу, коней, зерно, вовну, шкіру й хутро [21]. Дещо з того майна за обмінними квитанціями мало бути повернуте, зокрема шляхом компенсації за "Таблицею еквівалентів заміни", проте фактично повноцінної компенсації не здійснено. Велику кількість кримських татар "передали для трудового використання" на шахти, заводи, будови. Окремі керівники промислових підприємств в останній

момент відмовилися приймати спецпоселенців через нестачу житла. На багатьох фабриках і заводах людей розмістили в бараках, землянках, у клубах і школах (Самаркандська область), в брезентових наметах. На Янги-Юльському цегельному заводі (Ташкентська область) 100 сімей з дітьми поселили в літньому клубі. На будові Нижньо-Бозсуйської ГЕС (Ташкентська область) 850 сімей мусили жити в загальних напівзруйнованих землянках, по 15 сімей у кожній [22].

Оцінюючи переселених татар як зрадників і "ворогів народу" навіть тоді, коли це чесні й працелюбні трудівники, доповідаючи керівництву НКВС СРСР, наглядачі змушені були констатувати: "Татари, як правило, відзначаються працелюбністю і вже у перші дні почали перевиконувати виробничі норми, настроєні вони мирно і в спілкуванні, як між собою, так і з корінним населенням, тактовні, чим одразу ж завоювали прихильність місцевих жителів". У доповідних записках вказувалося, що "за час вивантаження та розселення не виявлено антирадянських випадів і з боку спецпоселенців, а також будь-яких негативних виявів з боку місцевого населення. У ході кампанії по виселенню 1137 осіб були заарештовані як "антирадянський елемент", а загалом – 5589 [23].

Гасло – "Все для фронту, все для перемоги", – що було покладено сталінським режимом в основу ідеологічного забезпечення перемоги у Великій Вітчизняній війні з огляду на вищенаведене, є цинічним, безглуздим, злочинним в частині, що стосується матеріально-технічного забезпечення депортації. Це яскраво демонструють факти насильницького позбавлення житла, вилучення худоби, особистих речей. Після виселення татар обліком майна займалась комісія РНК СРСР. Конфісковане майно кримськотатарського народу було передане до фондів державних установ, розпродане, частково розграбовано.

Історія нищення не вичерпувалась переселенням та ізоляцією народу. Почалося руйнування пам'яток культури, що їх витворили багато поколінь кримських татар, зрівняно з землею чимало мусульманських кладовищ, спалено газети, журнали, книжки татарською мовою. За розпорядженням РНК СРСР №13287 від 20 червня 1944 р. діти спецпоселенців були позбавлені права навчатися рідною мовою. Закрито мечеті в Євпаторії,

Бахчисараї, Севастополі, Феодосії. Перестали діяти протестантська і вірменська церкви та костел у Ялті, болгарська церква в селі Марфівка Ленінського району, синагога в Євпаторії. Татарські назви міст, селищ, сіл тощо змінено на російські.

Депортація кримських татар затягнулась майже на півстоліття. Протягом 50–80-х рр. радянське керівництво систематично заважало поверненню їх на батьківщину.

Дослідження цієї проблеми дає можливість зробити висновок, що депортація народів і груп народностей була беззаконням, свавіллям сталінського режиму.

Депортація народів, у тому числі й частини українського, не виправдала і не могла виправдати себе. Нічого, крім збитків у відносинах між народами, вона не принесла. Були відчутно підірвані традиції дружніх зв'язків, нанесено шкоди економіці фактично всіх регіонів країни, культурним контактам.

Підсумком цих акцій стало руйнування природного і соціального оточення багатьох народів, деградація їх неповторних культур, а також взаємні образи і претензії. Депортація народів СРСР віддається відгомонам і нині, створюючи все нові й нові складні проблеми в сфері міжнаціональних відносин, що вимагають свого негайного вирішення.

Література

1. Известия. – 1989. – 24 ноября.
2. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. – М., 1965; Украинская ССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 3 т. – К.: Политиздат Украины. – 1975. – Т. 3; История Второй Мировой войны: В 12 т. – М., 1975. – Т. 9–10; Подвигом уславлені: Герої Радянського Союзу – партизани і підпільники України в роки Великої Вітчизняної війни / Григорович Д.П., Денисенко П.І., Замлинський В.О., Немятий В.М. – К.: Політвидав України, 1978. – 382 с.; Басов А. Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М.: Наука, 1987. – 335 с.
3. Крымская АССР 1921–1945 гг. / Сост. Ю.И.Горбунов. Вып. 3. – Симферополь: Таврия, 1990. – 320 с.; Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців / Сост. Ю.З.Данелюк, О.Т.Бажан. – К.: Рідний край, 1995; Крымскотатарское национальное движение: В 4 т. / РАН. Центр по изучению межнациональных отношений (Губогло М.Н., Червоная С.М.). – М., 1992. –

Т. 1; Чайковский А.С. Невідомі війна. Партизанський рух в Україні 1941–1945 роки. – К.: Україна, 1994; Зінченко Ю.І. Кримські татари: Історичний нарис. – К.: Знання, 1998.

4. Депортация: Берия докладывает Сталину // Коммунист. – 1991. – №3. – С. 106.
5. Крым в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. документов и материалов. – Симферополь, 1973. – С. 210.
6. Чайковский А.С. Партизанський Рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами // УІЖ. – 1990. – №5. – С. 26.
7. Верт А. Россия в войне 1941–1945 гг. – М., 1967. – С. 514.
8. Бугай М.Ф. Депортація кримських татар у 1944 році // УІЖ. – 1992. – №1. – С. 31.
9. Там само. – С. 31–32.
10. Басов А.В. Крым в 1941–1945. – М., 1987. – С. 225.
11. М.Ф.Бугай. Депортація кримських татар у 1944 році // УІЖ. – 1992. – №1. – С. 34.
12. Там само. – С. 31.
13. Там само. – С. 31–32.
14. Курчки А. Крымские татары // Отечество: Краеведческий альманах. – М., 1991. – С. 193.
15. История СССР. – 1991. – №1. – С. 151.
16. Баран В. Крим. 1944 рік (Архівні джерела про депортацію) // Сучасність. – 1993. – №8. – С. 72–73.
17. Телеграмма Кабулови Серова Берии от 20 мая 1944 года из Симферополя // История СССР. – 1991. – №1. – С. 153.
18. Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений. Л.Берия – Й.Сталину (Сост. Н.Ф.Бугай) // История СССР. – 1991. – №1. – С. 143–160.
19. Крымская АССР 1921–1945 гг. / Сост. Ю.И.Горбунов. Вып. 3. – Симферополь: Таврия. – 1990. – С. 239–242.
20. Наберухін А.І. 1944 рік: детатаризація Криму // Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців / Сост. Ю.З.Данелюк, О.Т.Бажан. – К.: Рідний край, 1995. – С. 11.
21. Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (Вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. – 1994. – №1. – С. 74.
22. Там само. – С. 74–75.
23. История СССР. – 1991. – №1. – С. 152–153.

Механізм здійснення політики США в ООН

Дипломатична діяльність США в ООН безпосередньо здійснюється великим і складним механізмом постійних представництв Сполучених Штатів Америки в ООН та в її спеціалізованих установах. Головною ланкою цього механізму є постійне представництво США в ООН в Нью-Йорку, яке було створено у 1947 році згідно із Законом щодо участі США в ООН від 20 грудня 1945 року. Головна мета його створення полягає у допомозі президенту і держдепартаменту в проведенні політики США в ООН.

Серед інших постійних представництв Сполучених Штатів в ООН існує представництво США при Європейському відділенні ООН в Женеві [1], представництво США в ООН у Римі [2] і представництво США в міжнародних організаціях у Відні [3]. За допомогою цих представництв США здійснюють свою політику в тих міжнародних організаціях, які тісно співпрацюють з ООН, – Міжнародна організація праці, Міжнародний союз електрозв'язку, Всесвітня організація охорони здоров'я. Постійне представництво США в Женеві також пов'язане з роботою Європейської економічної комісії, Комітету із роззброєння, Європейської асоціації вільної торгівлі, Конференції ООН з торгівлі і розвитку та іншими міжнародними установами.

Постійне представництво США в ООН очолює постійний представник у ранзі надзвичайного та повноважного посла, якого призначає президент. Постійний представник має одного заступника із загальних питань та іншого зі справ Ради Безпеки. Іншими вагомими і впливовими посадами є посади представника США в Економічній і Соціальній Раді, представника США в Раді Опіки, представника США у Воєнно-Штабному комітеті та радника представництва.

Окрім цих представників, Сполучені Штати Америки регулярно користуються послугами різних спеціалістів на тимчасовій основі, а також існують численні представництва США в спеціалізованих установах ООН.

Головною функцією представництва США в ООН в Нью-Йорку є забезпечення успішного проведення американської політики в Організації, воно є своєрідним каналом зв'язку для Державного департаменту з ООН та з її численними підрозділами, з

іншими постійними представництвами в ООН. Під час здійснення цієї функції американське представництво виконує ряд інших функцій, які в цілому мають за мету забезпечення політики США [4]. Відносини США з ООН та її агенствами координує Помічник Державного секретаря у справах міжнародних організацій.

Постійне представництво США в ООН: представляє США в органах ООН, підготовлює і узгоджує з іншими американськими відомствами та установами позиції США зі всіх ключових питань, викладає ці позиції у відповідних органах ООН, доповідає американському уряду про хід і результати своєї діяльності, є консультативним центром американського уряду з того чи іншого питання, підтримує відносини з Секретаріатом ООН, неурядовими організаціями, діловими колами, громадськими та науковими установами, здійснює контроль над американським персоналом Секретаріату ООН, представляє уряд США в Секретаріаті та постійних представництвах інших країн при ООН від імені приймаючої у своїй країні ООН, забезпечує роботу американської делегації на сесіях Генеральної Асамблеї та конференціях ООН, збирає та опрацьовує різнобічну інформацію щодо делегацій інших країн та щодо їх позицій з різних питань.

Посаду постійного представника США в ООН було введено Законом щодо участі США в ООН, прийнятим у 1945 році. Постійний представник призначається президентом на невизначений строк, затверджується сенатом і приступає до виконання своїх обов'язків після принесення присяги конституції та американському уряду. Він може бути зміщений у будь-який момент за рішенням президента.

Призначення на посаду постійного представника США в ООН Р.Холбрука (1999–2001) відкладалось у зв'язку із небажанням республіканської більшості затверджувати сенатом його на цю посаду. Р.Холбрука було призначено лише у серпні 1999 року через 14 місяців після внесення кандидатури [5].

Теперішній представник США в ООН був призначений президентом США Дж.Бушем, адже Конгрес після бурхливих багатомісячних дебатів так і не затвердив кандидатуру республіканця Болтона, відомого своїми різкими нападками на ООН. Його звинувачували в підробці розвідувальної інформації та в грубому ставленні до підлеглих. Дж.Буш скористався виключним правом прийняти рішення одноосібно, після того як парламентарі відпра-

вилися у відпустку [6]. Болтон буде представляти США в ООН до січня 2007 року, коли Конгрес після чергових виборів приступить до роботи в новому складі.

Окрім управління діяльністю самого представництва, його голова представляє свій уряд у Раді Безпеки та бере участь у роботі найважливіших органів ООН під час обговорення складних і важливих питань, в першу чергу важливих для США. Він бере участь в закулісних переговорах і намагається сприяти вирішенню того чи іншого питання на користь США. На нього покладається проголошення найбільш відповідальних заяв від імені американського уряду.

Постійне представництво США в ООН має кілька відділів. Політичний відділ є найбільшим, оскільки головними питаннями, якими займаються співробітники цього відділу, є питання політичного характеру і проблеми безпеки. Цей відділ є, по суті, з'єднувальною ланкою між представництвом США і іншими різними окремими групами, постійних представництв в інших країнах. Ці групи, зазвичай, визначаються за географічними принципами, що полегшує роботу з оцінки їхніх позицій щодо різних питань. Вони допомагають визначати та представляти позицію США в таких кризових регіонах, як, наприклад, Східний Тимор, Конго, С'єрра-Леоне, Косово, і з таких питань, як роззброєння, миротворчість, тероризм та нерозповсюдження зброї масового ураження. До обов'язків всіх співробітників відділу належить знання останніх подій та термінове повідомлення своїх керівників про ті події, які цікавлять американське керівництво.

Робота відділу з економічних і соціальних питань охоплює економічні і соціальні проблеми, кількість яких з кожним роком зростає. Співробітники проводять всебічні консультації з членами Економічної і Соціальної Ради з питань її діяльності, написання і обговорення доповідей та пропозицій до різних Спеціалізованих установ, консультації з членами американської делегації в Другому (економічному) та Третньому (соціальному) комітетах Генеральної Асамблеї, зібрання інформації та підтримання контактів з представниками країн-учасниць ООН.

Відділ з міжнародного права займається правовими питаннями міжнародних відносин і допомагає США в Шостому (правовому) комітеті. Співробітники відділу допомагають здійснювати американську політику в ООН, пропонуючи найбільш ефективний дієвий правовий механізм для якнайшвидшого і якнайправильнішого вирішення будь-якого питання.

Відділ, що займається питаннями управління і реформи ООН, співпрацює із Секретаріатом ООН з будь-яких питань, пов'язаних із управлінням і американськими зусиллями щодо підвищення ефективності діяльності ООН. Співробітники відділу займаються кадровою політикою та прийняттям на роботу в ООН американських громадян.

Постійне представництво США в ООН також включає в собі військовий відділ, головою якого є представник США у Військово-Штабному комітеті ООН. Представники цього відділу постійно присутні на засіданнях в органах ООН, що забезпечує головного представника США кваліфікованою інформацією з військових аспектів.

Відділ зв'язків із громадськістю виконує функцію інформування акредитованих як американських, так і іноземних медіа щодо позиції США в ООН. Співробітники відділу також інформують персонал представництва щодо реакції суспільної думки в США та за кордоном на ті питання, які розглядаються в ООН.

Постійне представництво США в ООН отримує свої інструкції від держдепартаменту і безпосередньо підпорядковуються його складовій – Бюро з міжнародних організацій (Bureau of International Organizations Affairs). Бюро несе головну відповідальність за розробку та здійснення американської політики в ООН, будучи в один і той же час головним каналом зв'язку між федеральним урядом і ООН. Одним із головних пріоритетних напрямків діяльності Бюро є забезпечення лідерських позицій США, адже вони відігравали провідну роль під час створення ООН та відіграють її дотепер: "Бюро докладатиме всіх зусиль задля того, щоб Організація залишалась дієздатною і ефективною" [7].

Пріоритетними напрямками роботи Бюро в Організації Об'єднаних Націй на даний момент є допомога у таких сферах діяльності, як мир, безпека, демократія, дотримання права людей, економічне зростання, торгівля, здоров'я, гуманітарна допомога, навколишнє середовище, безпека перевезень.

Бюро очолює заступник державного секретаря з питань міжнародних організацій, якого призначає президент. Він відповідає за роботу всіх відділів, здійснює функції радника державного секретаря з питань міжнародних організацій, знаходиться у постійному контакті з держдепартаментом та іншими урядовими установами США. Відділ заступника державного секретаря є основним координаційним органом з розробки, формулювання та здійснення політики США в ООН з усіх питань.

Держдепартамент займає центральне місце у розробці та здійсненні американської політики в ООН. Але в цьому процесі безпосередньо беруть участь і представники інших міністерств та відомств США, які з тих чи інших питань пов'язані із сферою міжнародних відносин. Так, наприклад, всі питання, пов'язані з операціями ООН з підтримання миру, є сферою інтересів міністерства оборони, яке має своїх представників у американському представництві в ООН [8].

У Вашингтоні було створено ряд міжміністерських координаційних комітетів, головна мета яких полягає в координуванні розробки і здійсненні американської політики в різних сферах. Найактивнішим є комітет з економічних проблем ООН, який приймає рішення щодо американської політики в економічній і соціальній сферах діяльності організації.

Хоч президент і підпорядковані йому органи виконавчої влади є головними в здійсненні американської зовнішньої політики, конгрес США має значний вплив на її формування та впровадження. Статут ООН та всі поправки до нього є формами міжнародних договорів політичного характеру, які розглядаються і затверджуються конгресом після їх вивчення у його комісіях з закордонних справ.

Конгрес виділяє кошти на американські внески до регулярного бюджету та на схвалені програми ООН. Питання щодо внесків та виділення коштів на фінансування програм викликає найжвавіші дебати в конгресі, у порівнянні зі всіма іншими питаннями, що стосуються діяльності ООН. До того ж, багато міжнародних питань, які розглядає конгрес, пов'язані тією чи іншою мірою з діяльністю ООН.

Користуючись фінансовим тиском, конгрес США намагався впливати на дії ООН та її Спеціалізованих установ. Так, у 1997 році в американському Конгресі виникла складна ситуація, коли певні кола намагалися ухвалити документ, за яким нібито стверджувалось, що ООН винні Сполученим Штатам 3,5 млрд. доларів за проведення миротворчих операцій. Головне бюджетне контрольне управління перерахувало витрати, здійснені американцями на миротворчі операції в Гаїті, у колишній Югославії, Руанді та Сомалі з 1992 по 1995 роки. Проте тут не зовсім чітко було проведено межі між операціями ООН з підтримання миру і тими операціями, які проводять безпосередньо Сполучені Штати [9].

А в іншій справі, коли під час президентства Б.Клінтона республіканська більшість в конгресі за ініціативою сенатора

Дж.Хелмса від штату Північна Кароліна розробила компромісний біль, що повинен був вирішити проблему американського боргу у зв'язку із реформуванням ООН. Згідно із цим планом санкціонувався виплата американської заборгованості протягом 3-х років у розмірі 819 млн. доларів лише в тому випадку, якщо організація виконає 22 американські умови щодо її реформування [10]. На 31 грудня 2004 року заборгованість Сполучених Штатів і Японії по операціях з підтримання миру склала майже 1,5 млрд. доларів, що становить 57% від загальної суми заборгованостей країн [11].

Парламентські Комітети і Підкомітети з закордонних справ сенату та палати представників регулярно проводять слухання з питань діяльності ООН за участю представників уряду, дипломатів, вчених, спеціалістів, а з особливо важливих питань для США в ООН конгрес приймає свої резолюції, які показують ставлення американських законодавців щодо дій ООН.

Останніми роками конгрес виявляє досить активну позицію щодо діяльності ООН. Відповідно до рішення конгресу президент США щороку направляє йому звіт щодо участі США в різних сферах діяльності ООН та її спеціалізованих установ. Цей звіт складається держдепартаментом та від імені державного секретаря передається президенту, який потім надсилає його до конгресу. Цей документ повністю охоплює участь Сполучених Штатів Америки в ООН за один рік, складається, як правило, з тематичних розділів, які містять докладну інформацію не лише про діяльність американської сторони в конкретній установі, організації або підрозділі ООН, а і суму витрат американського уряду на їхню роботу [12].

Індивідуально конгресмени не є одностайними у своєму ставленні до ООН, проте загалом конгрес підтримує політику уряду в ООН, вважаючи, що ця організація може бути використана як засіб проведення зовнішньополітичного курсу США. Більшість членів конгресу вважають, що значення Організації у зовнішній політиці Сполучених Штатів продовжує знижуватись. Так, Мадлен Олбрайт, будучи постійним представником в ООН з 1993 по 1997 роки, завжди підтримувала активну участь Сполучених Штатів в організації. У своїх виступах в конгресі та поза лаштунками вона намагалась пояснити більшості конгресменів, що "якщо ми не будемо по-справжньому підтримувати ООН, ця організація не досягне успіху. Тоді розплачуватись будемо всі ми" [13]. Вона також зазначала, що деякі "конгресмени-новачки" взагалі закликали вийти США з цієї організації, а під час одного із слухань в

конгресі на її адресу прозвучало запитання: "Чим взагалі займається ООН?" [14]. Саме конгресмени були ініціаторами зменшення американської частки внесків до бюджету ООН з 25 до 22%.

Проте, незважаючи на це, Сполучені Штати залишаються найбільшим фінансовим постачальником ООН, і на 2004 рік загальне американське фінансування всіх установ і підрозділів ООН становить більше 3 млрд. доларів [15].

Ще одним аспектом американської політики в ООН є існування ряду неурядових науково-дослідних центрів та приватних фондів, які займаються дослідженням роботи ООН. Вони збирають і обробляють інформацію щодо різних аспектів діяльності ООН, підготовлюючи альтернативні рекомендації та рішення для урядових органів США.

Всі американські неурядові організації, які займаються проблематикою ООН, умовно можна поділити на дві основні категорії. Перші з них є тими, які мають асоційований статус та акредитовані при ООН. Велику частину своєї діяльності вони здійснюють безпосередньо в приміщеннях організації, де можуть брати участь в обговоренні без права голосу. Крім того, неурядові організації проводять роботу серед делегатів в кулуарах, зустрічаються з представниками Секретаріату і кореспондентами, а також вони збирають необхідну інформацію. Друга категорія неурядових установ не має акредитації при ООН і зазвичай з тією ж самою метою підтримує зв'язок з делегатами через представництва їхніх країн. Всі вони підтримують тісний зв'язок із постійним представництвом США в ООН.

Тематика ООН розробляється в провідних американських університетах та їхніх підрозділах – Колумбійському, Гарвардському (Центр з міжнародних відносин), Каліфорнійському Берклі (Інститут з міжнародних досліджень) та Каліфорнійському Стенфорді, Мічиганському та інших університетах, у Масачусетському технологічному інституті (Центр з міжнародних досліджень), Брукінгському інституті, одному із найбільш відомих в США центрів зовнішньополітичних досліджень, який підготував ряд великих робіт, в тому числі і з ООН [16].

Серед інших неурядових організацій, що активно займаються розробкою тематики ООН, можна виділити так звані фонди, які, в основному, займаються фінансуванням та підтримкою різних наукових та освітніх установ і їх програм. Під егідою фондів Форда, Рокфеллера, Карнегі задля цілей міжнародного миру [17]. Джон-

сона, Стенлі, фонду Спадщини було проведено ряд досліджень та програм з Організації Об'єднаних Націй.

Ці неурядові організації публікують періодичні видання, більшість яких безпосередньо стосуються діяльності ООН. Так, фонд Карнегі регулярно видає брошуру "Міжнародне примирення", яка повністю присвячена проблемам ООН. Ще одним виданням є науковий журнал "Міжнародні організації", більшість матеріалу якого присвячена діяльності ООН.

Головною неурядовою установою, яка займається проблемами ООН, є Американська асоціація ООН, яка сягає своїм корінням у 1923 рік, коли було створено Лігу Націй безпартійних Організацій. Американська Асоціація Об'єднаних Націй стала її наступницею. У 1944 році її діяльність було активовано після проведення Конференції в Думбартон-Оксі, де обговорювалось створення та принципи роботи майбутньої Міжнародної Організації. У 1964 році відбулось злиття з Американським Комітетом Об'єднаних Націй, і у складі 138 національних організацій, які підтримують роботу ООН, Американська асоціація ООН працює і дотепер. Головним джерелом фінансування є фонди Карнегі, Форда, Макдоннелла та фонд братів Рокфеллерів.

Асоціація проводить семінари, інструктаж, консультації, виставки, конференції на теми ООН. Маючи в своєму розпорядженні друковані органи, асоціація видає брошури, посібники та різні матеріали про діяльність Організації Об'єднаних Націй, включаючи виступи американських державних діячів і дипломатів. На сьогоднішній день Американська асоціація ООН є найбільшою національною організацією зі справ зовнішньої політики та лідируючим світовим центром з дослідження ООН і глобальних проблем. Асоціація досліджує та знайомить свою аудиторію з тими проблемами, з якими ООН стикається щодня: права людини, поширення демократії, забезпечення справедливого розвитку та встановлення міжнародного правосуддя [18].

Отже, Постійне представництво США в ООН являє собою ефективний механізм здійснення американської політики в цій організації. Його структура є досить складною. Вона дає змогу діяти оперативно, для швидкого і точного оповіщення американського уряду щодо правильної позиції з того чи іншого питання, що розглядається в ООН, які методи використовувати для забезпечення вирішення цих питань на американську користь.

Ступінь впливу американських представників в ООН на формування політики США щодо цієї організації залежить не тільки

від особистих якостей, а від їх наближеності до Білого дому. Абсолютна більшість постійних представників США в ООН є, в першу чергу, відомими політичними фігурами, а не кадровими дипломатами, оскільки ця посада вважається більш політичною, а не службовою. Особа постійного представника має значний вплив на формування проамериканського іміджу в світі.

Державний департамент Сполучених Штатів та його складова частина Бюро з міжнародних організацій безпосередньо відповідають за здійснення того чи іншого курсу в ООН, адже вказівки та напрями її проведення формулюються саме там.

Конгрес Сполучених Штатів є активним учасником розробки і здійснення американської політики в організації. Головна проблема виникає під час виділення асигнування на щорічний американський внесок до бюджету ООН та погашення американської заборгованості перед Організацією.

Сполучені Штати мають велику кількість науково-дослідних центрів, які займаються аналізом та розробкою різних зовнішньополітичних проблем, включаючи питання діяльності ООН та її спеціалізованих установ. Головною метою їхньої роботи є забезпечення успішного запровадження зовнішньополітичного курсу американського уряду.

Література

1. United States Mission to the United Nations Office and other International Organizations in Geneva // [http:// www. genevabriefing-book.com/chapters/usmission.pdf](http://www.genevabriefing-book.com/chapters/usmission.pdf)
2. United States Mission to the UN Agencies in Rome // <http://usunrome.usmission.gov/>
3. United States Mission to International Organizations in Vienna // <http://www.usun-vienna.rpo.at/>
4. United States Mission to the United Nations. About the Mission // <http://www.usunnewyork.usmission.gov/fact8.htm>
5. Kitfield J. Holbrooke Keeps paying His Dues // National Journal. – 1999. – August, 14. – P. 23–81.
6. Болтон назначен послом США в ООН // <http://www.un.org/russian/av/radio/2005/aug/05080100.htm>
7. Who We Are, Our Mission. Bureau of International Organization Affairs (IO) // <http://www.state.gov/p/io/c14685.htm>
8. About State Department // [http:// www. state. gov/ aboutstate-department/](http://www.state.gov/aboutstate-department/)
9. Peacekeeping Costs: UN Pays what it should. Fact sheet released by the Bureau of International Organization Affairs // US Department of State. – 1999. – December, 3.

10. Kitfield J. Holbrooke Keeps paying His Dues // National Journal. – August, 14. – P. 23–81.

11. 14.08.1999., p. 2381.

12. Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Пятьдесят девятая сессия. Улучшение финансового положения Организации Объединенных Наций. Доклад Генерального секретаря. A/59/524/Add.1. – С. 6.

13. United States Participation in the United Nations. Report by the Secretary of State to the Congress for the year 2004 released by the Bureau of International Organization Affairs. – Washington, 2005.

14. Олбрайт М. Госпожа госсекретарь. Мемуары Мадлен Олбрайт. – М., 2004. – С. 240.

15. Там само. – С. 238.

16. United States Participation in the United Nations: Financial Contributions. Fact sheet released by the Bureau of International Organization Affairs. – Washington, 2005.

17. Внешнеполитические исследовательские центры США и Канады. – М., 1989.

18. Carnegie Endowment for International Peace // [http:// www. carnegieendowment.org/about/](http://www.carnegieendowment.org/about/)

19. What is UNA-USA? (The United Nations Association of the USA) // <http://www.unausa.org/site/pp.asp?c=fvKRI8MPJpF&b=593115>

М.В.Семенова

Освітній рівень населення сучасної України в контексті історичних реалій

Розвиток освіти є основою суспільного прогресу, який на сучасному етапі означає модернізацію та формування постіндустріального суспільства.

Сучасні знання містять тенденцію до постійного наростання та оновлення, можливості їх отримання розширюються завдяки інформаційним та комунікаційним технологіям. Освітній рівень – категорія змінна: освітній рівень сучасної людини визначається вже не середньою освітою як всезагальною, а такою стає вища освіта. Разом з тим відбувається переосмислення освітньої діяльності: жоден з її рівнів, чи будь-яка з її форм, в тому числі й вища освіта, не є завершальними чи кінцевими. Таким чином, модель реформування сфери освіти – це її становлення як безперервної системи, що постійно удосконалюється.

Формування такої освітньої концепції, а отже, забезпечення належного освітнього рівня, можливі при умові відповідного державного регулювання.

Цілі державної освітньої політики зумовлюються цінностями, що визначають структуру концепції освіти, на яку орієнтується держава. У першу чергу це цілі державотворення, підвищення культурного рівня суспільства, розвитку політичної, правової, моральної культури населення України. Освіта – модернізаційний фактор державотворення і розвитку культури [1, с. 17].

Державна політика у сфері освіти в Україні регулюється рядом документів: Конституцією України, законами, постановами Верховної Ради України, указами й розпорядженнями Президента України, декретами, постановами, розпорядженнями Кабінету Міністрів України, нормативними документами (актами) Міністерства освіти і науки України та інших органів центральної виконавчої влади держави. Реалізовується державна політика у сфері освіти органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Законодавчу базу освіти в Україні складають Конституція України (1996 р.), закони України "Про освіту" (1996 р.), "Про професійно-технічну освіту" (1998 р.), "Про загальну середню освіту" (1999 р.), "Про дошкільну освіту" (2001 р.), "Про позашкільну освіту" (2001 р.) "Про вищу освіту" (2002 р.) та інші закони, що регулюють окремі питання функціонування освіти.

Згідно з Конституцією України (ст. 53) кожен громадянин має право на освіту. Для громадян України держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам [2, с. 18].

Це право забезпечується розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, їх відкритим характером, різними формами навчання (очною, вечірньою, заочною, дистанційною, екстернатом, педагогічним патронажем). Держава здійснює соціальний захист учасників навчально-виховного процесу (вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів та інших осіб) незалежно від форми їх навчання і типів навчаль-

них закладів, в яких вони навчаються, а також сприяє здобуттю освіти в домашніх умовах.

За Законом України "Про освіту", що є базовим в освітній галузі, освіта розглядається як основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави, вона є пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства [3, с. 18].

З розвитком суспільства функції освіти змінюються: до ХХ ст. пріоритетним завданням було залучення неписьменного населення до освітніх процесів, для постіндустріального періоду характерним є питання якості освіти.

Нові історичні реалії, в яких Україна опинилась у 90-х роках ХХ ст., вимагали серйозних та ґрунтовних перетворень в освітній системі.

Державна політика у сфері освіти в Україні спрямована на реформування освітньої галузі на національних традиціях з урахуванням світових освітніх тенденцій та економічних можливостей держави з метою забезпечення всебічного розвитку людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвитку її таланту, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями [4, с. 18].

Україна потребує цілісної системи освіти, яка б відповідала національним інтересам і світовим тенденціям розвитку, важливою проблемою в цьому відношенні є вибір стратегії дій, яка б давала можливість здійснювати послідовну інтеграцію у європейський освітній простір.

Із цієї метою в Україні розпочалася реформа освіти, початковий етап якої припадає на першу половину 90-х рр. (1992–1995 рр.). Акцент реформування робився на загальноосвітній школі. У цей період було розроблено і затверджено Державну програму "Освіта. Україна ХХІ століття", створено єдине Міністерство освіти і науки, Академію педагогічних наук.

Серед стратегічних завдань реформування змісту освіти в Україні Державною національною програмою "Освіта" ("Україна ХХІ століття") визначено: вироблення державних стандартів формування системи й обсягу знань, умінь, навичок творчої діяльності, інших якостей особистості на різних освітніх і кваліфікацій-

них рівнях; відбір і структурування навчально-виховного матеріалу на засадах диференціації й інтеграції; забезпечення альтернативних можливостей для здобуття освіти відповідно до індивідуальних потреб і здібностей; органічне поєднання в змісті освіти його загальноосвітньої і фахової складових відповідно до освітніх рівнів та особливостей регіонів України та ін. [5, с. 7].

Реалізація поставлених завдань здійснювалась через оновлення структури навчальних закладів: уже в 1992–1993 навчальному році діяло 4,3 тис. шкіл поглибленого вивчення окремих предметів, 179 гімназій, 130 ліцеїв, 11 авторських та 17 приватних шкіл [6, с. 29].

Проте в освітній галузі наростають негативні тенденції, основна з яких – проблема фінансування: у 1992 р. частка консолідованого бюджету на розвиток освіти становила 12,6%, у 1993 р. – 11,7, у 1994 р. – 9,5, а в 1997 р. лише 3,85% валового національного продукту, тобто на 54% менше порівняно з попередніми роками. У розвинутих країнах, за результатами досліджень, здійснених у 30 країнах світу спеціалістами Світового банку під егідою ЮНЕСКО, третина приросту валового внутрішнього продукту забезпечується саме інвестиціями у сферу освіти [7, с. 29].

Другий етап реформування освітньої сфери припадає на другу половину 90-х рр.: акцент переміщується із освіти середньої на вищу. Початок було покладено Указом Президента України (1995 р.), яким визначались загальні напрями перетворень та механізми їх реалізації. На цьому етапі активізувалась співпраця Академії педагогічних наук з освітніми закладами. Передбачались оптимізація мережі закладів освіти; перехід до ступеневої системи навчання; запровадження нової системи контролю якості навчально-виховного процесу; формування нормативно-правового поля освіти; створення концепції гуманітарної освіти і виховання студентської молоді.

Новим явищем стало відродження приватного освітнього сектора, що почалось на початку 90-х рр. ХХ ст. (перші вищі навчальні заклади такого типу виникли у другій половині 1991 р.). Із середини 1990-х рр. тенденція розвивається: відбувається кількісний та якісний стрибок – внаслідок державного визнання ВНЗ позабюджетного фінансування, їх акредитацію [8, с. 16].

В Україні діє 104 вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації та 84 ВНЗ I–II рівнів акредитації. Це становить 12% мережі

ВНЗ України [9, с. 12, 15]. Кожний десятий студент навчається в закладах освіти недержавної форми власності.

Виникнення приватної вищої освіти було зумовлене загальноосвітніми тенденціями, пов'язаними з орієнтацією системи освіти на потреби інформаційного суспільства та ринкової економіки. Система приватних вузів чітко локалізувалась в основному у Центральній та Східній Україні.

Реформування освіти – процес складний і довготривалий; це постійний пошук, який базується на глибокому осмисленні досягнень та прорахунків, світового досвіду, історії розвитку процесу і тих нових обставин, за яких він розгортається сьогодні.

З початком ХХІ ст. (власне, з 1999 р.) починається новий етап освітніх перетворень. Україна визначила орієнтир на входження в освітній і науковий простір Європи, здійснює модернізацію освітньої діяльності в контексті європейських вимог, стала офіційним членом європейської співдружності університетів учасників Болонського процесу (в основі передісторії Болонського процесу лежать документи: Велика хартія університетів, Сорбонська декларація, Болонська декларація) і 19 травня 2005 року приєдналась до Болонської декларації. Розпочався Болонський процес у 29 країнах в 1999 році і зараз охоплює вже 54 країни – це процес створення Європейського простору вищої освіти на засадах цілей (зобов'язань), сформульованих міністрами, відповідальними за вищу освіту, у Болонській декларації (1999) та подальших офіційних документах Болонського процесу – Празькому (2001) та Берлінському (2003) комюніке [10, с. 15].

Головна мета цього процесу – консолідація зусиль наукової та освітянської громадськості й урядів країн Європи для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської системи науки і вищої освіти у світовому вимірі, а також для підвищення ролі цієї системи в суспільних перетвореннях.

Таким чином, реформування в системі освіти є комплексним явищем, разом з тим виділяються пріоритетні, магістральні напрями, що дає можливість визначати певну періодизацію процесу.

Щодо динаміки кількісних показників освітнього рівня, вона відображає тенденції історичного розвитку сучасної України. Природній приріст населення залишається від'ємний: якщо у 1985 р. він складав 145,2 тис. (кількість народжених – 752,8 тис., кількість померлих – 617,6), у 1995 р. приріст від'ємний – 299,7 тис. (відповідно 492,4 тис. та 792,6 тис.), у 1999 р. населен-

ня скорочується на 350,0 тис. (відповідно 389,2 тис. та 739,2 тис.), у 2000 р. ця цифра зростає до – 373,0 тис. (відповідно 385,1 тис. та 758,1 тис.), у 2001 р. – 369,5 тис. (відповідно 376,5 тис. та 764,0 тис.) [11, с. 181].

Демографічна ситуація зумовила кількісне скорочення дітей у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах.

Дошкільні заклади

Рік	Кількість закладів, тис.	В них місць, тис.	Кількість дітей у закладах, тис.	Охоплення дітей закладами, відсотків дітей до кількості дітей відповідного віку
1990	24,5	2277	2428	57
1991	24,4	2243	2268	55
1992	23,8	2216	2063	51
1993	23,2	2189	1918	49
1994	22,3	2101	1736	47
1995	21,4	2014	1536	44
1996	20,2	1856	1342	41
1997	18,4	1770	1172	38
1998	17,6	1638	1103	38
1999	17,2	1216	1055	39
2000	16,3	1117	983	40
2001	15,7	1077	968	41
2002	15,3	1060	973	48
2003	15,0	1053	977	49
2004	14,9	1040	996	49
2005	15,1 ¹	1056 ²	1032	51

¹ З них 2,2 тис. закладів не працювали.

² Не враховано місця у дошкільних закладах, що не працювали протягом року або більше

Загальноосвітні навчальні заклади (на початок навчального року, тис.)

Навч. рік	Кількість закладів	Кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах	Кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах		Випуск учнів загальноосвітніми навчальними закладами		Кількість вчителів
			денних	Вечірніх (змінних), включаючи тих, хто навчався заочно	Закінчили школу II ступеня (одержали свідоцтво про базову загальну середню освіту)	Закінчили школу III ступеня (одержали атестат про повну загальну середню освіту)	
1990/91	21,6	7132	6939	193	696	406	537
1991/92	21,9	7102	6918	184	699	409	543
1992/93	22,0	7088	6918	170	683	393	565
1993/94	22,1	7096	6937	159	674	375	579
1994/95	22,3	7125	6972	153	654	355	576
1995/96	22,3	7143	7007	136	639	361	596
1996/97	22,2	7134	7016	118	657	374	585
1997/98	22,1	7078	6970	108	670	378	571
1998/99	22,1	6987	6876	111	724	408	573
1999/00	22,2	6857	6743	114	737	434	576
2000/01	22,2	6764	6647	117	720	475	577
2001/02	22,2	6601	6486	115	738	505	568
2002/03	22,1	6350	6237	113	724	508	561
2003/04	21,9	6044	5936	108	720	526	551
2004/05	21,7	5731	5626	105	675	519	547
2005/06	21,6	5399	5301	98	649	515	543

Якщо значне скорочення кількості дітей у дошкільних закладах не є реальним відображенням становища, оскільки їх відсоток до загальної кількості коливається в межах 38–57, а швидше резонансом на соціально-економічні процеси, то зменшення кількості учнів загальноосвітніх навчальних закладів при визначенні законодавством обов'язкової освіти є прямим результатом демографічної кризи.

Зміни у системі освіти пов'язані передусім із зростанням ролі вищої освіти у суспільстві, про що свідчить надзвичайне зростання кількості вищих навчальних закладів в Україні (передусім за рахунок закладів приватних), підвищення статусу багатьох закладів (набуття статусу університетів інститутами, набуття університетами статусу національних тощо).

Вищі навчальні заклади (на початок навчального року)

Навч. рік	Кількість закладів:		Кількість студентів у закладах, тис.:	
	I–II рівнів акредитації	III–IV рівнів акредитації	I–II рівнів акредитації	III–IV рівнів акредитації
1990/91	742	149	757,0	881,3
1991/92	754	156	739,2	876,2
1992/93	753	158	718,8	855,9
1993/94	754	159	680,7	829,2
1994/95	778	232	645,0	888,5
1995/96	782	255	617,7	922,8
1996/97	790	274	595,0	976,9
1997/98	660	280	526,4	1110,0
1998/99	653	298	503,7	1210,3
1999/00	658	313	503,7	1285,4
2000/01	664	315	528,0	1402,9
2001/02	665	318	561,3	1548,0
2002/03	667	330	582,9	1686,9
2003/04	670	339	592,9	1843,8
2004/05	619	347	548,5	2026,7
2005/06	606	345	505,3	2203,8

Мережа вищих навчальних закладів зросла з 910 до 997, а кількість університетів, академій, інститутів подвоїлась (з 156 до 330). У цій структурі вирізнялися 59 національних вищих навчальних закладів, які в мають перерости в регіональні та галузеві центри освіти і науки.

Розширено доступ громадян до здобуття вищої освіти: чисельність студентів на 10 тисяч населення зросла – з 310 до 468 осіб,

при цьому за останні три роки – з 360 до 468. А для вищих навчальних закладів третього-четвертого рівня акредитації цей показник подвоївся (зріс з 168 до 348).

Зазначений процес є позитивним і свідчить про зростання попиту на вищу освіту в суспільстві. Фактором зростання ролі вищої освіти є наступна тенденція: з одного боку, все більша кількість і все більша частка робочих місць та видів діяльності вимагають знань і кваліфікації високого рівня і, щоб успішно працювати на цих місцях і в цих сферах діяльності, необхідна вища освіта – тому попит у суспільстві на вищу освіту постійно зростає. З іншого боку, участь у політичному, суспільному й культурному житті держави, реалізація особою прав людини, постійне ускладнення повсякденного життя заохочують до постійного вдосконалення своєї загальної освіти, до набуття знань та вмінь, необхідних у суспільстві. Ці процеси зумовлюють глибоку трансформацію всієї освітньої діяльності як у кількісному, так і в якісному відношенні. Поряд із стрімким збільшенням кількості населення, охопленого середньою освітою, яка стала майже всезагальною в розвинутих країнах й розвивається в тому ж напрямі в більшості інших країн, вища освіта за темпами свого зростання випереджає середню: частка студентів серед кількості всіх, хто навчається, з 1975 р. по 1992 р. зросла з 11,5% до 14,7%. Збільшилась і питома вага студентів у загальній кількості населення [12, с. 105].

Вирішення проблеми підвищення якісного рівня освіти передбачає комплексний підхід. Це розв'язання завдань, що стосуються, зокрема, цілей, доступу, змісту програм, структури навчальних закладів, охоплення сфер діяльності, типу й тривалості програм, форм організації навчального процесу, методів та кадрів, здатності навчальних закладів швидко реагувати на нові потреби, передбачати їх.

Однією з найбільш важливих вимог нового століття до освіти є актуалізація гуманітарних пріоритетів, перш за все в умовах сучасної глобалізації світу. Освіта має безпосередньо займатися цією проблемою, оскільки вона є учасником процесу зародження нового всесвітнього співтовариства й, по суті, знаходиться в центрі проблем, пов'язаних з розвитком особистості й різних спільнот. Завдання освіти в цьому сенсі полягає в тому, щоб дати можливість всім без винятку виявити свої таланти та свій творчий потенціал, що передбачає для кожного можливість реалізації своїх особистих планів.

Література

1. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. – К., 2003.
2. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1996.
3. Про освіту. Закон України // Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання. – К., 2003.
4. Там само.
5. Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття). – К., 1994.
6. Алексєєв Ю.М. Україна: освіта і держава (1987–1997). – К., 1998.
7. Там само.
8. Андрущенко В. Приватна вища школа України на шляху до інновацій. – Х., 2005.
9. Вища освіта і наука: Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії Міністерства освіти і науки "Підвищення ефективності вищої освіти і науки як дієвого чинника суспільного розвитку та інтеграції в європейське співтовариство", м. Одеса, 27 лютого 2004 р. – К., 2004.
10. Болонський процес у фактах і документах – Тернопіль, 2003.
11. Україна у цифрах у 2001 році. Державний комітет статистики України. – К., 2002.
12. Вульфсон Б.Л. Стратегія розвитку образования на Западе на пороге XXI века. – М., 1999. – С. 105.

Г.А.Гарбар

Заклади культури Миколаївської області як складова сфери гостинності в контексті розвитку туризму першої половини 80-х рр. XX ст.

Заклади культури і культурно-масова робота складають важливу частину сфери гостинності в контексті туризму. Сучасний туризм важко уявити без соціальної анімації, тобто низки заходів розважально-рекреаційного, естетико-релаксаційного та інтелектуально-пізнавального характеру. У різні історичні епохи і у різних народів ця складова варіювалася залежно від уявлень щодо потреб гостей, які можуть бути віднесені до цієї сфери, і відповідно можливостей і бажання їх задовольнити. Так, екскурсійна складова виявляється ще з часів Давньої Греції, де існували тогочасні гіді і екскурсово-

ди, що надавали послуги прибулим до міст. За часів Відродження також спостерігається відповідне явище. Інколи подібну складову можемо виявити навіть у діяльності провідників, що супроводжували подорожуючих.

Розважальні заходи у своєму розумінні пропонували подорожуючим і в тавернах, на постійних чи заїзних дворах середньовічної Європи та нового часу. Сучасні ресторани, крім основних послуг харчування, надають різноманітні розважальні, у тому числі: театралізовані заходи, шоу, концерти, виступи вокально-інструментальних груп тощо.

Поступово формується і мережа подібних закладів, навколо яких інколи формується і готельна мережа, поступово складаючи інфраструктуру, що на сьогодні визначається як туристська. В якості таких закладів виступають музеї, пам'ятки архітектури, театри, у XX столітті до них додаються ігрові установи (казино Лас-Вегаса і Монте-Карло), парки, у тому числі розважальні (Діснейленд), етнографічні тощо. Частина цих закладів – музеї, театри, парки – традиційно визначаються як заклади культури.

Історія формування та розвитку окремих культурних установ України вже стала предметом наукового дослідження, зокрема, це стосується театрів, насамперед, столичних, відомих музеїв (Л.Белецька, В.Василько, Р.Коломієць, О.Красильникова, Ю.Станішевський та ін). Проте дослідження закладів культури в контексті туризму як складових вітчизняної сфери гостинності, що відігравали певну роль у його розвитку, лише розпочинаються. Це повною мірою відноситься і до закладів культури Миколаївської області, у тому числі і радянського періоду. Тому розглядаючи сферу гостинності у зв'язку з розвитком туризму області, ми виділяємо таку її складову, як заклади культури, в якості предмета дослідження, а на меті ставимо завдання з'ясувати характер їх залучення до туристської діяльності на Миколаївщині у першій половині 80-х років XX століття.

Хронологічні межі визначаються тим, що з 1980 року починається новий етап у розвитку внутрішнього туризму в СРСР, який інколи називають "зоряним часом радянського туризму", бо саме на цей період припадає його максимальний розквіт.

У зв'язку із статусом закритого міста Миколаєва область і місто активно розвивали внутрішній туризм, тобто приймали радянських туристів на своїй території і у свою чергу відправляли власних мешканців до інших регіонів і міст Радянської України і Союзу.

Внутрішній туризм у Радянському Союзі післявоєнного періоду здійснювався по лінії ВЦРПС і Бюро міжнародного моло-

діжного туризму "Супутник" ЦК ВЛКСМ, за яким цей напрям роботи був закріплений з 1958 р., та його республіканським відділенням і регіональними бюро. Цей вид внутрішнього туризму переслідував насамперед ідейно-виховні цілі.

У світлі постанов ЦК КПРС, ВЛКСМ розроблялися і впроваджувалися туристичні виховні акції, зокрема всесоюзна туристична експедиція "Моя Батьківщина – СРСР", що розпочалася напередодні 50 річниці створення СРСР і у якій щорічно брало участь мільйони осіб. Експедиція розпочалася у червні 1965 року після спеціальної постанови Бюро ВЛКСМ.

Розвиток вітчизняного туризму в першій половині 80-х рр. визначався стратегічними завданнями, що їх було сформульовано у спільній ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС Постанові №983 від 31 жовтня 1980 р. "Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні".

На республіканському рівні аналогічна Постанова ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Уккрудпрофу була прийнята 23 грудня 1980 року за №665.

Документ всесоюзного рівня був конкретизований на рівні області у Постанові №44 бюро Миколаївського обкому Компартії України, виконкому обласної Ради народних депутатів і президії обласної ради профспілок від 23 січня 1981 року "Про організацію виконання постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС "Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні від 31 жовтня 1980 р. №983" і постанови ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Уккрудпрофу від 23 грудня 1980 року №665.

В Постанові, підписаної секретарем Миколаївського обкому компартії, головою виконкому обласної ради народних депутатів Л.Г.Шараєвим, Управлінню культури облвиконкому приписувалося "підвищити рівень культурно-масової роботи серед туристів, покращити екскурсійну роботу в музеях, сприяти першочерговому відвідуванню туристами видовищних установ. Забезпечити туристсько-екскурсійні організації області кваліфікованими кадрами культпрацівників" [1].

Як вплинула ця постанова на характер внутрішнього туризму на Миколаївщині з точки зору підвищення ролі у ньому закладів культури, музеїв та видовищних установ, про які йдеться у даному документі?

Щоб з'ясувати це, поглянемо на те, які заклади культури залучалися до туризму в області до прийняття цієї постанови.

В рамках експедиції "Моя Батьківщина – СРСР" було розроблено і пропонувалося кілька туристичних маршрутів. По території Миколаївської області проходив маршрут "Ордени Батьківщини на знаменах комсомолу".

Із звіту Бюро Міжнародного молодіжного туризму "Супутник" Миколаївського обласного комітету ЛКСМ України за 1980 р. (а це рік, в якому туристський сезон відбувся ще до прийняття згаданих постанов) стає відомим, що до туристських маршрутів по території області входило відвідування Музею військової слави ім. О.В.Суворова і музею П.Шмідта: "До програми перебування (туристів в області – Г.А.) було включено відвідування республіканських об'єктів експедиції радянської молоді "Моя Батьківщина СРСР": військово-історичного музею ім.О.Суворова і музею ім. П.Шмідта" [2, арк. 2].

"До програми перебування були включені зустрічі з ветеранами війни і праці, Ленінського комсомолу, призерами XXII літніх Олімпійських ігор з нашого міста. Великою популярністю серед школярів користуються поїздки до міст Одеси, Очаків, екскурсії на теплоході" [Там само].

Що ж змінилося після прийняття постанови №44?

Згідно з Пояснювальною запискою до виробничо-фінансового Звіту БММТ "Супутник" Миколаївського ОК ЛКСМ України за 1981 р. прийом внутрішніх туристів (молоді і школярів) на території області у 1981 р. становив 27718 чоловік.

Значалося, що "великий інтерес у школярів викликали поїздки до міст Одеса, Очаків, Херсон, екскурсії на теплоході по р. Південний Буг" [3, арк. 11–12]. Щодо закладів культури, які відвідувалися туристами, то інформації відносно цього пояснювальна записка БММТ "Супутник" не містить.

Проте щодо номенклатури закладів культури, які відвідували учні, можна дізнатися з документа "Калькуляція вартості путівки для учнів, що мандрують по лінії БММТ "Супутник" Миколаївського обкому ЛКСМУ під час весняних канікул. Категорія І". Калькуляція затверджена головою БММТ "Супутник" Миколаївського обкому ЛКСМУ Ю.Клименковим і зареєстрована 30 січня 1981 року. То ж це документ, що складений буквально за кілька днів після прийняття згаданої постанови і повинний був відображувати нові реалії у розвитку туризму на території Миколаївської області.

Згідно з калькуляцією повна собівартість путівки з розрахунку на один день на одну людину складає 6 руб. 24 коп., або 1125 руб. 00 коп. на шість днів на групу 30 чоловік.

З них на оплату екскурсій і культурно-масової роботи припадає 2 руб. 00 коп. з розрахунку на один день на одну людину, або 360 руб. 00 коп. на групу протягом шести діб. На утримання екскурсовода, що супроводжує туристів на маршруті, виділяється 0 руб. 12 копійок з розрахунку на одну людину за один день, або 21 руб. 60 коп. на шість днів і на групу у 30 осіб.

Таким чином, оплата екскурсій і культурно-масової роботи становить третю частину від собівартості путівки. Це дуже красномовний показник, адже це і є забезпечення тієї видовищності, про яку йдеться у постанові. З чого ж вона конкретно складалася, які установи чи заклади були задіяні, аби за їх допомогою можна було розважити туристів?

Наступний розділ калькуляції "Екскурсійне обслуговування" містить перелік закладів для відвідування, а також назву заходів із відповідними розцінками в рублях:

1. Краєзнавчий музей – 3-00.
2. Музей суднобудування і флоту – 3-00.
3. Музей ППР – 3-00.
4. Художній музей ім. Верещагіна – 3-00.
5. Кінотеатр "Піонер" – 3-00.
6. Театр – 30-00.
7. Зоопарк – 5-00.
8. Оренда – 11-20.
9. Вечір Дружби – 7-50.
10. Екскурсія по Миколаєву – 8-00.
11. Екскурсія по Одесі – 11-60.

Разом 88–30 [4, арк. 4 зв.].

Додаються транспортні витрати, які складаються з:

Громадський транспорт – 25-20.

Екскурсія до м. Одеси – 75-60.

Екскурсія по м. Миколаєву – 24-30.

Разом 125-10 [Там само].

Пояснимо, що скорочена назва "музей ППР" – це музей підпільно-партизанського руху.

Таким чином, заклади культури, які пропонується відвідати туристам, представлені чотирма музеями, кінотеатром і театром. Окремо слід відмітити такий заклад, який планується для відвідування туристами-школярами, як зоопарк. Миколаївський зоопарк відносився до найбільших у Радянському Союзі. Тому цілком справедливо він розглядається як така установа, що здатна викликати інтерес у цієї категорії туристів і стати одним з елементів видовищності туру, до якої привертає увагу відома постанова.

Таким ж складовими видовищності, без сумніву, є відвідання кінотеатру і театру (щоправда, не уточнюється якого саме)..

Щодо музеїв, то поряд з одним художнім пропонується: краєзнавчий, підпільно-партизанського руху (тобто історико-патріотичного спрямування) і музей галузевий – суднобудування і флоту.

Крім цього, до анімаційної програми входить такий захід, як вечір дружби, проведення якого дозволяло активно провести час школярам-туристам. Як правило, такі вечори передбачали певну програму, і до їх проведення залучалися фахівці з культурно-масової роботи. Якою була програма цього вечора, дізнатися з тексту цього документа, на жаль, неможливо.

Конкретизуються ці пункти вже у документації наступного року. Так, згідно зі "Звітом БММТ про прийом туристів школярів і учнів ПТУ в період зимових канікул 1982 р.", коли прийом цієї категорії туристів в Миколаївській області склав 690 осіб, велику увагу "було приділено організації вечірньої програми туристів. Діти відвідали дискотеку "Ра", що проводиться у Будинку культури залізничників, побували на виставі російського драматичного театру ім. Чкалова ("Незвичний урок") і українського театру музичної комедії ("Довгожитель") [5, арк. 2].

Таким чином, порівняно з попереднім 1981 роком у програмі перебування учнів-туристів у Миколаєві, було збільшено до двох кількість театрів міста, які відвідувалися. Причому наводилися навіть назви вистав, які переглянули діти. Показовим є також згадування про те, що окрему увагу було приділено вечірній програмі. Крім театрів, – а переглянуто було лише дві вистави – інші вечори (навіть якщо туристи перебували за п'ятиденною програмою), очевидно, також було насичено, то можна припустити, що це були культурно-масові заходи розважально-релаксаційного спрямування, тим більше відмічається відвідування дискотеки. Примітно, що цей захід забезпечується ще одним закладом культури – Будинком культури залізничників.

Таким чином, установка на видовищність, підвищення рівня культурно-масової роботи серед туристів БММТ "Супутник" Миколаївського обкому комсомолу неухильно і оперативно виконувалась.

Через півроку – 24.08.1982 р. – БММТ "Супутник" Миколаївського ОК подає Інформацію про хід виконання наказу БММТ "Супутник" ЦК ВЛКСМ №463 від 09.04.82 р.

"На виконання наказу... і укладених договорів з БММТ "Супутник" Комі, Архангельського, Мурманського і Тюменського обкомів комсомолу БММТ "Супутник" Миколаївського ОК ЛКСМУ

під час літніх канікул 1982 року здійснило масовий прийом туристів-школярів з районів Крайньої Півночі. За період з червня по серпень на базах БММТ в містах Миколаєві та Очакові прийнято 3720 чоловік.

В ході підготовки до літнього прийому колективом бюро була здійснена організаційна робота: укладені договори із зацікавленими організаціями з харчування, проживання, транспортно-екскурсійного і культурно-масового обслуговування.

До програм перебування в містах Миколаєві та Очакові входили тематичні екскурсії, зустрічі і бесіди, відвідування музеїв, зоопарку, катання на катері, дискотеки, перегляд кінофільмів, театральних вистав, спортивні заходи" [5, арк. 17–18].

Отже, вже через півроку від попередньої інформації анімаційна програма перебування молодих туристів у Миколаєві та області ще більше урізноманітнюється: з'являються дискотеки, тобто установи, що призначені саме для активного проведення часу, відбуваються спортивні заходи (оскільки це анімаційна програма для туристів, то і ці заходи повинні містити значний розважальний елемент). Залишаються у списку театри, кінотеатри, музеї, тобто заклади культури, що задовольняють естетичні, пізнавальні і релаксаційні потреби.

Більш змістовну інформацію щодо туристичних атракцій, які включалися до туристичних маршрутів, надає документ "Про прийом туристів-школярів під час зимових канікул 1982–1983 навчального року БММТ "Супутник" Миколаївського обкому ЛКСМ України".

Знов підкреслимо, що цей документ з'являється через півроку від попереднього, що дає можливість відстежити еволюцію предмета дослідження, так би мовити, "покроково". Зазначається, що "до програми перебування школярів у м. Миколаєві під час зимових канікул були включені: оглядова автобусна екскурсія по місту: "Миколаїв – місто кораблів", відвідування шести музеїв, миколаївського зоопарку, виставки науково-технічної творчості молоді, дитячого містечка "Казка", дискотеки, українського театру музичної комедії, руського драматичного театру ім. Чкалова" [6, арк. 4–5].

Таким чином, якщо у 1981 р. до програми перебування туристів включалося чотири музеї, то тепер їх шість. Щоправда, як виявилось, не завжди кількість прямо пропорційно пов'язана із якістю. Так, у цьому ж документі зазначалося, що "в цілому програма перебування у м. Миколаєві виконана повністю, проте групи з міст Абакана, Казані, Сум відмовилися відвідати по одному музею" [Там само].

Можна припустити, що програма в розрахунок на цю вікову аудиторію – діти та підлітки – виявилася перевантаженою, внаслідок чого туристи і відмовилися від відвідування шостого музею (який саме це був музей наразі не відомо).

Дійсно, крім збільшення числа музейних установ, що включалися до програми, її анімаційна частина була ще більше розширена, ніж півроку тому: до вже відомих зоопарку, театрів і дискотеки додавалося ще відвідування виставки науково-технічної творчості молоді і дитячого містечка "Казка".

Але й це ще не все, оскільки для туристів-школярів був влаштований "концерт, огляд талантів", а "вісімнадцяти групам була надана додаткова послуга – екскурсійна поїздка до міста Одеси". Тож можна уявити, наскільки насиченою (чи напруженою) була запропонована їм туристична програма перебування на землі Миколаївщини.

Отже, підсумовуючи аналіз залучення закладів культури як складових сфери гостинності до внутрішнього туризму в Миколаївській області першої половини 80-х років минулого століття, можна стверджувати, що в даний період цей процес відбувається надзвичайно стрімкими темпами: якщо у 1980 році видовищність програми перебування туристів у Миколаєві та області забезпечувалася в основному поїздками по р. Південний Буг та екскурсіями до Одеси, Херсона, Очакова, а також зустрічами з ветеранами, передовиками виробництва, олімпійськими призерами з області, то з 1981 року ситуація у забезпеченні анімаційної програми принципово змінюється.

Так, з двох музеїв – військово-історичного музею ім. О.Суворова і музею ім. П.Шмідта – у 1980 р. напередодні прийняття Постанови №44 бюро Миколаївського обкому Компартії України, виконкому обласної Ради народних депутатів і президії обласної ради профспілок від 23 січня 1981 року "Про організацію виконання постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС "Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні від 31 жовтня 1980 р. №983" і постанови ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Укррадпрофу від 23 грудня 1980 року №665", що була викликана "до життя" спільною ЦК КПРС, РМ СРСР і ВЦРПС Постановою №983 від 31 жовтня 1980 р. "Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні" і Постановою ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР і Укррадпрофу від 23 грудня 1980 року №665 – кількість цих установ зростає до чотирьох у 1981 р. і шести у 1982–1983 рр.

Г.В.Самойленко

Книгодрукування на Чернігівщині у XVII–XVIII ст.

Перша друкарня в Україні з'явилася у Львові. Її відкрив друкар Іван Федоров. Тут у 1574 р. були надруковані книги "Апостол" та "Буквар". Пізніше відкрили друкарню в місті Острозі, де 1581 р. надрукована "Острозька Біблія", на якій нині президенти України дають клятву на вірність українському народу. Потім з'являються інші друкарні в Галичині, на Волині, Київщині, Поділлі. Найбільшою в Україні була друкарня Києво-Печерського монастиря [1].

У силу примітивної технології тогочасні друкарні були мало потужні. Так, за 1591–1622 рр. у Львові було видруковано книги 13 назв, у Острозі за 1574–1599 рр. – 18, а в Києві за 1615–1630 рр. – 40, у тому числі знаменитий "Требник" Петра Могили, який мав 1670 сторінок, у Почаєві за 1730 р. і до кінця XVIII ст. – 187 назв книг.

Тут треба згадати і приватну друкарню Кирила Транквіліона-Ставровецького, який видав декілька своїх книжок. Із 1626 р. він був призначений уніатським архимандритом чернігівського Єлецько-Успенського монастиря. 1646 р. у власній друкарні він у монастирі видав свою відому збірку "Перло многоцѣнное", яка складалася з кількох прозових та 21 віршованого творів. Книга була гарно оформлена, і в цьому відчувалася рука майстра. Гравюр у книзі немає, але розташування матеріалу і його оформлення зроблено якісно. На титульній сторінці використано рамку у вигляді колонки з гіллячками, які повторюються в ініціалах по всій книзі. Прикрашають книгу й заставки та кінцівки з химерними візерунками. Книга "Перло многоцѣнное" цікава не лише як літературний твір, а й як книговидавничий екземпляр.

У XVII–XVIII ст. Києво-Печерська лавра стає головним осередком книгодрукування у Гетьманській державі. З часу заснування її у 1616 році в ній було видано багато книжок за мірками того часу. Динаміка її друкування з кожним роком зростає, про що свідчать такі дані: у 1651–1660 рр. надруковано 13 назв книжок, у

Щодо театрів, то динаміка їх залучення за цей період виглядає як рух від нуля (жодного у 1980 р.) до двох. Аналогічно це стосується відвідувань кінотеатрів та проведення таких культурно-масових заходів, як дискотеки, відвідувань виставки науково-технічної творчості молоді і дитячого містечка "Казка", проведення концерту, огляду талантів. Навіть якщо припустити, що частина цих заходів відбувалася і раніше до прийняття постанови №44, то й тоді можна стверджувати, що вони не вважалися такими, на що варто звертати увагу у звітах чи інформаційних записках та інших документів звітного характеру.

Зовсім інакше подаються звіти БММТ "Супутник" Миколаївського ОК ЛКСМУ, починаючи з 1981 р.: вся проведена культурно-масова робота конкретизується, розписуються заклади і установи, що цю роботу забезпечують, наводиться перелік культурно-масових заходів. Тож виявляється, що все це заслуговує на увагу і навіть повагу. Подібний підхід є свідченням зміни самого ставлення до анімаційної складової туристських програм в області.

Не відмовляючись від стратегічного бачення внутрішнього туризму як засобу потужного ідейно-політичного виховання, на рівні керівництва країною, республікою і області оформлюється і розуміння його як засобу рекреаційно-релаксаційної справи, функцію якої здатна виконати культурно-масова робота, що спирається на заклади культури і передбачає якнайширше їх залучення до туризму, а також розуміння справи цих закладів не лише як такої, що призначена для місцевих мешканців, а й такої, що здатна виступити складовою інфраструктури гостинності, призначеною в умовах XX століття насамперед для надання послуг туристам (в даний період виключно внутрішнім).

Спроба дослідити заклади культури області саме у такій якості, здійснена у цій статті, очевидно, не може вважатися вичерпаною навіть щодо визначеного періоду розвитку радянського туризму. Попереду – поглиблення дослідження цієї проблематики, у тому числі і в історії України в цілому.

Література

1. Державний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 80, спр. 82.
2. Державний архів Миколаївської області, ф.п. 3, оп. 36, спр. 35.
3. Державний архів Миколаївської області, ф.п. 3, оп. 37, спр. 37.
4. Державний архів Миколаївської області, ф.п. 3, оп. 37, спр. 36.
5. Державний архів Миколаївської області, ф.п. 3, оп. 38, спр. 47.
6. Державний архів Миколаївської області, ф.п. 3, оп. 39, спр. 49.

70-х рр.–24, а в 1671–1680 рр. – 40. Це з 56 назв книжок, виданих по всій Україні. Майже три десятиліття лаврською друкарнею керував Інокентій Гізель (1656–1683). Тут були підібрані хороші друкарі й художники, які з великою майстерністю видавали книжки. Тут працювали відомі гравери – мідеритники Інокентій Щирський, Лаврентій Крщонович, Леонтій та Олександр Тарасевичі.

У лаврській друкарні побачили світ і книги відомих діячів культури Чернігівщини Лазаря Барановича, Іоанікія Галятівського, Дмитра Туптала та ін. Тут виходили як прибуткові видання (наприклад, "Книга житій святих" Д.Туптала у 6 томах, яка користувалася широким попитом), так і на замовлення. Лазар Баранович за друкування книги "Труби словес проповідних" змушений був заплатити 4 тис. золотих.

У кінці 60-х років архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович відчув необхідність мати свою друкарню. У 1671 р. він виділив 4 тис. золотих та прибутки від млина своєму писарю Семену Ялинському і поставив перед ним завдання облаштувати друкарню. Той поїхав спочатку до м. Вільна й познайомився там з роботою друкарні, освоїв основи видавничої справи, закупив необхідне обладнання та 1674 р. у Новгороді-Сіверському обладнав усе для видання книжок. Спочатку видали невеличкі книжки-проповіді архієпископа "Слово на Благовіщення", "Слово на святу Трійцю" [2]. А потім з'являються книги проповіді "Слово на воскресіння" (1675) та "Чуда пресвятої... діви Марії" (1677) Д.Туптала. У друкарні були видані також книжки для церковної служби та для шкіл – "Псалтир" (1675), "О хиротонії" (1676), "Анфологійон" (1678), "Часослов" (1679) тощо.

У Новгород-Сіверській друкарні видавали також польськомовні літературні твори Л.Барановича, І.Галятівського, вірш О.Яскольда-Бучинського "Чигирин..." Усього видано в Новгород-Сіверській друкарні книги 21 назви, з них – 14 творів українських письменників, що проживали на Чернігівщині: 7 творів Л.Барановича, 5 – І.Галятівського, по одному – О.Бучинського і Д.Туптала. Як бачимо, дві третини книжок – це авторські літературні твори. Кожна з книжок була добре оформлена. Так, у рамці "Анфологіону" розміщувалося зображення Спасо-Преображенського монастиря та будинку друкарні. Книжки Новгород-Сіверської друкарні користувалися популярністю, бо їх зразки нині можна знайти в бібліотеках Києва, Москви, Петербурга, Харкова, Вільнюса та ін. Книжки були розповсюджені широко по Чернігівщині, що свідчить про їх широке побутування.

У зв'язку з тим, що Семен Ялинський та Новгород-Сіверський архієпископ Михайло Лежайський без дозволу Л.Барановича надрукували навчальні книжки, які принесли їм особисто чималий достаток, та пожежею 1679 р., архієпископ перевів друкарню до Чернігова. Сюди перевезли шрифти, дошки гравюр на дереві (дереворити) та міді (мідерити), дошки орнаменту, матриці та інші матеріали.

Семен Ялинський був хорошим друкарем, гравером, а тому, незважаючи на деякі розбіжності, Лазар Баранович уклав із ним 7 вересня 1679 р. новий договір, відомий під назвою "Пункта на спорядження друкарні", в яких досить конкретно визначив умови подальшої співпраці.

Спочатку друкарню розмістили в резиденції Л.Барановича, а потім у Троїцько-Іллінському монастирі. Технічним керівником працював Семен Ялинський. Уже 1680 р. у друкарні було видано "Псалтир" та дві книги Л.Барановича, написані польською мовою. Архієпископ був незадоволений якістю видання і найняв для подальшої роботи майстра з Вільно Лукаша, який довів друкарню до ладу, але через деякий час він помер, і С.Ялинський знову працював друкарем.

З 1680 по 1693 рр. у Чернігівській друкарні було видано не менше 33 видань, з яких 19 – твори тогочасних українських письменників (5 самого Л.Барановича, 8 – І.Галятівського, ігумена чернігівського Єлєцького монастиря, 3 – Д.Туптала, по 1 – Л.Крщоновича, С.Яворського, І.Величковського, І.Богдановського, І.Орновського) [3]. Це були твори різних жанрів: панегірики, проповіді, вірші, прозові твори, написані українською, церковнослов'янською, польською мовами. Видавалась і релігійна література для використання її під час богослужіння, а також малоформатні книги для читання в школі, вдома та у подорожі.

Після смерті у 1693 р. Л.Барановича друкарнею опікувались архієпископи Феодосій Углицький та Іоан Максимович. Наприкінці XVII–XVIII ст. друкували як літературні твори Івана Орновського, Петра Терлецького, Петра Армашенка й особливо багато Іоана Максимовича ("Алфавіт рифмами зложений...", 1705; "Богородице діво...", 1707; "Осм блаженств євангельських..." 1709; його переклади творів західноєвропейських авторів), так і релігійну та навчальну літературу – "Псалтир", "Буквар", а також підручник з риторики "Ніас oratoria" (1698) Л.Крщоновича латинською мовою, календарі, листівки народногосподарського й загальноісторичного характеру

Активізувалася робота друкарні у зв'язку з відкриттям Чернігівського колегіуму 1700 р., бо викладачі навчального закладу допомагали у підготовці книжок до видання.

Після київської та львівської Чернігівська друкарня була найбільшою в Україні. Вона мала свою папірню в селі Білиця Ямпільської сотні Ніжинського полку (1689–1781), яка випускала папір із зображенням св. Бориса і Гліба і з написом "Іоанн архієпископ Черніговскиї" [4].

Книги гарно оформлялись. У друкарні працювали талановиті гравери Леонтій Тарасевич, Інокентій Щирський, Іоан Стрільбицький, Никодим Зубрицький, Семен Ялинський, Никон Фігурський, Інокентій Піддубний, Макарій Синицький та інші. Як указують дослідники, в цій друкарні вперше у східнослов'янському друкарстві для оформлення книжок уживали не лише дереворити, а й мідерити, використовували також різні шрифти: як кириличні для видання книжок українською та церковнослов'янською мовою, так і латинські.

У порівнянні з іншими друкарнями у Чернігівській видавалося багато художньої літератури, яка при Л.Барановичу та І.Максимовичу переважала. Це пояснюється тим, що в той час у Чернігові проживало чимало талановитих письменників, сформувалась ціла літературна школа.

У 1712 р. Іоана Максимовича перевели митрополитом у Тобольськ, де він і помер 1715 р. Після нього у друкарні уже значно менше видавали твори сучасних українських письменників, змінилося й ставлення до неї з боку російської церковної адміністрації, особливо патріарха Адріана. Деяке полегшення було при митрополиті Стефанові Яворському, що дало можливість видати чимало оригінальних і перекладних творів. Але російські урядові кола і церковна влада все робили, щоб припинити видавання української літератури. Києво-Печерському та Чернігівському монастирям надійшов указ імператора Петра I: "...вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатают. А и оныя церковныя старыя книги для совершенного согласия с великороссийскими с такими же церковными книгами справливать прежде печати с теми великороссийскими печатми, дабы никакой розни и особого наречия во оных не было" [5]. При цьому цар нагадав про друк "Часословів" на замовлення російських старообрядців, переклад І.Максимовичем книги протестанта Йоганна Гергарда "Богомисліє" у трьох випусках (1710, 1711). Особливо

не сподобалося, що на титульній сторінці "Місяцеслова", який було видано у лаврській друкарні, київський монастир названо ставропігією константинопольських, а не московських патріархів

1721 р. був створений Священний синод, який видав російською православною вірою. Він підпорядковував собі друкарні у Києві та Чернігові і без його "повеления... никаких книг не печатать" [6]. Синод вимагав надсилати два примірники для звірки перед друкуванням кожної книги. Один залишався у друкарській конторі при Синоді, інший повертався у друкарню з дозволом чи заборонаю до друку. Проте Чернігівська друкарня проігнорувала це розпорядження і протягом 1722–1724 рр. видавала книги, вказуючи на обкладинці 1719 р., за що була покарана. У 1724 р. Синод прийняв постанову: "...все к печатанню книг всякага звания, материалы и инструменты и печатне книги, все, что ни есть без оставления... забрать в Москву и привезть на кошты той Черниговской типографии... А на управителя той Черниговской типографии, за оное преслушание, за которое надлежало было ему ко истязанию быть выслану, взять святейший Синод из келейных его денег и вещей штрафа тысячу рублей" [7].

До Чернігова у 1724 р. був направлений ревізор Андрій Сурмін, який не виявив великих друкованих книг 1722–1724 рр., і штраф зменшили до 100 руб., а конфіскацію друкарні затримали. У 1730 р. Чернігівський архієпископ Іларіон добився дозволу в Синоду друкувати книги після їх перевірки у Москві. Але в Троїцько-Іллінському монастирі трапилася пожежа, постраждала й друкарня, яка припинила свою роботу до 1743 р. Так завершився перший період діяльності Чернігівської друкарні, який відзначався багатьма позитивними моментами. Друкарня користувалася самостійністю і свободою у виданні книжок. Л.Баранович і його послідовники були одночасно авторами, редакторами, видавцями, цензорами книжок, тому все вирішувалося на місці. Було надруковано багато художніх текстів тогочасних українських письменників. Книги гарно ілюструвалися, бо у друкарні працювали талановиті гравери. І у порівнянні з московськими чернігівські книги були оформлені багатше. Вони ілюструвалися не лише зображеннями царя Давида, євангелістів, апостолів і трьох святителів, а й спеціальними графічними роботами, які відповідали змісту книги. Таке ілюстрування було застосоване вперше.

У 1743 р. завдяки активній діяльності архієпископа Никодима Сребницького Чернігівська друкарня відновила свою роботу. Були

випущені "Буквар" та "Первое учение отроком" Феофана Прокоповича, а також декілька указів. Російський Синод узяв під суворий контроль роботу друкарні, від чого вона втратила свою самобутність. Погіршилась і якість видання книжок.

Російський Синод дав указівку проводити службу в церквах лише за виправленими великоросійськими текстами. Послаблення було лише при останньому гетьмані України Кирилу Розумовському, до якого прихильно ставилась імператриця Єлизавета. Але Катерина II посилила тиск. Це торкалося Київської і Чернігівської друкарень. Не дозволили їм друкувати навіть за старим текстом "Буквар", за яким працювали до цього всі школи і "багаточестивый народ как прежде никогда своих детей по новопечатанным в Московской типографии Букварям не обучал" [8]. Витіснялася вся україномовна література. Проте працівники Чернігівської друкарні, як і раніше, видавали книжки, ставлячи на них дату до 1720 р. Так з'явилась книга Д.Туптала "Руно Орошенное", на титульній обкладинці якої був поставлений рік 1702. Це було восьме видання цієї популярної в той час книги

У Чернігівській друкарні в основному займалися передруками деяких київських видань: Апостола, Октоїх, Анфологійон, Ірмологіон, а також видавали службники та твори українських письменників І.Копинського та Й.Кроковського тощо.

Чернігівська друкарня на той час була добре обладнана. Вона мала два комплекти верстатів, ще до двох були гвинти ("шруби"). Збереглося 19 кашт із літерами різних ґатунків, пунсоми і матриці ("матерки") для виготовлення шрифтів, 308 "дерев'яних різаних фігурок великих і малих", 740 літер різаних дерев'яних старих і нових. Шрифти кириличні мали такі самі назви, як і в інших українських друкарнях: псалтирні літери, тестаментові (очевидно, для друку "тестаменту" – Нового Завіту); латинські мали назви, запозичені у Польщі: швабахер, схолястика, мітель, субмітель [9]. Незважаючи на хорошу матеріальну базу, до друкарні не повернувся її попередній потенціал.

Другий період діяльності Чернігівської друкарні був набагато слабшим від першого. З 1743 по 1787 рік було видано лише 8 чернігівських книгодруків та 172 передруки указів [10]. Була втрачена самостійність у виданні продукції. Вона повністю вже залежала від Київської лаврської друкарні. Втратила вона і талановитих художників. Найтрагічнішу роль у занепаді Чернігівської друкарні відіграли цар та Священний синод, політика яких була спрямована на знищення досягнень української культури, як і державності в цілому.

Чернігівська друкарня працювала до 1785 р. У 1786 р. вона була перенесена з Троїцько-Іллінського монастиря до чернігівського архієрейського будинку, бо планувалося на території монастиря відкрити університет. Але цей план не був реалізований. Роботу друкарні відновили лише у 1801 р. [11].

В історії української культури Чернігівська друкарня зайняла визначне місце, бо в кращі свої роки дбала про забезпечення шкіл навчальними посібниками, сприяла розвитку творчості українських письменників, значна кількість яких була зосереджена саме в Чернігові. Без друкованої бази не змогла б сформуватися чернігівська літературна школа.

Література

1. Ісаєвич Я.Д. Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002; його ж. Книгодрукування і книгорозповсюдження // Історія української культури: У 5 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 3: Українська культура др. пол. XVII–XVIII ст. – С. 741–813.
2. Клепиков С.А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 годов // Книга: Исследования и материалы. – М., 1963. – Сб. 8. – С. 258–269; його ж. Оформление книг, изданных Новгород-Северской типографией Л.Барановича в 1674–1679 гг. // Книга и графика. – М., 1972. – С. 147.
3. Історія української культури: У 5 т. – К.: Наукова думка, 2003 – Т. 3: Українська культура др. пол. XVII–XVIII ст.– С. 755.
4. Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях. – К., 1974. – С. 25; його ж. Історія українського паперу. – К., 1994.
5. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Рос. империи. – Т. 7. – СПб., 1890. – С. 23, №2297.
6. Огієнко І. Історія українського друкарства. – Львів, 1925. – С. 280.
7. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Рос. империи. – Т. 4. – СПб., 1890. – С. 116, №1270.
8. Огієнко І. Вказана праця. – С. 291.
9. Історія української культури: У 5 т. – Т. 3. – С. 767–768.
10. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды ГБЛ. – 1959. – Т. 3. – С. 226–232; її ж. Орнаментика и иллюстрации черниговских изданий XVII–XVIII вв. // Книга: исследования и материалы. – М., 1974. – Сб. 29. – С. 175; вона ж. Типография на Левобережье Украины // 400 лет русского книгопечатания. – М., 1964. – Т. 1. – С. 233, 613.
11. Дубровський В. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. – К., 1928.

Відомі архітектори XVIII ст. – будівничі в Ніжині

Полкове управління, яке було введено гетьманом Б.Хмельницьким у новоствореній державі на Лівобережній Україні після Національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти (1648–1654 рр.), розширило права і можливості полкових та сотенних міст. Це торкнулося і Ніжина як військового, адміністративного та культурного центру найбільшого на той час полку. У місті, як і в інших населених пунктах, у другій половині XVII–XVIII ст. спостерігається інтенсивний будівничий процес, у результаті якого в місті формується громадський центр з адміністративними та культурними спорудами, на яких розміщувалися магістрат, полкова канцелярія, суд, пошта, цехові двори, торгові ряди тощо. Про характер забудови Ніжина ми вже розповідали у декількох публікаціях [1]. Нині зосередимо увагу на діяльності архітекторів, які зробили свій внесок у розбудову міста. Можна лише шкодувати, що історія так мало зберегла їх імен.

У XVIII ст. зростає в будівництві міст роль професійних архітекторів, які перетворилися з вільного підприємця на службовця. Вони користувалися неабияким авторитетом у влади, оскільки архітектуру вважали "знатнейшим из художеств".

Завдяки залученню до будівництва архітекторів поліпшується якість мурування, зростає роль тиньку, урізноманітнюється планово-просторова типологія споруд, з'являються перші стандарти будівель. Все більше простежуються розбіжності між елітарною і масовою, дерев'яною і мурованою архітектурою.

Протягом другої половини XVII–XVIII ст. у Ніжині було зведено більше 20 мурованих храмів, серед них шедевр українського барокового стилю п'ятибанный, хрещатої композиції – Миколаївський собор (1655–1658 рр.), "найстаріший і найцінніший" [2], "перше кам'яне диво на Лівобережній Україні" [3], а також Іоана Богослова, Хресто-Воздвиженська Покровська, Василівська, Спасо-Преображенська, Воздвиженська та інші. На жаль, нічого нам невідомо про їх будівничих. І лише про творця Благовіщенського собору дійшли до нас деякі свідчення.

Митрополит Стефан Яворський, життєва доля якого була пов'язана з Ніжином [4], задумав допомогти своєму братові Павлу, який служив протопопом в одному із ніжинських храмів, побу-

дувати церкву на честь Благовіщення Божої Матері. Для цього в центрі міста поруч з садибою Павла були придбані декілька будинків на суму 1300 руб., які знесли, і на їх місці почали будувати храм [5].

Благовіщенський собор заклали у 1702 році. Для його будівництва Стефан Яворський запросив московського архітектора *Григорія Івановича Устинова*. У листі до брата Павла митрополит характеризував зодчого як майстра "подлинно певного (тобто надійного – С.С.) и в малярном деле и архитектуре искусного" [6]. Про авторство Г.І.Устинова свідчить і його чолобитна Петру I від 17 грудня 1705 року. За свою роботу архітектор мав отримати 7000 руб. сріблом (на тогочасні українські гроші – 35 тис. золотих).

Чотирнадцять років (1702–1716 рр.) тривало будівництво Благовіщенського собору. Протягом цього часу у Гетьманській Україні відбулися важливі історичні події, зокрема битва під Полтавою 1709 р. З нагоди перемоги над Карлом XII Стефан Яворський послав до Ніжина записку, в якій стверджував: "Отныне да будет памятник в Нежинском монастыре о победе Богом дарованной Всероссийскому Самодержцу Петру Великому над шведским королем Карлом вторым-надесять под Полтавою лета от воплощения Господня 1709" [7].

Перед зодчим стояло непросте завдання: спланувати архітектурну споруду так, щоб вона співвідносилась з часом і тими традиціями, які були вже закладені у будівництві міста. На той час у сакральних дерев'яних спорудах переважав український стиль, а у мурованих – бароко, прикладом якого був Миколаївський собор. Російському архітектору треба було на це зважувати. Тому у Благовіщенському соборі поєдналися окремі риси бароко і давньоруського стилю. Архітектура цього храму являє собою оригінальну суміш прийомів українського та російського мистецтва. Ніжинська споруда за своєю об'ємно-просторовою композицією деякою мірою нагадує собор Донського монастиря у Москві. Композиція ніжинського п'ятибанного Благовіщенського собору незвичайна і єдина в своєму роді. В ній переважає сувора урівноваженість, симетрія і центричність. У плані – це квадрат з заокругленими кутами, зовнішні маси храму нероздільні. Склепіння собору спираються на чотири стовпи. Така архітектурна конструкція не характерна для будови українських храмів цього типу. Його стіни становлять 38 аршин в довжину та ширину, а висота храму з хрестом – 55 аршин.

У східній парі стовпів вмонтовано східці, які ведуть у приміщення над вітарем, що теж є незвичним. Якщо у Миколаївському соборі в Ніжині ярусною є лише західна частина, то в Благовіщенському – яруси розташовані як у західній, так і в східній частинах храму. Взагалі, будова відзначається оригінальністю, але вона недостатньо характерна для української барокової архітектури. Тут немає вже тієї пірамідальності, яку бачимо в Миколаївському соборі XVII ст.

Архітектор розмістив бані не на поздовжній чи поперечних осях (відповідно до частин світу), як це робилося за українською традицією, а на діагональній, що характерно для російської культової архітектури. Таким чином, малі бані завершують не чотири основні бокові об'єми, а розміщуються на рогах (кутових об'ємах). А це нагадувало давньоруські храми з трьома нефами. Нетиповим для українських храмів було і двоярусне розміщення вікон з наличниками на стінах кутових об'ємів, що характерно для громадських будівель того часу.

Г.Устинов використовує цікавий прийом: з західної та східної частин собору він будує ніші-лоджії, які перетворюють собор на своєрідний зал для глядачів. Всефасадність споруди підкреслювалася декоративними фронтонами, які були розміщені над входами з усіх боків.

Своєрідним для храму було і те, що портали споруди прикрашені парами великих ракоподібних віконних прорізів дещо витягнутої форми, які нагадують вітражі.

Зовнішнє декорування храму майже не збереглося, лише в порталах присутні декоративні ніші, різноманітні за формою, – крупні, ромбоподібні, аркові.

Верхи собору Г.Устинов оформляє в традиціях української барокової архітектури. Вони завершуються декоративними баньками грушеподібної форми.

Слід зауважити, ніжинський Благовіщенський собор був прикладом для будівництва подібних храмів у деяких інших полкових містах. Так, у Полтаві у 1773 році (за іншими джерелами 1770–1778 рр.) на кошти П.Руденка збудували Воскресенську церкву, яка повторювала основні риси Благовіщенського собору, але як пам'ятка пізнього бароко мала більше розчленований об'єм.

У другій половині XVIII ст. для будівництва різних громадських споруд, приватних палаців та маєтків залучаються архітектори з фаховою підготовкою. Гетьмани І.Самойлович, І.Мазепа та

інші запрошують для цього як зарубіжних зодчих, так і вітчизняних, бо у XVIII ст. у Київській академії, а також Харківському та Переяславському колегіумах почали викладати архітектуру в складі математичних наук і давати початкову архітектурну освіту. Краще ця справа була поставлена в Росії, тому на Україні працювали й російські архітектори.

На першому етапі розвитку архітектури доби Гетьманщини, як вказує відомий дослідник цього виду культури В.Вечерський, проектні креслення використовувалися рідко, бо все детально розписувалося в контракті, "в якому задавалися всі основні характеристики майбутнього об'єкта: архітектурний тип, розміри, форми, декор, строки виконання і вартість будівельних робіт" [8]. На початку XVIII ст. муроване будівництво здійснювалося за розробленими архітекторами проектами. Законодавцем архітектурної політики на території Гетьманської держави, а пізніше Малоросійського намісництва стає Санкт-Петербург, а також Москва. Саме звідти надсилались проекти зведення будівель у Глухові, Києві тощо. Тож зрозуміло, чому архітекторами споруд стають А.Квасов, І.Григорович-Барський, І.Мічурін, Ф.Васильєв, М.Єфимов, О.Старцев, І.Зарудний та інші.

Існують скупі відомості про залучення архітекторів до будівництва різних споруд у Ніжині. Зокрема, відомо, що зодчий М.Львов спроектував палац І.Безбородька, який знаходився біля Графського парку у західній частині міста. На жаль, даних про нього не збереглося.

У Ніжині працював відомий російський архітектор **Андрій Васильович Квасов** (?–?), котрий здобув професійну освіту у 1734–1744 рр. в Петербурзькій "Канцелярії от строений". За його проектами було збудовано чимало відомих споруд у Російській імперії: палаці О.Г.Розумовського, імператриці Єлизавети Петрівни у Царському Селі та Пулково, Смольний монастир у Петербурзі та інші.

У 1748 р. Андрій Квасов приїхав на Україну для будівництва палацу графа О.Розумовського в Козельці. І з цього часу архітектор працює під безпосереднім керівництвом гетьмана К.Розумовського. З 1752 р. він очолював "Будівельну експедицію спорудження міст Глухова і Батурина", керував архітектурною школою в Глухові. Серед його учнів були К.Борзяківський, М.Мосцепанов, Ф.Савич та інші [9].

У цей період А.Квасов брав участь у будівництві в Козельці собору Різдва Богородиці та дзвіниці (1752–1764 рр., разом із І.Григоровичем-Барським) та Трьохсвятительської церкви в селі Лемеші – батьківщині Розумовських (1755 р.), будинку Канцелярії Київського полку (1756–1757 рр.) та інших споруд.

Після нищівної пожежі 1748 р. у Глухові А.Квасов розробив проект відбудови міста, спроектував палац і парковий ансамбль К.Розумовського (1751–1757 рр.).

У 1757 р. петербурзька "Канцелярия от строений" вимагає повернення А.Квасова до столиці. К.Розумовський, даючи позитивну характеристику творчій діяльності архітектора на Україні, просить Сенат у своєму листі від 15 березня 1757 р. залишити його ще на декілька років. В листі зазначалось: "многие каменные... церкви в погоревших городах... Нежине, Глухове и прочих – требуют при новом их сооружении лучшего распорядка и строения, как в архитектуре, так и в других регулярных городских учреждениях. А к такому немаловажному... намерению в Малой России не имеется ни одного архитектора, которому бы по его искусству поручить было выше помянутые строения. Того ради в Сенат о сем представляя Ваше императорское величество всеподнейше прошу повелеть для... прописания нужд находящегося до сего в Малой же России архитектора Андрея Квасова, которому ныне от его команды велено в Санкт-Петербург возвратиться определить архитектором в Малой России на том же жалованье, которое он теперь от команды своей получает" [10]. Незважаючи на це, А.Квасов змушений був повернутися до Росії [11].

Другий період діяльності зодчого в Україні припадає на 1761–1778 рр. У цей час він працював безпосередньо у Ніжині, Батурині, Глухові, Києві, Острії. У донесенні Малоросійській Колегії від 22 квітня 1765 року А.Квасов звітував про свою діяльність протягом 1763–1765 рр. У доповненні до звіту архітектор подав перелік споруд та комплексів, до будівництва яких він мав безпосереднє відношення [12].

Діяльність А.Квасова у 60-х – 70-х роках XVIII ст. пов'язана з полковим містом Ніжином, де він керував будівництвом чотирьох храмів [13]. На жаль, архітектор у своєму звіті Малоросійській колегії не вказує, які саме храмові споруди були ним збудовані в місті. Відомо, що в ці роки у Ніжині зведено Покровську (1759–1765 рр.) та Успенську (1760 р.) церкви. Але чи був А.Квасов безпосередньо причетний саме до їх будівництва, важко сказати.

Слід провести ще нову пошукову роботу, насамперед, в архівах Санкт-Петербурга.

Але точно відомо, що за наказом Колегії А.Квасов проектував магістрат у Ніжині. План цегляного магістрату, а також кошторис та його будівництво були подані на затвердження президенту Малоросійської колегії П.Рум'янцеву-Задунайському. В ордері на ім'я директора державного будівництва в Глухові П.Мещерського від 13 травня 1771 р. президент висловив думку "о выгодах" проекту і дав згоду на його реалізацію [14]. Проект А.Квасова відповідав вимогам замовників – членів Ніжинського міського магістрату і загальним тенденціям в розвитку архітектури того часу. Мистецтвознавець Н.Новаковська, яка займалась вивченням діяльності А.Квасова на території України, вперше встановила, що Ніжинський магістрат було збудовано не пізніше 1771 року [15].

Ніжинський магістрат – це двоповерхова споруда. Перший поверх її складався з приміщень і аркади, що оперезувала весь будинок. На другому поверсі розміщувались адміністративні приміщення (міська дума, суд, зал засідань тощо). Можливо, що службові приміщення займали також верхню побудову та башту, яка посідала центральне місце в загальній композиції будови. Ця башта, трохи роздіблена в членуванні, була увінчана декоративною верхівкою і надавала будинкові магістрату виразного силуету.

У цій споруді знаходимо використання творчо переробленої системи класичних ордерів, з її арками, склепіннями, декоративними колонками. Суцільне кільце галерей з рустованою аркадою першого поверху в сполученні з балконами в центральній частині будинку надавали його архітектурному виглядові легкості і стрункості. На думку мистецтвознавця В.Січинського, ніжинський магістрат (його ще називають ратушею) посідає виняткове місце серед аналогічних будов на Україні кінця XVIII ст. [16].

Ніжинський магістрат відіграв важливу роль у забудові адміністративного центру міста, бо об'єднував комплекс торговельних рядів, які були створені тут у 80-х рр. XVIII ст. за участю відомого українського архітектора **Антоня Карташевського**, котрий багато років працював на Чернігівщині і був одним із керівників губерньської креслярні наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. Він збудував за проектом Дж.Кваренгі Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському, а також різні адміністративні будівлі, на-

вчальні заклади, житлові будинки тощо. Він був прихильником класицизму, і це помітно в його ніжинських будовах.

Ніжин у XVII–XVIII ст. був відомим торгівельним містом, в якому проходили три всесвітньо відомі ярмарки. Тож торгівельні будівлі становили невід'ємну частину забудови ніжинських площ. Вони розташовувалися найчастіше по периметру або в два ряди посередині площі. Торгові будівлі Антона Карташевського, які примикали до ніжинського магістрату і опоясували ріг вулиць Гоголівської і Московської, – це вузькі і довгі одноповерхові споруди, що склалися з однакових частин – крамниць. З двох боків до будівель примикали галереї у вигляді колонад або аркад. Вони виконували свої функції до Великої Вітчизняної війни, під час якої були зруйновані і пізніше розібрані. Старі листівки та світлини допомагають відтворити ці своєрідні архітектурні споруди А.Карташевського.

У 1874 р. згідно з указом Сенату від 27 червня 1874 р. на базі ліквідованих мирових посередників і повітових з'їздів був утворений державний орган – присутствія. У Ніжині для "присутственно-го місця" був пристосований будинок Пилиповича (нині школа №1), в реконструкції якого брав участь Антон Карташевський.

Зробив свій внесок у будівництво в Ніжині і **Андрій Іванович Меленський** (1766–1833), який одержав гарну професійну освіту у Петербурзі та Москві і у 1788–1829 рр. займав посаду головного міського архітектора Києва.

За проектом архітектора А.Меленського у центрі Ніжина був збудований у стилі класицизму житловий будинок (не зберігся), для якого характерний поділ фасадів на рустований перший поверх і гладку поверхню другого. Трикутний фронтон з напівциркульним вікном у центрі фасаду підкреслював основну симетричну композицію будівлі, досить характерну для всіх споруд і просторових композицій класичного стилю. Йому відповідає і декоративне оформлення споруди, зокрема типи наличників, декоративні колонки в середині фронтона.

Забудова Ніжина XVIII ст. – одного із найбільших міст Лівобережної України – представляє особливий інтерес, бо тут була зосереджена велика кількість різностильових споруд, у зведені яких брали участь відомі архітектори. На жаль, уже значна їх частина втрачена, і тільки старі листівки та світлини можуть дати якесь уявлення про них. Попереду ще стоїть велика пошукова робота, пов'язана зі з'ясуванням архітекторів, які причетні були до спорудження цікавих архітектурних пам'яток.

Література

1. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. – Ч. 4. Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. – Ніжин, 1998; Самойленко С.Г. Будівництво в Ніжині у XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. Вип. 10. – Ніжин, 2002. – С. 115–127; Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Культура Чернігівщини другої пол. XVII–XVIII ст. Архітектура // Там само. Вип. 32. – Ніжин, 2006. – С. 157–194.
2. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII– XVIII веков. – М., 1967. – С. 151.
3. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994. – С. 190.
4. Самойленко С.Г. Митрополит Стефан Яворський як культурний діяч України і меценат // Література та культура Полісся. Вип. 11. – Ніжин, 1998. – С. 38–51.
5. Відділ Чернігівського обласного архіву в Ніжині, ф. 679, оп. 19, од. зб. 1. Архів Ніжинського Благовіщенського монастиря.
6. Хойнацкий А Ф. Очерки истории нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1906. – С. 11.
7. Інститут рукопису НБ України ім. В.Вернадського, ф. 2, №3480. Статут і вказівки, як треба будувати і управляти монастирем Благовіщенським у Ніжині; Чернов Н. Краткая история построения нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1915. – С. 14.
8. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К.: Головкивархітектура, 2001. – С. 71; а також: Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625–1760) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. VI, отд. 2. – С. 105–122.
9. Новаковська Н. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 148–158.
10. Центральний державний історичний архів України, ф. 269, оп. 1, спр. 1880.
11. Там само, спр. 2152.
12. Новаковская Н.А. Некоторые вопросы деятельности архитектора А.В.Квасова (XVIII век): Автореферат... канд. архитектуры. – Л., 1970. – С. 12.
13. Центральний державний історичний архів України, ф. 54, оп. 3, спр. 256.
14. Там само, спр. 6132.
15. Новаковская Н.А. Некоторые вопросы деятельности архитектора А.В.Квасова. – С. 20.
16. Січинський В. Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 115.

**Панська сільська садиба 1-ї половини XIX ст.
як культуротворче середовище
(на матеріалі садиби Капністів в Обухівці)**

Постановка проблеми

Тема панської сільської садиби XIX ст. та культурних надбань, пов'язаних з цим оригінальним утворенням, упродовж останнього десятиріччя все частіше потрапляла у коло досліджень українських науковців, стаючи об'єктом безпосереднього зацікавлення та поступово звільняючись від функції допоміжного засобу історико-біографічних, мистецтвознавчих, філологічних розвідок, набуваючи власної цінності. Тим самим на перший план виступили завдання аналізу панської садиби XIX ст. як середовища, яке, з одного боку, слугувало генератором політичних рухів і подій культурно-мистецького життя, а з іншого боку, само по собі існувало як "артефакт".

Аналіз попередніх досліджень. Вітчизняна наука прагне ліквідувати "білі плями" у розробці теми садибної культури в Україні. Така тенденція, передусім, є характерною для видань, підготовлених Фондом сприяння розвитку мистецтв, праць з регіональної історії культури та краєзнавчих розвідок, дисертаційних досліджень [11; 18; 22; 23; 24]. Опрацювання цієї теми безпосередньо пов'язується на сучасному етапі досліджень з низкою інших питань, а саме: з аналізом еволюції дворянської верстви в історико-соціальних межах окремих регіонів, зокрема Лівобережжя, визначенням її місця в національному культурному русі, висвітленням ролі представників дворянства у забезпеченні культурно-освітнього процесу з кінця XVIII – до другої половини XIX ст. Сучасні наукові розробки теми садибної культури виходять з того факту, що впродовж сторіч "...тяглість української культурної традиції підтримувалася дворянсько-старшинськими родинами, фамільними кланами, які протягом кількох поколінь виховували видатних представників різних гілок науки, літератури, мистецтва..." [11, с. 35].

Визначення раніше не вирішених аспектів проблеми. З такої позиції найбільший інтерес становлять садиби, просторове середовище яких акумулювало та репродукувало різноманітні явища художньої культури, тобто ті, що функціонували як "культурні гніз-

да". До цього типу можна віднести у першу чергу маєтки, які належали людям мистецької праці. Саме такі "культурні гнізда" виявилися найбільш стійкими до історичних зрушень і катаклізмів, збереглися у більш-менш сталих формах від початку до кінця XIX ст.

Найбільш цікавими аспектами аналізу даного соціально-культурного явища, недостатньо дослідженими на даний момент, є: визначення фактора діяльності власників садиби та їх суспільного оточення як основи еволюції садиби у історико-соціальному просторі XIX ст. та висвітлення провідної ролі особистісного фактора у життєдіяльності садибного утворення.

Мета статті. Основним завданням є дослідження шляхів формування культуротворчого середовища в українській панській садибі 1-ї половини XIX ст. на підставі використання конкретного фактичного матеріалу, що стосується одного з найбільш помітних садибних утворень Лівобережної України – садиби В.В.Капніста в Обухівці (у XIX ст. – Миргородського повіту Полтавської губернії).

Викладення основного матеріалу. Історія утворення та функціонування "культурних гнізд" в Україні впродовж XIX ст. мала регіональні особливості, але одним з найбільш показових та продуктивних у цьому відношенні було Лівобережжя, передусім ті місцевості, що після адміністративної реформи 1802 року входили до складу двох губерній – Полтавської та Чернігівської.

На період з 1780-х років до початку XIX ст. припало існування одного з найпомітніших маєткових утворень Лівобережжя – садиби Капністів у селі Обухівка (тепер – Велика Обухівка), що на початку XVIII ст. належало до Сорочинської сотні Миргородського полку, налічуючи 116 дворів, а згідно з грамотою уряду Єлизавети I від 15 червня (ст. стиль) 1743 року разом з селами Зуївці (Миргородської сотні), Трубайці та Попівка (Хорольської сотні), Манжелія (Омельницької сотні) було віддано вихідцю з Греції Василю Петровичу Капністу (?–1757) [1, с. 554]. На жалуваних ґрунтах цей перший з полтавських Капністів "...поселив деревни Ломаную, Пески, Николаевку, Васильевку, Пузикову и Бригадировку (Холодную тож)..." [15, с. 268], заклавши основи матеріальних статків родини.

Військова біографія В.П.Капніста, пам'ять про нього як будівника фортифікаційних споруд та виконавця картографічних робіт на півдні України, його походження від Стомателло Капніссоса, православного грека з о. Занте, котрий 1702 року отримав від дожа Венеціанської Республіки графський титул, склали основу сімейних переказів і започаткували родинну істо-

рію Обухівки – "дворянського гнізда" Лівобережжя кінця XVIII. – початку XIX сторіч.

Біографія роду Капністів цілком обумовлена подіями XVIII ст., коли виходець з Центральної Європи завдяки військовій кар'єрі та жалуваному чину бригадира міг отримати право називатися "російським дворянином", а за допомогою шлюбу (В.П.Капніст вдруге одружився з С.А.Дунін-Борковською, донькою бунчукового товариша, правнучкою Ю.Я.Лизогуба та Л.П.Дорошенко, доньки гетьмана) – поріднитися з багатьма українськими старшинськими родами (Дунін-Борковські, Апостоли, Скоропадські, Лизогуби, Танські, Томари та інші).

Панська садиба в Обухівці як місце постійного проживання сімейства Капністів своїм побутуванням пов'язує в одне ціле сторіччя XVIII та XIX, так само як і життєві шляхи першого покоління українських Капністів, родини В.П.Капніста від другого шлюбу (у першому, з гречанкою Согден, він мав трьох дітей [15, с. 266]). Майже кожен з представників цієї нуклеарної сім'ї (тобто такої, що складається з чоловіка, дружини та їх дітей) був оригінальною особистістю, передусім це стосується середнього з братів Капністів – Петра Васильовича Капніста (?–1826) з його досить авантюрною біографією, вільнодумством та відданістю республіканським ідеям [22, с. 349], та молодшого – В.В.Капніста (1758(57?)–1823), поета, драматурга, громадського та політичного діяча.

З маєтностей клану Капністів вже до кінця 1790-х років утворилося родинне коло садиб, пов'язаних між собою економічними та сімейними стосунками: володіння М.В.Капніста у Манжелії, садиба П.В.Капніста у Трубайцях, садиба в Обухівці, де з початку 1780-х років постійно проживала родина В.В.Капніста (після одруження поета з Олександрою Дьяковою 1781 року). Спільними для цієї групи садиб були майнові та кровні зацікавлення, але тільки Обухівка мала визначені риси "культурного гнізда" внаслідок суспільно-політичної, літературної, просвітницької діяльності її господаря, його синів і гостей, а також завдяки тому, що сама по собі стала фактом культури завдяки художньому образу її, сформованого у творах В.В.Капніста ("Обуховка". "В память береста", "Заход солнца"), листах та спогадах сучасників.

До 1802 року (остаточного розділу маєтків батька) В.Капніст був власником 620 душ чоловічої статі в селах Обухівка Миргородського та Пузиковка Кременчуцького повітів. Внаслідок розділу майна 9 січня (ст. стиль) 1802 року йому відійшли Обухівка,

Пузиковка, Василівка (теж Кременчуцького повіту) [15, с. 286]. Складовою частиною історії маєтку стала також майнова суперечка між Капністами та Ф.М.Тарнавською, вдовою гадацького полковника І.Д.Тарновського [12], що тягнулася кілька десятиріч і дала поштовх для написання знаменитої "Ябеди" (врешті-решт, В.В.Капніст відмовився від продовження процесу [21, с. 345]).

Після смерті В.Капніста залишився спадок у 6 300 десятин землі в Полтавській та Харківській губерніях [15, с. 287], обтяжений боргами у розмірі 16800 крб., маєтності (у Пузиковці та Василівці) були частково заставлені [19].

Економії у володіннях В.В.Капніста були орієнтовані на традиційні сфери сільського господарства Лівобережжя – виробництво зерна, створення винокурень, розведення овець та крупного рогатого скота, утримання кінних заводів. Ці напрямки розвивалися тут і в подальшому, під час господарювання його дітей та онуків [17].

Центральний будинок садиби, зберігши елементи народного будівництва, свідченням чого є принципи компонування (певним чином нагадував традиційне житло "на дві половини") та елементи оформлення ("...приютный дом мой под соломой" [7, с. 250]), мав центральний прямокутний об'єм із симетрично розташованими вікнами арочної форми, виділений класицистичним фронтоном [22, с. 29]. Споруда, швидше за все, не була пристосована для проживання великої кількості людей: з розповідей сучасників відомо, що на її території розташовувалося багато "...разных домиков, рассеянных по огромному саду, смешанному с лесом на берегу Псла..." [4, с. 249]. Ці ознаки характеризують панський будинок в Обухівці як типовий для володінь українського панства середнього достатку останньої третини XVIII ст. – початку XIX ст.

Духовну атмосферу кожного маєткового володіння визначає передусім особистість господаря. Це твердження є абсолютно справедливим стосовно Обухівки. Широко відомими є автономістські уподобання В.В.Капніста, його опозиційне ставлення до центральної влади в імперії, активність у виконанні суспільних обов'язків, постійне зацікавлення політичною та соціальною долею України [6; 14], відданість просвітницькій художній традиції. Все це зумовило особливі риси маєтку в Обухівці як культурного утворення.

Рівень соціальної визначеності В.В.Капніста завжди був дуже високим, його діяльність характеризувалася наявністю різномані-

тних зв'язків як у провінції, так і в губернських містах (Полтаві, Чернігові), у Києві, у північній столиці. До кола знайомих, друзів, однодумців або опонентів Капніста входили українські автономісти останньої третини XVIII ст. (Д.П.Троцинський, А.В.Гудович, гр. О.А.Безбородько, М.П.Миклашевський), керівна еліта Лівобережжя – фельдмаршал П.О.Рум'янцев, військові губернатори кн. О.Б.Куракін, кн. М.Г.Репнін (Репнін-Волконський), відомі особи столичного "вищого світу" гр. О.Р.Воронцов, кн. О.А.В'яземський, Л.О.Наришкін, літератори і мислителі (І.І.Хемніцер, О.В.Храповицький, І.Ф.Богданович (1743–1803), І.І.Дмитрієв, письменник-масон І.П.Єлагін), композитори Сарті, Ян Прач, Д.С.Бортнянський, родичі та сусіди: родини І.М.Муравйова-Апостола, В.О.Гоголя-Яновського, Г.Р.Державіна, М.О.Львова, лікаря та суспільного діяча М.Я.Трохимовського, їх знайомі та конфіденти.

Таке широке коло спілкування, безумовно, сприяло тому, що садиба в Обухівці, де В.В.Капніст проживав періодично у 1780-х – середині 1790-х років і майже постійно з кінця 1790-х до початку 1820-х, не була ізольована від соціально-політичних, суспільних, освітніх, мистецьких проблем кінця XVIII – початку XIX ст.

У першу чергу, духовне поле садиби було основною для виявлення індивідуальних уподобань господаря.

Малий світ Обухівки став для В.В.Капніста осередком творчої діяльності, особливо з другої половини 1790-х років, коли його політична, ділова та мистецька активність поступово сконцентрувалася у межах Полтавщини. Тут поет і драматург писав "Ябеду" (1795), перекладав Горація, працював над трагедіями у класицистичному дусі, створював поетичні пасторалі за нормами сентименталізму, готував коментарій до "Слова о полку Ігоревім", пов'язавши текст пам'ятки з українськими реаліями, прагнув довести хибність традиційної композиції "Одисей" ("О восстановлении первых шести песен Одиссеи в первобытном их порядке", 1819).

Живучи у провінції, В.Капніст не втрачав інтересу до суспільних і художніх проблем, внаслідок чого у духовному просторі Обухівки об'єднувалися політичні ідеї минулого і сучасності та різноманітні прояви мистецької активності.

Відповідно до загального спрямування епохи, яке Ю.М.Лотман у свій час визначив як "театралізацію побуту" [13, с. 53], значне місце в житті обухівського "культурного гнізда" було відведено аматорському театру [21, с. 359; 4, с. 250]. Справжній розквіт театральної активності в маєтку припав на другу половину 1800-х –

сер. 1810-х років, коли пожвавилися зв'язки з сусідніми садибами – Василівкою Гоголів-Яновських, Хомутцем Муравйових-Апостолів, Кибинцями та Яреськами сімейства Троцинських. Саме ці маєтки разом з Обухівкою утворили культурне коло на підставі співіснування кількох ідеологічних та мистецьких напрямів діяльності, підкріплене дружніми відносинами та генеалогічною спорідненістю.

Різнобічні стосунки пов'язували В.В.Капніста з В.П.Гоголем-Яновським (1777–1825) та його родиною. Їх зближенню сприяло взаємне захоплення театром. У коло обов'язків В.П.Гоголя-Яновського як управителя маєтків у Кибинцях та Яреськах, крім вирішення суто економічних питань (відкриття винокурень, перебудова центрального будинку та облаштування території [2]); входило забезпечення життєдіяльності театрального колективу у володіннях Д.П.Троцинського, жваву участь в організації якого брав В.В.Капніст.

Численне листування В.В.Капніста, зокрема з І.Є.Хілковим [10], дружиною [8], С.В.Капністом [9], засвідчує, що він обмірковано ставився до створення аматорських вистав, продумуючи та розподіляючи ролі навіть у п'єсах-експромтах. Перед провінційним аматорським колективом драматург, можливо, ставив більш серйозні завдання, ніж тільки улаштування приватного побутування. Залучаючи своїх синів до виконання ролей у виставах Кибинецького театру, В.В.Капніст проводив паралелі між їхньою грою на домашній сцені та подальшою суспільною діяльністю ("...стану натаскивать мою молодежь на их роли, чтобы приготовить их сколько-нибудь удачно сыграть комедию на театре жизни...") [10, с. 453]. У такій позиції, вочевидь, відбився погляд на реальне життя як на виставу, поширений у суспільстві початку XIX ст., що звільняв особистість від "автоматической власти группового поведения..." [13, с. 73]. Це безпосередньо відповідало вільнолюбній атмосфері дворянської садиби в Обухівці.

Керівництво Кибинецьким театром, здійснення театральних вистав у Яреськах, формування репертуару, розподілення ролей – все підживлювало поле культурних відносин між Обухівкою, Василівкою та Кибинцями – центром полтавських маєткових володінь Д.П.Троцинського (1754–1829), котрий ставився до В.В.Капніста як до однодумця, послідовного захисника ідей українського автономізму, виразником якого був сам, цінував його за активну суспільну позицію (пропонуючи В.В.Капністу тимчасово замінити його на посаді полтавського губернського маршалка,

Д.П.Трощинський писав: "Знаю Вашу старанність до шляхетського стану, а тому сподіваюсь, що нічого не проґавите з ваших обов'язків..." [20, с. 159].

Культурна історія садиби у Кибинцях, в атмосфері якої ознаки представницької розважальної резиденції досить успішно узгоджувалися з прикметами шляхетського опозиційного осередку, де представники старого нобілітету спілкувалися з діячами таємних організацій 1810-х – 1820-х років, є наочним прикладом того, що політичні течії кінця XVIII – початку XIX ст., особливо у провінції, поширювалися передусім у родинно-приятельському середовищі. У цьому відношенні показовими є зв'язки між Кибинцями, Обухівкою та Хомутцем Муравйових-Апостолів, "родовим гніздом" декабристів.

Факт різнопланових стосунків між мешканцями садиб у Хомутці та Обухівці, що відбувалися як на рівні старшого покоління, В.В.Капніста та І.М.Муравйова-Апостола (1770–1751), нащадка гетьмана Д.Апостола по материнській лінії, так і молодших членів родин (дітей останнього С.І.Муравйова-Апостола (1796–1826), М.І.Муравйова-Апостола (1793–1886) та синів власника Обухівки С.В.Капніста (1791–1844), І.В.Капніста (1894(95)–1860), О.В.Капніста (1796(97)–1869)) широко відомий, але особливо увагу має привернути та обставина, що значну роль у пошкваленні цих стосунків відіграв саме В.В.Капніст, авторитет якого серед молоді, що збиралася у родинно-маєтковому колі, був досить великим. Особливо цінував старшого з Капністів С.І.Муравйов-Апостол, який листувався з ним (лист від 6 лютого 1820 або 1821 року: "...а новостей-то, новостей!.. – с три короба! Только что они тяжелы, нельзя с нарочным верховым послать" [5, с. 533]), був присутній при його раптовій смерті, свідченням чого є спогади С.В.Скалон та напис на книзі "Лирические сочинения Василия Капниста" видання 1806 року, подарунку С.І.Капніста [5; 21].

Гостинна атмосфера Обухівки та Хомутця сприяла утворенню тісного кола опозиційно налаштованої молоді, коли з кінця 1810-х до середини 1820-х років тут бували М.П.Бестужев-Рюмін, М.І.Лорер, М. та О.Муравйови, О.Ф. фон-дер Брігген, О.В.Поджіо, П.І.Пестель, М.С.Лунін.

Тим самим у культурному полі Обухівки набула реального втілення спадковість між окремими етапами національно-культурного руху в Україні XIX ст. Це сталося насамперед завдяки особі В.В.Капніста, котрий, за словами О.Оглобліна, "...зберіг не-

змінними... ідеї українського автономізму..." [14, с. 118]. Констатація цього факту підводить до проблеми, актуальної для сучасної історіографії, – усунення "білої плями" в ідеологічному житті першої третини XIX ст. шляхом "...вписування" декабризму в українську історію" [6, с. 52] разом з поглибленим тлумаченням спорідненості між організаціями декабристського толку та українським варіантом масонства. Реалії садибного життя в Обухівці впродовж перших десятиріч XIX ст. можуть слугувати красномовним свідченням безперервності федеративно-демократичного руху в Україні.

Прослідкувавши історію функціонування родової садиби Капністів у Обухівці з кінця XVIII до 1-ї третини XIX ст., легко пере-свідчитися, що за часів, коли дворянські володіння надавали широкі можливості для самореалізації особистості господаря (кінець XVIII – перша третина XIX ст.), вона набула визначених ознак культуротворчого середовища.

Простір Обухівки набрав ознак артефакту завдяки створенню його художнього образу в поезіях В.В.Капніста і, водночас, слугував основою для виявлення творчих задумів письменника. Тут було створено низку помітних літературних творів та на базі аматорського садибного театру реалізовано творчі ідеї В.В.Капніста у царині драматургії.

Інтенсивне політичне життя господаря Обухівки та його синів сприяло також тому, що садиба стала місцем зустрічі, зіставлення та взаємозбагачення таких ідеологічних течій та явищ, як національний автономізм і консерватизм, масонство і декабристський рух, демократизм і федералізм. Це є переконливим свідченням того, що садиба Капністів у селі Обухівка Миргородського повіту Полтавської губернії являє собою тип культурних гнізд, діяльність яких об'єктивно була зорієнтована назовні. Садиба в Обухівці легко увійшла до соціально-політичного, ідейного та художнього простору епохи.

Висновки та перспективи дослідження. Підсумовуючи вищесказане, можна зазначити, що духовна історія садиби Капністів в Обухівці, передусім за часів В.В.Капніста, є типовою для тих дворянських маєтків Лівобережжя, де була створена активна культуротворча атмосфера з притаманними їй рисами, серед яких виділяються передусім такі: зв'язок з історичним буттям окремого дворянського роду (нерідко – кількох поколінь його); наявність фактора цілеспрямованого перетворення дійсності;

існування усталених контактів з великими культурними центрами, тобто включення явища до загального культурного простору, і, як наслідок цього, – формування розгалужених зв'язків з громадськими діячами, науковцями, провідними митцями-письменниками, малярами, музикантами, діячами театру; обумовленість функціонування утворення особистими пріоритетами та уподобаннями власника. Це, у свою чергу, дозволяє дійти висновку, що напрям комплексного дослідження дворянських садиб України XIX ст. (передусім на Лівобережжі) як "генераторів культурних явищ" є перспективним насамперед у плані дослідження еволюції художньої свідомості суспільства, аналізу україно-російських контактів, висвітлення антропологічного аспекту вітчизняної культури та потребує подальшої розробки.

Література

1. Бабкин Д.С. К биографии В.В.Капниста (в связи с 200-летием со дня рождения) // Известия АН СССР. Отдел языка и литературы. – 1957. – Т. 16. – Вып. 6. – С. 540–545.
2. Гоголь Василий Афанасьевич из Кибинец – Трошинско-му А.А. в п. – ІР НБУВ, ф. III, 8790, 2 лл (оборот.).
3. Дашкевич Я. Василь Капніст – український політичний діяч // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С. 8–82.
4. Из воспоминаний матери Гоголя (Письмо М.И.Гоголя к С.Т.Аксакову) // Современник. – 1913. – Апрель. – С. 247–253.
5. Из литературных отношений С.И.Муравьева-Апостола. Сообщение В.Н.Орлова. // Литературное наследие. – Т. 60, кн. I. Декабристы-литераторы. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 531–540.
6. Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) // Український історичний журнал. – 2005. – №6 (465), листопад–грудень. – С. 50–65.
7. Капнист В.В. Обуховка // Капнист В.В. Собр. соч.: В 2 т. – Т. 1 / Ред., вступ. ст. и примеч. Д.С.Бабкина. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 250.
8. Капнист В.В. Письмо А.А.Капнист. 8 февраля. Кибинцы // ІРНБУВ, ф. III., №23340, 1 л. (оборот).
9. Капнист В.В. Письмо С.В. Капнисту. Конец 1808 г. // Капнист В.В. Собр. соч.: В 2 т. – Т. 2: Переводы, Статьи. Письма / Ред., вступ. ст. и примеч. Д.С.Бабкина. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 453.
10. Капнист В.В. Письмо кн. И.Е.Хилкову. Нач. окт. 1808 г. Обуховка // Капнист В.В. Собр. соч.: В 2 т. – Т. 2: Переводы. Статьи. Письма / Ред., вступ. ст. и примеч. Д.С. Бабкина. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 451–453.

11. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка. – 2002. – №1 (442), січень-лютий. – С. 26–37.

12. Купчие и выписки из книг Гадячского городского и земского судов о покупке гадячским полковником И.Д.Тарновским у И.Д.Капниста его наследственного имения, находящегося в Миргородском полку. 1777 мая 19 числа-июня 22. Оригинал // ІР НБУВ, 10 друк арк.

13. Лотман Ю.М. Статьи по типологии культуры. – Тарту: Изд-во Тартуского университета, 1973. – 95 с.

14. Мезько – Оглоблин О. Василь Капніст // Оглоблин О. Люди старої України та інші праці / Ред. Л.Р.Винер. – Острог – Нью-Йорк: Укр. іст. тов., ун-т "Острозька Академія", 2000. – С. 71–125.

15. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К.: Типография т-ва Фронцкевича Г.Л. и К., 1908–1914. – Е.-К. – 720 с., 20 с.

16. Опанасенко В.З. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785–1860 рр.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2003. – 20 с.

17. Описание имения Капнистов в с. Васильевка Кременчугского уезда и список крестьян этого села. 5 мая 1864–1865. – ІР НБУВ, ф. 130, №31, ориг. 4 лл.

18. Поезія українського парку // Хроніка 2000. – К.: КФСРМ., 2001. – №41–42. – 798 с.

19. Прошение вдовы Вас. Вас. Капниста Александры Капнист и её детей – Семена, Ивана, Софьи и Екатерины в Государственный заемный банк о разрешении произвести раздел имения после смерти В.В.Капниста. Июль 1828 // ІР НБУВ, ф. 130, №17, л-1 (Оборот).

20. Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – 248 с.

21. Скалон С.В. (урожденная Капнист). Воспоминания Скалон С.В. // Исторический вестник. – 1891. – №5 (Май). – СПб.: Тип. Суворина А.С. – С. 281–536; рис., 1л. порт.

22. Тимофійенко В.І., Єрошев В.Ю. Українська садібна архітектура 2-ї пол. XVIII – 1-ї третини XIX ст. – К., 1993. – 43 с.

23. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійницька діяльність Г.П.Галагана: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спец. 07.00.01 – Історія України. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 199 с.

24. Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце та роль в історії України XIX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спец. 07.00.01 – Історія України. – Кривий Ріг, 2006. – 252 с.

Черниговское церковно-певческое Благотворительное общество: страницы истории

В 1902 году в Санкт-Петербурге выдающимся композитором и регентом Александром Андреевичем Архангельским было организовано церковно-певческое Благотворительное общество. Оно ставило целью оказание разного вида помощи, в том числе и материальной, певчим и регентам церковных хоров. Капитал этой организации к моменту Октябрьской революции превысил 130000 рублей [1, с. 548]. Средства поступали из сборов от духовных концертов соединенных хоров, в которых участвовали певчие нескольких церковных хоров города. Многими из них управлял сам А.Архангельский. Состав хоровых коллективов был довольно многочислен: в Саратове – 100 человек, в Харькове – 300, в Санкт-Петербурге – более 500 человек [1, с. 547; 5, 1905, №11, с. 324]. Церковно-певческие общества, благодаря инициативе и активной деятельности их основателя, были организованы во многих городах империи, в том числе и в Украине – в Киеве, Харькове, Полтаве и других городах.

В 1903 году аналогичное Благотворительное общество было основано и в Чернигове. Этому способствовал приезд самого А.Архангельского. Такое значительное событие в церковно-музыкальной жизни города всесторонне освещалось на страницах местной периодической печати. Сообщалось и о том, что был принят Устав Общества. В нем подробно разъяснялись цели и задачи новой организации, права и обязанности ее членов. В этом документе, в частности, констатировалось, что "церковно-певческое Благотворительное общество в Чернигове имеет целью оказывать помощь регентам и певчим церковных хоров Чернигова во всех несчастных и затруднительных положениях, иметь попечение об их сиротах и вдовах и заботиться об изыскании средств к подъему общего благосостояния лиц, живущих церковно-певческим трудом". Кроме того, Общество гарантировало материальную поддержку своим членам, "стремящимся к получению образования" [4, 1904, №4, с. 163–164]. Предусматривался и определенный порядок вступления в члены Общества: "Лицо, желающее вступить в число действительных членов Об-

щества, подает о том письменное заявление правлению, вместе с рекомендацией двух действительных членов". Однако обязательным было выполнение условия "постоянного безвозмездного личного участия в устраиваемых в пользу общества вечерах и концертах или платежа в кассу общества установленного общим собранием членского взноса (ежегодно не менее 1 рубля)" [4, 1904, №4, с. 165].

14 декабря 1903 года в зале Дворянского собрания состоялось первое заседание Черниговского церковно-певческого Благотворительного общества под председательством А.Архангельского. Он сообщил собравшимся "благоволение Монарха певческим обществам и духовным концертам": "Желательно было бы... чтобы подобные Общества и такие концерты устраивались во всех городах империи: это послужит к усовершенствованию нашего православного пения" [4, 1904, №1, с. 36].

Через несколько дней, 17 декабря, был организован первый духовный концерт Общества. Устройство подобных концертов было новым явлением для Чернигова. Новизна заключалась, прежде всего, в необычном количественном составе исполнителей: общее число участников сводного хора достигло 167 человек. Руководил хором сам А.Архангельский. Первый за многие годы духовный концерт, устроенный местными певческими силами под управлением известного в России регента, конечно же, был огромным событием в культурно-музыкальной жизни Чернигова. Поэтому неудивительно, что это привлекло "такую массу публики в зал Дворянского Собрания, что он был переполнен" [4, 1904, №1, с. 38]. Программа концерта хора включала богослужбные песнопения Д.Бортнянского, А.Львова, И.Соломина, а также самого А.Архангельского. Видимо, в замысел А.Архангельского входило показать панораму церковной музыки – наиболее ярких представителей итальянской, немецкой и петербургской школ.

Среди слушателей было немало духовных лиц, специально приехавших из различных уездных городов и сел Черниговской губернии. Местная пресса высоко оценила организацию концерта, восторженно отзываясь о пении хора и о профессионализме регента: "Концерт прошел с выдающимся успехом и доставил публике высокое духовное удовольствие. Звуковые волны, под управлением опытного и даровитого композитора, величаво и плавно

катились по залу, достигая порой большой высоты и силы, но, нигде не переходя на крик". Показательно, что особым вниманием пользуется культура звукоизвлечения. Высказывались пожелания дальнейшего устройства подобных концертов, подчеркивалось их "благодарное влияние на публику... не только в эстетическом отношении, но и нравственном..." [4, 1904, №1, с. 38].

Однако музыкально-концертная деятельность Черниговского церковно-певческого Благотворительного общества не была стабильной (напомним, что в других городах она проявилась, прежде всего, в организации духовных концертов): духовные концерты в Чернигове с 1904 по 1907 годы не проводились. Конечно, можно предположить, что развитию этого начинания препятствовали определенные проблемы, в частности, организационного порядка. Так, участники церковных хоров, выполнявшие свои певческие обязанности в приходских храмах города, видимо, не всегда имели дополнительное время для спевков в сводном хоре, что, безусловно, сказывалось на качестве хорового исполнения. Не исключено также, что новая церковно-певческая организация не получила необходимой поддержки со стороны городских, в том числе епархиальных властей. Известно, что епископ Антоний, управлявший в то время Черниговской епархией, отдавал предпочтение лишь "простому пению" и авторская музыка большого распространения среди храмовых хоров не имела. Консервативные взгляды владыки на репертуар богослужебного пения, безусловно, могли быть немалым препятствием для распространения в Чернигове такого вида певческой деятельности, как духовные концерты.

Следует заметить, что в России в первые годы XX столетия ретроградные силы в церкви имели еще достаточно сильное влияние не только на богослужебное пение, но и на духовно-музыкальное творчество в целом. Однако общий подъем, охвативший на рубеже XIX–XX столетий все области художественной жизни, неизбежно отразился и на храмовом пении. Реформаторские силы все более открыто выступали за улучшение церковно-певческого дела, повышение профессионального уровня храмовых хоров, акцентировали внимание общественности на культурно-просветительном, воспитательном значении именно такого вида музыкальной деятельности, как духовные концерты [5, 1905, №4, с. 416].

Между тем, далеко от столичных центров, в провинции и, в том числе, в Чернигове, епархиальное руководство, видимо, еще стойко придерживалось консервативных взглядов на взаимоотношение культуры и церкви. К его позиции очень подходит верное замечание Г.Флоровского: "Слишком многими без доказательств принято на веру, что Церковь исключает культуру, что церковность и должна быть вне культуры" [6, с. 451]. Поэтому вполне возможно, что дальнейшее развитие движения за духовные концерты в Чернигове находилось в полной зависимости от личности епархиального архиерея Антония, его взглядов и мировоззрения. Немаловажной причиной приостановки концертной деятельности Общества могло быть и отсутствие музыкально-грамотного, образованного регента, обладавшего, к тому же, необходимыми для нового дела организаторскими способностями.

Однако церковно-певческое Благотворительное общество не прекратило своего существования. Следующий духовный концерт уже с большим по составу хором (178 человек) был связан с очередным приездом в Чернигов А.Архангельского. Произошло это в январе 1907 года. Следует заметить, что в сравнении с предыдущим выступлением соединенного хора, расширился круг авторов, чьи произведения были включены в программу концерта. Кроме сочинений А.Архангельского, Д.Бортнянского и А.Львова, в репертуаре была представлена духовная музыка Н.Римского-Корсакова и П.Турчанинова.

Относительно упомянутого концерта епархиальная периодика сообщала: "Известность композитора, как автора многих церковных песнопений и искусного дирижера, а также обилие голосов в хоре, привлекли в зале Собрания большое количество публики из разных слоев черниговского общества. Любители духовной музыки получили большое удовольствие, слушая величавое, стройное, осмысленное исполнение церковных песнопений" [4, 1907, №3, с. 102–103].

Видимо, очередной приезд А.Архангельского дал новое дыхание жизни черниговского церковно-певческого Благотворительного общества – с 1908 года в прессе вновь появляется информация о его музыкально-певческой деятельности. Известно также, что хором Общества стал руководить известный в Чернигове регент Г.Зосимович. Под его управлением хор периодически принимал участие в богослужениях и городских "торжественных

актах". Так, в 1908 году, в день празднования 1000-летия Чернигова, "соединенными силами местного церковно-певческого Благотворительного общества под управлением Г.Зосимовича пелся молебен, хор Общества участвовал в торжественном шествии из собора на площадь" [8, 1908, №509, с. 1].

Получила продолжение и традиция духовных концертов, заложенная А.Архангельским. 15 марта 1909 года, в день торжественного перенесения святых мощей Святителя Феодосия Углицкого из Борисоглебского собора в отремонтированный Спасо-Преображенский, хор под управлением Г.Зосимовича в зале Дворянского Собрания дал большой духовный концерт. Певческий коллектив насчитывал 128 участников. Анализ исполненного позволяет констатировать, что границы репертуара хора заметно расширились: выступление хора включало новые произведения Е.Азеева и Г.Львовского. Кроме того, репертуар хора обогатился произведениями украинского композитора А.Веделя и духовными сочинениями П.Чайковского.

Однако пополнение репертуара не всегда соответствовало качеству его исполнения. Это, кстати, заметно и в поощрительно-критическом тоне рецензии местной прессы на данный концерт: "Исполнение песнопений стройное и хотя высоким искусством и не отличалось, но доставило духовное удовольствие, продержав мысль и чувство присутствующих два часа в чистых и святых сферах" [4, 1909, №7, с. 296]. Конечно же, профессиональный и, в частности, общемузыкальный уровень регента Г.Зосимовича не мог быть сравним с опытом хормейстерской работы знаменитого А.Архангельского, ранее руководившего выступлениями хора черниговского церковно-певческого Благотворительного общества. Несколько дней, насыщенных репетициями под руководством маститого регента и хормейстера, конечно же, дали большой импульс для дальнейшей работы хора. Однако этот импульс не был поддержан. Вполне закономерно, что местный регент Г.Зосимович (в то время считавшийся одним из лучших регентов Чернигова) остался в тени выдающегося А.Архангельского.

Нельзя не учитывать и тот факт, что в начале XX столетия Архангельский был чрезвычайно популярен (его произведения были в репертуаре практически каждого церковного хора). Поэтому вполне вероятно, что при Г.Зосимовиче наступил некоторый упадок: уменьшился количественный состав участников хо-

ра, снизилось качество исполнения (напомним, что при Архангельском сводный хор состоял из 167 и 178 человек, при Г.Зосимовиче – из 128). Однако в этих изменениях был, бесспорно, положительный момент – хором стал руководить черниговский регент, благодаря чему деятельность коллектива стала регулярной, приобрела определенную систему. А главное – открылась возможность давать концерты местными силами.

Конечно, трудно ориентироваться на одну рецензию, но можно предположить, что ее автор был во многом прав, так как новый вид певческо-исполнительской деятельности храмовых хоров – духовные концерты, предполагал и наличие новых знаний у руководителей хоров. В первую очередь это касается владения приемами хормейстерской работы (т.е. не только знаний регентского дела), дирижерской исполнительской техникой; кроме того, немаловажно наличие у регента широкого музыкального кругозора. Приведенное выше обвинение в "недостатке искусства" дает основание говорить о том, что черниговские регенты (напомним, что руководство хором Общества было поручено явно одному из лучших) были пока еще недостаточно подготовлены к новому для этого города виду музыкально-певческой деятельности – духовным концертам.

Черниговское церковно-певческое Благотворительное общество стремилось, таким образом, развивать свою музыкально-просветительскую деятельность. Так, в 1910 году на одном из заседаний было принято следующее постановление: "Ввиду 100-летия со дня смерти А.Веделя почтить его память". Сообщалось, что "соединенным хором черниговских церквей будет отслужена панихида и состоится концерт из произведений Веделя, во время которого будет прочитан реферат" [8, 1910, №913, с. 2].

Значение этого события в культурной жизни Чернигова трудно переоценить: после 1900 года это был первый концерт, специально посвященный украинской духовной музыке. Можно предположить, что он заложил определенную базу для расширения границ репертуара храмовых хоров за счет произведений украинских композиторов. Следовательно, с того времени черниговские духовные концерты стали центром приложения сил тех, кто выступал за становление украинской музыки и украинской культуры в рамках православной культурной традиции.

В том же 1910 году состоялся еще один духовный концерт соединенного хора Общества под управлением Г.Зосимовича, причем в концерте участвовали все церковные хоры Чернигова [8, 1910, №1177, с. 2]. К сожалению, репертуарные списки концерта обнаружить не удалось.

В 1911 году Черниговское церковно-певческое Благотворительное общество, не получая поддержки местных епархиальных властей, прекратило свое существование. Однако музыкально-просветительское значение этой организации трудно переоценить. Исполнение духовных сочинений с концертной эстрады дало возможность широкому кругу слушателей впервые, может быть, приобщиться к музыкальному наследию композиторов, творивших исключительно для церкви. Количество певчих, участвовавших в соединенных хорах, – 167, 178 и 128 человек – и исполнявших достаточно сложный репертуар, позволяет говорить о том, что в Чернигове были сосредоточены довольно крупные духовно-певческие силы, способные исполнять не только традиционный богослужебный репертуар, но и духовные произведения концертного стиля. Духовные концерты церковно-певческого Благотворительного Общества явились толчком для многих церковных хоров к исполнению духовных произведений за пределами храмов.

Литература

1. Гарднер И. Богослужбное пение русской православной церкви: В 2 т. – Нью-Йорк, 1978.
2. Зацепина Т. Народность русского хорового искусства и просветительская деятельность хоровых коллективов в конце XIX и начале XX в. // Вопросы русской и советской хоровой культуры: Труды ГМПИ им. Гнесиных. – Вып. XXIII. – М., 1975. – С. 5–42.
3. Кандинский А. "Всенощное бдение" Рахманинова и русская музыка рубежа веков // Советская музыка. – 1991. – №5. – С. 4–9.
4. Прибавление к "Черниговским епархиальным известиям" (часть неофициальная). – 1885, 1895–1911.
5. Русская музыкальная газета. – СПб., 1905, 1912.
6. Флоровский Г. Пути русского богословия. – Париж, 1937. – 600 с.
7. Хоровое и регентское дело. – СПб., 1910, 1915.
8. Черниговское слово. – 1908, 1910, 1915.

Розвиток музичної культури Чернігівщини у рамках функціонування громадських товариств (перша третина ХХ століття)

Актуальність запропонованої проблематики у даній публікації зумовлена необхідністю дослідження надбань окремих регіонів для відтворення цілісної картини розвитку української культури, розкриття різноаспектного процесу взаємодії центру і провінції, докладного вивчення периферійних складових музичного життя України. Адже історія рідного краю, так званої "малої Батьківщини" – невід'ємна частина історії всієї держави. Саме культура окремих провінцій, давні традиції і творчі досягнення сучасників у всіх регіонах країни складають загальноукраїнську культуру.

Засвоєння творчого доробку, накопиченого в окремих регіонах, дає можливість об'єктивно оцінити музично-культурні надбання минулого, критично поглянути на суть, характер та шляхи розв'язання проблем, типових для різних регіонів у певні історичні періоди. Цілком очевидно, що без регіональних, багатопланових та різноаспектних досліджень неможливо уявити українську культуру в усьому розмаїтті її діяльнісних та творчих проявів.

У статті розкриваються головні напрямки музичної діяльності громадських товариств саме першої третини ХХ століття – періоду, коли громадсько-культурне життя України характеризується небаченим спалахом мистецької та художньої активності, зростанням національної самосвідомості української спільноти та усвідомленням значущості української національної культури в загальноєвропейському контексті. Саме в цей час створювалися культурні об'єднання, де плідно працювала когорта провідних митців України. Творча діяльність багатьох діячів культури мала прямий стосунок до Чернігівського регіону. Серед них Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Софія Русова, Вацлав Петр, Ілля Сац, Левко Ревуцький, Павло Тичина, Григорій Верьовка, Євген Богословський, Марія Заньковецька та інші.

Отже, на нашу думку, цікавим буде висвітлення стану музичної культури Чернігівського краю першої третини ХХ століття крізь призму функціонування громадсько-культурних товариств та осередків: "Просвіти", Імператорського російського музичного товариства, Хорового товариства ім. М.Леонтовича, музичної секції при ССП "Плуг" та інших.

Бурхливий розвиток культури регіону першої третини ХХ століття став можливим завдяки надбанням минулих століть. Адже музична культура Чернігівщини має багаті та давні традиції. Пригадаймо добре відому Глухівську співацьку школу, яка готувала музикантів для Придворної співацької капели у ХVІІІ столітті. Важливим підґрунтям для розвитку інструментального виконавства регіону стали музичні колективи при панських маєтках ХVІІІ–ХІХ століть: Будлянських, Розумовських, Лизогоубів, Тарновських, а також надзвичайно розвинуті традиції домашнього музикування в родинах української еліти Чернігівщини. Потужними осередками хорової культури були хорові колективи при храмах та духовних навчальних закладах кінця ХІХ – початку ХХ століття. Безпосередніми попередниками досліджуваних у роботі громадсько-культурних об'єднань стала діяльність "Товариства, кохаючого рідну мову" (1860); "Громади" (1893). Розвитку музичної культури краю суттєво сприяв також театральний рух.

За допомогою ретроспективного огляду функціонування товариств вдалося виявити ряд основних напрямків їхньої музичної діяльності: музично-просвітницький, музично-освітній, концертно-виконавський, що включав камерно-інструментальну та хорову галузь.

Культурний рух регіону початку минулого століття набував рис, притаманних мистецьким процесам тогочасної української соціокультурної дійсності. На той час гостро постала потреба створення просвітницьких товариств, які б активно сприяли розвитку української національної художньої культури. Одним із перших осередків, які розпочали свою діяльність саме у цей період, стало товариство "Просвіта" (1906).

Складний шлях становлення просвітянського руху у регіоні був започаткований у чернігівській "Громаді" (1893). Основну увагу товариства було зосереджено на культурній діяльності видатних митців України, які брали участь у роботі "Громади" і надалі "Просвіти" (Опанас Маркович, Степан Ніс, Олександр Лазаревський, Михайло Вербицький, Борис Грінченко, родини Коцюбинських). Велике значення для функціонування товариств мала громадська та культурна діяльність Іллі Шрага. Особливо цінним у різнобічній діяльності Шрага у царині художньої культури було залучення до музичного життя Чернігівщини відомих українських митців, серед яких був і Микола Лисенко. Творчий зв'язок Миколи Лисенка з чернігівською "Громадою", потім "Просвітою" відкрив нові можливості для активізації мистецького життя краю, сприяв

розширенню кола музичних інтересів громадськості та значно збагатив палітру української культури в регіоні.

Функціонування філії Імператорського Російського музичного товариства (1907) на Чернігівській землі розвивалося у контексті поступової та неухильної професіоналізації музичної освіти, який відбувався в кілька етапів: від заснування приватних музичних класів Кіндратія Сорокіна та приватної музично-освітньої практики чехів Ейлерів до відкриття філії ІРМТ та музичних класів, реорганізованих у профшколу (музичне училище).

Діяльність філії здійснювалася за двома напрямками. Перший – пропаганда музичного мистецтва і підвищення загального культурного рівня громадськості Чернігівщини. Другий – створення освітніх музичних закладів для підготовки професійних кадрів музикантів різного фахового спрямування.

Загальновідомо, що відкриття і подальша робота громадсько-культурних товариств, мистецьких установ чи навчальних закладів пов'язані з окремими яскравими постатями діячів мистецтва, які зробили вагомий внесок в освітньо-просвітницьку справу. Детальний розгляд їхньої діяльності і характеристика творчих здобутків дають можливість виявити як загальнонаціональні, так і регіональні особливості, що були притаманні певній установі чи освітньому осередку. Із Чернігівським відділенням ІРМТ тісно пов'язана багатогранна творча діяльність видатного музично-освітнього діяча, педагога, поляка за походженням, Стефана-Станіслава Вільконського (1870–1863). Талановитий віолончеліст, викладач Київської консерваторії (1920–1950), заслужений артист України (з 1950 року), С.-С.Вільконський залишив помітний слід в історії професійного музичного мистецтва, зробив цінний внесок у розвиток культури й музичної освіти Чернігівщини.

Яскравим представником чернігівської філії ІРМТ і взагалі всієї чернігівської культури був видатний російський музично-громадський діяч, педагог Євген Васильович Богословський. Як пише відомий український композитор, уродженець Чернігівщини, Левко Ревуцький, "Чернігів має свого мецената, музиканта історика дійсно високої марки" [5, с. 198]. Талановитий лектор, педагог-піаніст здійснив вагомий внесок у справу становлення та розвитку музичного професіоналізму на базі функціонування філії Імператорського російського музичного товариства.

Кульмінаційною домінантою музичної діяльності товариств став період 20-х років. "Виникла нагальна потреба у створенні українських мистецьких інституцій, – пише Л.Гнатюк, – необхідність послідовного проведення репертуарної політики та залучення до процесу культурного будівництва різнофахових музикантів, відданих українській справі" [1, с. 98].

Бурхливий соціокультурний розвиток в Україні відбився у музично-культурному процесі Чернігівського регіону. Важливу роль у музичному житті регіону відігравала діяльність "Українського народного мандрівного хору" (1915) у Чернігові; народного хору та вокального ансамблю (1919) при відділі Народної освіти у Ніжині та учительського хору Товариства ім. Миколи Леонтовича, що став основою для організації Ніжинської Окружної капели (1927); Прилубського робітничого народного хорового осередку (1920); Новобусанського хорового колективу (1919) тощо.

У 1923 році створюється чернігівська філія музичного товариства ім. Миколи Леонтовича, у 1924 – музична секція при ССП "Плуг". Основною метою товариств стали активізація музичного життя краю та розвиток музично-освітньої галузі шляхом організації численних хорових колективів і освітніх осередків, влаштування концертів і музичних виставок, популяризація доробку молодих українських композиторів.

Підґрунтям для розвитку хорового мистецтва регіону та формування духовної культури громадян стала активна співпраця місцевих осередків із видатними діячами України Левком Ревуцьким, Григорієм Верьовкою, Павлом Тичиною, які сприяли розвитку майже всіх сфер музичного життя – виконавської, освітньої, композиторської, музично-критичної.

Незважаючи на вагомий позитивні зрушення у 20-х роках у галузі музичного просвітництва й освіти, у 30-х на Чернігівщині було практично згорнуто хорову й узагалі культурно-мистецьку діяльність. Причиною різкого занепаду масового музично-культурного руху стали гальмівні тенденції, зумовлені репресивними акціями, які набули характерних для тих часів ознак кампанії – боротьби з "українським буржуазним націоналізмом", "церковщиною", "хуторянщиною", "просвітянщиною". На зміну етапу українізації культури і потужних ренесансних процесів 17–20-х років прийшов період "розстріляного відродження" кінця 20–30-х років.

Під ніж репресій потрапили люди, віддані своїй професії, непорушні у своїх переконаннях: рідний брат Павла Івана Тичина; представник славнозвісної родини Тобілевичів музичний діяч Петро Тобілевич; рідний брат Василя Верховинця, керівник низки хорових колективів навчальних закладів у Ніжині Йосип Верховинець-Костів; музичний критик, працівник Академії наук УРСР, журналіст, редактор журналу "Музика" Юрій Масютін, а також інші діячі культури: А.Кибальчич, Ю.Гончаренко, М.Бакуревич, М.Бельмас.

Окремого ґрунтового дослідження потребує когорта репресованих культурних діячів краю. В контексті музичної культури цікавою та досить значущою є діяльність музичного критика, ко-

респондента журналу "Музика" Георгія Слоницького та освітянина, музично-громадського діяча Івана Ніцая, які були розстріляні у 1938–1939 роках. У важкий для України репресивний час їхні освітні та просвітницькі починання у царині музичного мистецтва характеризувалися як антирадянські.

Масові репресії спричинили жакхливий за своїми наслідками злам практично в усіх навчальних та мистецьких установах краю. Наприкінці 20-х – у 30-х роках остаточно припинили свою діяльність музичне училище, хорові товариства та ті невеличкі осередки "просвіти", які намагалися зберегти музично-культурні традиції минулого та реалізувати новітні задуми, які були започатковані у короткий період українізації.

Таким чином, перша третина ХХ століття на Чернігівщині позначена як новими здобутками, так і втратами в усіх сферах музичної культури. Різнобічна діяльність культурно-мистецьких осередків – "Просвіти", ІРМТ, хорового товариства ім. М.Леонтовича, ССП "Плуг" – мала важливе значення для розвитку культури Чернігівщини, хоча і була штучно перервана у період репресій. Саме діяльність громадських товариств стала гарантом розвитку музично-освітнього професіоналізму та збереження паростків української національної культури у сфері просвітництва.

Отже, набутий досвід громадсько-культурних товариств не тільки на Чернігівщині, а й загалом в Україні є важливим надбанням та вагомою часткою духовної спадщини українського народу.

Література

1. Гнатюк Л.А. Питання хорової освіти в українській пресі 20-х – 30-х років // Науковий вісник НМАУ ім. П.І.Чайковського: Збірник наукових праць. – Вип. 14. Музичне виконавство: Книга шоста. – К., 2000. – С. 98–107.
2. Демченко Т., Онищенко В. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900–1917. – Вип. 3. – Чернігів, 1997–1998. – 66 с.
3. Ляшенко Т. Пісенно-хорова культура Чернігівщини у 20 ті – 30-ті роки ХХ століття // Література та культура Полісся. Вип. 18 / Відпов. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: НДПУ, 2002. – С. 192–197.
4. Ляшенко Т. Концертно-виконавська діяльність імператорського російського музичного товариства на Чернігівщині на початку ХХ століття // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Збірник наукових праць. – №23 / За заг. ред. академіка АПН України М.Б.Євтуха, укладач О.В.Михайличенко. – К.: Видавничий центр КНЛУ, НМАУ, 2002. – С. 198–202.
5. Ревуцький Л.М. Повне зібрання творів: В 11 т. / За заг. ред. Г.І.Майбороди. – Т. 11. Літературна спадщина / Упор., вст. стаття і коментарі В.Д.Довженка. – К.: Муз. Україна, 1988. – 318 с.

Становлення професійного музичного мистецтва в Чернігові та Ніжині в кінці XIX – на початку XX століття

Сучасна Україна – вільна і незалежна держава, музична культура якої формувалась протягом багатьох століть і є яскравим віддзеркаленням творчості української нації, її самобутності і неповторності. Багаторічне відмежування від власних національних коренів та культурних традицій призвело до втрати духовних зв'язків з минулими поколіннями, поновленню яких сприяють сучасні наукові мистецтвознавчі дослідження. В контексті активізації таких досліджень особливої актуальності набуває осмислення і аналіз явищ культури, визначених певним регіоном або відрізком часу. При цьому саме просторовий (географічно-ментальний) чинник концентрує увагу на виявленні індивідуальних, особливих рис, доповнюючи і збагачуючи цілісну картину розвитку музичного мистецтва України.

Музичне середовище Чернігівщини кінця XIX – початку XX століття формувалось під впливом суспільно-політичних та духовно-інтелектуальних перетворень, що відбувались в Україні. Політичні реформи внесли глибинні зміни в розвиток суспільного життя, створили умови для активізації розвитку власне української культури, що знайшло своє відображення у розширенні сфер культурно-мистецької діяльності, поживленні в музично-театральній та музично-освітній галузях.

Розвиток музичної культури України в кінці XIX – на початку XX століття відбувається шляхом професіоналізації практично всіх її сфер. Формується національна композиторська школа, яка репрезентована іменами Миколи Лисенка і його послідовників Кирила Стеценка, Миколи Леонтовича, Якова Степового і інших українських митців. Засновуються музичні навчальні заклади, де майбутні композитори і музиканти-виконавці можуть здобути належну професійну освіту. Йдеться про освітні установи Імператорського російського музичного товариства й особливо Школу М.Лисенка, яка була реорганізована в Музично-драматичний інститут його імені. Музичне мистецтво цього періоду розвивається під впливом двох основних чинників, а саме: відродження і збереження національної ідентичності, а також запозичення кращих європейських зразків для оновлення і збагачення української національної культури.

Чернігів кінця XIX – початку XX століття, за висловом О.Лисенка, чи не другий за своїм значенням центр української культури [4, с. 78], регіон з високою художньою активністю, розмаїттям історичних культурно-мистецьких подій, з новітніми ознаками культурних перетворень в освітніх осередках, що заклали підвалини для подальшого формування професіоналізації музичного мистецтва і музичної освіти. Мета даної статті – дослідити і проаналізувати основні тенденції розвитку професійного музичного мистецтва у двох найбільших містах Чернігівщини – Чернігові та Ніжині в період з 90-х років XIX століття до 20-х років XX століття, коли в державі та регіонах був взятий курс на розвиток самодіяльного мистецтва.

У кінці XIX – на початку XX століття українська музична культура функціонувала в рамках музичних осередків, що пройшли шлях від аматорських об'єднань до професійних громадсько-культурних товариств і мистецьких організацій, у яких працювали провідні митці України.

Товариства в Чернігові та Ніжині активно сприяли розвитку української професійної музичної культури, розгортаючи свою діяльність у багатьох напрямках: підготовка і постановка драматичних п'єс, проведення концертів, літературно-музичних вечорів, постановка оперних і музичних вистав, залучення професійних музикантів-гастролерів до виступів у концертах та виставах, організація музичної освіти, відкриття при товариствах музичних класів тощо.

Одне з перших культурно-мистецьких об'єднань Чернігівщини – "Товариство кохаючих рідну мову" – було засноване в 1860 році Л.І.Глібовим, відомим українським поетом. Серед активних учасників товариства була талановита виконавиця і збирачка народних пісень М.Загорська-Ходот, від якої М.В.Лисенко дещо пізніше зробив записи українських народних пісень, що ввійшли до третього випуску зібрань композитора. Одне з найвищих репертуарних досягнень "Товариства кохаючих рідну мову" – постановка на новій музичній основі п'єси І.П.Котляревського "Наталка-Полтавка". Винятково здібний творчий склад вистави, яскраві вокальні дані виконавців сприяли величезному успіху п'єси.

Подальше постійне зростання музичного життя в регіоні привело до поступового розгалуження його на різні види діяльності – театральну-музичну, концертну. Це сприяло формуванню професійних засад музичного виконавства. Відбувався перехід від аматорського способу творення музичного мистецтва до професійного, фахового.

Якісно новий етап у становленні професійного музичного мистецтва в Чернігові та Ніжині в кінці XIX – на початку XX століття пов'язаний з діяльністю Чернігівського (засноване в 1888 році) і Ніжинського (1887) музично-драматичних товариств. Їх заснування відбулось у контексті загальних театральних музичних процесів в Україні в другій половині XIX століття. Саме в цей період у країні активно відкривались відділення Російського музичного товариства (РМТ) в Києві (1863), Харкові (1864), Одесі (1884), Херсоні (1885), Миколаєві (1892), Катеринославі (1898). Головне призначення цих товариств полягало в примноженні української вітчизняної культури, в пробудженні національної самосвідомості, а також в усвідомленні гідності українського народу та значення його надбань у загальноєвропейському, світовому контексті. Як відомо, Російське музичне товариство (з 1869 року – Імператорське російське музичне товариство) заснував у 1859 році на базі Симфонічного товариства видатний піаніст, педагог і композитор А.Рубінштейн. Головна мета цієї організації полягала у розвитку професійного музичного мистецтва і освіти та заохоченні вітчизняних талантів. Так, на території України при товариствах були відкриті музичні класи, які згодом реорганізувались у школи, музичні училища й консерваторії, не лише у Києві (1863) чи Харкові (1871), а й у Полтаві (1897), Катеринославі (1897), Херсоні (1904) та інших губернських містах, що, безумовно, сприяло професіоналізації музичної освіти і, як наслідок, музичного мистецтва в регіонах.

Музичні товариства Чернігова і Ніжина в означений вище період займались підготовкою та постановкою драматичних п'єс, оперних спектаклів, проведенням концертів, літературно-музичних вечорів, залучаючи до них не тільки власні сили, але і гастролюючих виконавців, організацією професійної музичної освіти. При товариствах діяли симфонічні оркестри, хори, інструментальні ансамблі та окремі виконавці, вокальні ансамблі, солісти-вокалісти.

Діяльність симфонічного оркестру Чернігівського музично-драматичного товариства тісно пов'язана з іменами двох диригентів – О.Л.Горелова та К.В.Сорокіна.

О.Л.Горелов походив з Чернігівщини. Після закінчення у 1893 році Московського університету та Московської консерваторії (по класу гобоя у Ф.Лінднера, з музично-теоретичних дисциплін у М.Кашкіна, К.Альбрехта, А.Аренського) він приїздить до Чернігова, де розгортає активну диригентську та композиторську діяльність. У Чернігівському музично-драматичному товаристві він ке-

рує симфонічним оркестром, що складається з 30 чоловік, та хором з 36 чоловік. У пресі того часу відмічали високий професійний рівень гри симфонічного оркестру, а також його окремих виконавців. А найбільше визнання отримав керівник оркестру О.Л.Горелов, диригентській манері якого були властиві максимально повне оволодіння оркестровою партитурою, зріле відчуття форми та логіки драматичного розвитку твору, глибина виконавських концепцій, досягнення ансамблю між різними оркестровими групами, високий професіоналізм виконання.

2 лютого 1897 року в Чернігові відбувся концерт, який склався повністю з творів О.Л.Горелова. Зокрема, було виконано "Українську симфонію", уривки з опери "Вій" та оперети "Добрі сусіди", музичні картини під спільною назвою "Весна" та вальс-фантазію для симфонічного оркестру. У рецензії на цей концерт відмічено блискуче виконання оркестром під керуванням автора його "Української симфонії" [5, с. 524].

Після від'їзду композитора і диригента О.Л.Горелова з Чернігова симфонічну справу продовжив К.В.Сорокін. Невдовзі він відновив проведення "симфонических собраний членов Черниговского музыкально-драматического кружка". В концертах виконувались симфонії Гайдна, Моцарта, Бетховена, симфонічні та вокально-симфонічні твори Бородіна, Чайковського, Рубінштейна, Лисенка, Гріга та інших композиторів. У відгуках преси читаємо, що виконання симфонії Каліннікова в одному з концертів пройшло блискуче, незважаючи на дуже складну партитуру, яка надає самостійну і відповідальну роботу кожному інструменту в оркестрі. В цілому, творчій манері К.В.Сорокіна були притамані професіоналізм, глибоке проникнення в композиторський задум, талановита інтерпретація творів, артистизм, яскрава індивідуальність. В 1904 році К.В.Сорокін став засновником і директором першого в Чернігівській губернії музичного училища, до викладання в якому йому вдалось залучити випускників Московської, Петербурзької, Варшавської, Празької, Віденської консерваторій, Київського музичного училища, які здобули освіту європейського рівня: К.С.Штамм (спів), О.І.Маслоковець і А.А.Яцевич (фортепіано), І.Б.Красільщиков (скрипка), К.В.Сорокін (теорія композиції, мідні духові інструменти та ін.), що стало новим етапом розвитку професійної музичної освіти в регіоні.

В Ніжинському музично-драматичному товаристві перебувало близько 100 чоловік. При товаристві теж діяв симфонічний

оркестр під керівництвом Г.І.Козуба, який вів активну концертну діяльність. У спогадах відомого культурно-освітнього і музично-громадського діяча Ф.Д.Проценка читаємо ще про одну подію, пов'язану з виконанням симфонічної музики у м. Ніжині. До ювілейного концерту з нагоди 200-річчя з дня смерті В.А.Моцарта було зібрано великий симфонічний оркестр (35 чоловік), у якому взяли участь усі місцеві музиканти та запрошені з Києва. Диригував цим оркестром член товариства В. Михайловський.

Розвитку симфонічного мистецтва в регіоні сприяла активізація інструментального виконавства та спрямування його в бік професіоналізму. А вже в кінці XIX – на початку XX століття на Чернігівщині працювало чимало професійних виконавців-інструменталістів: скрипалі С.Гаєвський, А.Камінський, В.Юркович; віолончелісти С.-С.Вільконський, А.Айзенштадт; піаністи С.Ленквіст, А.Яцевич, Є.Богословський; трубач К.Сорокін, гобоїст О.Горелов, фольклорист О.Рубець та інші.

Таким чином, цілеспрямоване формування музичного середовища регіону сприяло появі симфонічних оркестрів, окремі з яких мали не тільки регіональне значення, а вплинули на розвиток професійної вітчизняної музичної культури. Їх діяльність стала провідною рисою музичного життя Чернігова та Ніжина кінця XIX – початку XX століття. Це було явище високого професійного і естетичного змісту, що вплинуло на формування загальної культури слухацької аудиторії і сприяло її художньому вихованню.

Діяльність хорових колективів у Чернігові та Ніжині спиралась на міцну традицію розвитку хорової культури регіону. Поява в кінці XIX століття Борзнянського, Чернігівського церковно-співочих товариств сприяла поширенню цього виду мистецтва, а широке і кваліфіковане обговорення проблем богослужбного співу в місцевій пресі того часу є свідченням того, що духовний спів займав важливе місце в музичному житті Чернігівщини, причому нерідко хори за складом, репертуаром і художніми можливостями наближувались до столичного рівня.

В Ніжині при Народному домі діяв мішаний хор, учасники якого виконували народні пісні, твори української музичної класики. Згодом з цього хору вийшли відомі артисти театрів Г.Москвичова, І.Росін, Ю.Милович, В.Орлов, Ю.Скорюход та інші.

В Чернігові при музично-драматичному товаристві сформувався, за визначенням Н.П.Яснопольського, "хор с участием репертуарных оперных хористов" [7], який володів вокально-хоровою

технікою і сценічною культурою такою мірою, щоб забезпечити виконання хорів в оперних виставах високого рівня складності.

Музично-концертне життя Чернігівщини досліджуваного періоду представлено в усьому розмаїтті виконавського складу, у концертах брали участь як окремі виконавці-солісти (інструменталісти і співаки), так і музичні колективи: симфонічні, камерні (квартети, тріо), хорові. Найбільш характерні мистецькі заходи – тематичні концерти, камерні зібрання, ювілейні музичні свята.

Концертна діяльність поступово висунула ряд яскравих солістів-вокалістів: О.Ваккер (сопрано), М.Бельмас (меццо-сопрано), тенорів Н.Мина, Рибальченка, баритонів А.Лазаревського, Л.Сімкіна, К.Яснопольського. Найбільш талановиті співаки, такі як Є.Рафалович, М.Дейша-Сіоніцька, Меншикова, Майборода, Волинська, С.Селюк та інші, розпочавши свій творчий шлях на Чернігівщині, пізніше співали на сценах провідних оперних театрів Москви, Санкт-Петербурга, Мілана, Парижа.

В Чернігові при товаристві довгий час діяв вокальний клас, яким керувала учениця відомого італійського вокального педагога К.Еверарді співачка Н.Ларизіна, котра наполегливо працювала над удосконаленням професійної вокальної майстерності чернігівських співаків.

Особливістю театральнo-музичного життя Чернігівщини була зорієнтованість на розвиток власних творчих сил, на формування власних колективів (хорів, оркестрів), солістів-виконавців, на утворення професійного музичного середовища.

Наслідком цих процесів було унікальне явище в історії театральнo-музичного життя Чернігівщини, а саме постановка серії оперних спектаклів у місті Чернігові в 90-х роках XIX століття.

Оперна справа в Україні розвивалась під впливом тих тенденцій, які визрівали на сценах Петербурга та Москви. Репертуар оперних театрів будувався на творах західноєвропейської (опери Моцарта, Россіні, Верді, Вагнера, Бізе, Галеві, Мейєрбера, Обера) та російської класики (Верстовський, Глінка, Даргомижський, Серов, Бородин, Мусоргський, Римський-Корсаков, А.Рубінштейн, Чайковський, Рахманінов та інші). Українське оперне мистецтво робило ще лише перші свої кроки. С.Гулак-Артемівський написав першу українську оперу "Запорожець за Дунаєм" у 1862 році, а вперше поставлена вона була у 1863 році у Маріїнському театрі Петербурга.

З великим успіхом в містах Чернігові та Ніжині пройшли гастролі товариств російських оперних артистів під керівництвом С.Г.Сергеева, Н.М.Шампаньєра, А.А.Серебрякова, які залучали до своїх постановок талановитих місцевих музикантів. І все ж найбільш значущим фактором музичного життя Чернігівщини було створення в місті Чернігові восени 1895 року власної опери під керівництвом головного диригента музично-драматичного товариства О.Л.Горєлова. Ним була проведена велика попередня робота, адже опера – це вид музично-драматичного мистецтва, що базується на синтезі слова, сценічної дії і музики. Тому для досягнення повного художнього результату потрібні високопрофесійні творчі сили, а саме – досвідчені режисер, диригент, солісти, хор, симфонічний оркестр, художники тощо. О.Горєлов зумів створити професійний симфонічний оркестр із 30 чоловік та хор, у складі якого було близько 40 чоловік. А ось знайти виконавців основних оперних партій в місті було важко, тому композитор пішов шляхом поєднання місцевих співаків і співаків інших оперних труп.

Серед вокалістів, які брали участь у оперних виставах, були Редер (сопрано), А.О.Палица (лірико-драматичне сопрано), І.Л.Леонт'єв (тенор), Коломенко (тенор *di forza*), Я.В.Тартаков (баритон), П.Г.Каплан (меццо сопрано) та інші.

Щоб до кінця зрозуміти значення цих визначних подій у становленні і розвитку професійного музичного мистецтва Чернігова, перерахуємо вистави світового оперного репертуару, які були показані в ці осінньо-зимові місяці: "Аїда", "Травіата", "Трубадур", "Ріголетто" Дж.Верді; "Кармен" Ж.Бізе; "Гугеноти" та "Африканка" Дж.Мейєрбера; "Паяци" Р.Леонкавалло; "Фауст" Ш.Гуно; "Самсон і Даліла" К.Сен-Санса; "Євгеній Онегін" П.Чайковського; "Демон" А.Рубінштейна; "Русалка" О.Даргомижського; 1 картина 4 дії "Життя за царя" М.Глінки.

Переглядаючи відгуки преси, можна переконатись, що всі постановки характеризувались професійним виконанням, оригінальністю режисерського рішення, розмахом, осмисленням кожної мізансцени, вокальною майстерністю співаків, хористів, правдивою і органічною акторською грою.

Після знаменитого сезону 1895–1896 рр., коли проявив свою майстерність О.Горєлов, поставивши 13 опер, треба було і далі підтримувати авторитет Чернігівського музично-драматичного товариства. Тому на осінньо-зимовий сезон 1896–1897 рр. компози-

тор запросив оперну трупу під керівництвом співака Н.М.Шампаньєра, до якої увійшли В.В.Дамеллі (меццо-сопрано), М.М.Марра (колоратурне сопрано), С.Дніпровська (драматичне сопрано), Г.Зайцева та А.Лареш (меццо-сопрано), Є.Єстер (контральто), Я.Арно та П.Мілентіні (тенори), Н.М.Шампаньєр та І.Я.Долінов (баритони), П.Роздольської, М.Рябінов, А.Б.Шульман (баси). Усі вони працювали в імператорських театрах.

Цього разу, крім знайомих уже вистав, чернігівчани почули і нові опери: "Сільське лицарство" П.Масканьї та "Галька" С.Моношко, які вперше виконувались на чернігівській сцені. Постановку ж окремих вистав диригент О.Горєлов знову здійснив власними силами Чернігівського музично-драматичного товариства. Так, в зимовому сезоні 1897 р. була поставлена опера А.Рубінштейна "Демон".

Останній оперний сезон 1897–1898 рр. О.Горєлов організував за сприяння "товарищества русской оперы под управлением А.А.Серебрякова". Як і в попередні роки, були запрошені співаки з інших театрів. Репертуарний список нараховував 15 оперних творів.

На жаль, з від'їздом досвідченого диригента О.П.Горєлова до Астрахані у 1899 р. оперна діяльність Чернігівського музично-драматичного товариства припинилась. Усього ж за період з 1895 по 1898 рр., як вказує сучасний дослідник О.П.Васюта, товариством разом з гастролюючими оперними трупами було показано 72 оперних спектаклі (у 1895–30, 1896–25, 1897–2, 1898–15).

Ніжинці вперше почули оперу у виконанні Чернігівської оперної трупи у лютому 1896 р. Протягом трьох днів були показані сцени із опер "Фауст", "Жизнь за царя", "Демон", "Євгеній Онегін" та інші. А до постановок опер у Ніжині звернулись значно пізніше. Відомий діяч культурного життя Ніжина, талановитий співак, диригент, педагог Ф.Д.Проценко у 1921 р. поставив дві опери: "Запорожець за Дунаєм" С.Гулака-Артемовського та "Наталка-Полтавка" М.Лисенка, а 1925–1926 рр. – оперу "Катерина" М.Аркаса.

Значну роль в організації оперних вистав у Ніжині відігравав відомий театральний працівник міста М.С.Глебов. 29 липня 1920 р. він організував оперний спектакль, у якому були представлені 4 сцени з опери "Євгеній Онегін" П.Чайковського. А постановка 7 липня 1921 р. опери "Травіата" – це демонстрація організаторських здібностей самого М.С.Глебова, а ще тих можливостей, які мали театральні сили Ніжина.

Організація оперних вистав у Чернігові та Ніжині – одне з найвищих досягнень музичної культури регіону, яскраве свідчення потужного руху шляхом професіоналізації музичного середовища Чернігівщини.

Важливим фактором активізації концертного життя у період діяльності філії IPMT була досить насичена гастрольна практика. В Чернігові із сольними виступами побували відомі виконавці М.Ерденко, Л.Ніколаєв, І.Сац, О.Гольденвейзер, німецька піаністка М.Польгейм, співачки О.Мусатова-Кульженко, М.Дейша-Сіоніцька; камерно-інструментальні і симфонічні колективи, численні хори.

Вагомий внесок у розвиток і становлення професійного музичного мистецтва Чернігівського краю внесли такі яскраві особистості, як поляк за походженням, випускник Ніжинської гімназії вищих наук, а потім Варшавської і Петербурзької консерваторій, репрезентант віолончельного виконавства у регіоні, диригент С.-С.Вільконський, який був організатором гастрольних виступів видатних музикантів-професіоналів: С.Козолупова, Г.Беклемішева, М.Лисенка, О.Гречанінова, Л.Собінова та інших. Серед засновників Чернігівської філії IPMT були представники родини чехів Ейзлерів, які організували приватні музичні класи, відкрили у Чернігові і Ніжині музичний магазин "Музыкальное депо". Важливе місце в історії Ніжина займав Б.Вержиківський, який організував симфонічний оркестр у місті і всіляко намагався забезпечити та підвищити рівень музично-просвітницької сфери, запрошуючи на літній сезон грати в оркестрі професійних музикантів з Києва. Керівник Ніжинського камерного квартету чех Відревич став у подальшому вихованцем Петербурзької консерваторії по класу Л.Ауера, а потім диригентом симфонічного оркестру в Брюсселі і Лондоні.

Розвиток професійного музичного мистецтва на Чернігівщині йшов паралельно із становленням музичної освіти в регіоні. Саме на початку ХХ століття відбувся перехід від освітніх закладів кінця ХІХ століття, де не передбачалась підготовка професійних музикантів, до установ, де головну увагу було сконцентровано на відстоюванні власне фахового напрямку в навчанні. Красномовне свідчення цих процесів – ушановані випускники Чернігівського музичного училища: диригент Натан Рахлін, композитор Ілля Сац, композитор Михайло Черняк, а також численна кількість славетних імен українських музикантів – вихідців з чернігівської землі, серед яких оперні співаки М.Дейша-Сіоніцька, Н.Забіла-Врубель, Д.Березенець (Йоха), професори консерваторій Й.Москвичов, А.Проценко, Т.Докишцер і багато інших.

Таким чином, становлення і розвиток професійного музичного мистецтва в двох найбільших містах Чернігівщини – Чернігові і Ніжині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття відбувалось у контексті культуротворчих процесів загальноукраїнського масштабу. Різноманітність форм музичного життя минулого (музичні цехи, оркестри та співочі капели при панських маєтках, сімейне музичування,

концертно-виконавська діяльність та інше), високий рівень освіти (Глухівська співацька школа, Чернігівський колегіум, Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька та інші), аматорські театральні осередки початку ХІХ століття створили умови для постійного якісного зростання музичного життя в регіоні, а також його поступового розгалуження на різні види художньої діяльності, що сприяло формуванню професійних засад музичного виконавства. Новітні ознаки культурних перетворень простежувались в освітніх осередках. Приватні музичні класи К.Сорокіна та чехів Ейзлерів, подальша реорганізація музичних класів у профшколу, яка за рівнем викладання відповідала музичному училищу, синтезуючи кращі світові надбання і переносючи їх на чернігівський ґрунт, заклали підвалини для музично-естетичного виховання і подальшого формування професіоналізації музичного навчання.

Організація культурних, музичних, етнографічних товариств, спрямованих на потреби національного відродження, розквіт пісенно-хорового руху, що включав церковно-співацьку культуру та світське концертно-театральне життя, поява досвідчених професійних творчих особистостей, які спрямовували свою діяльність на зростання рівня музично-просвітницької, освітньої і концертно-виконавської сфер, були гарантом збереження і рушієм розвитку професійного музичного мистецтва Чернігівщини в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Література

1. Васюта О. Музичне життя на Чернігівщині у ХVІІІ–ХІХ століттях (історико-культурологічне дослідження). – Чернігів: Деснянська правда, 1997. – 211 с.
2. Васюта О. Сторінки музичної освіти на Чернігівщині. – Чернігів, 2003. – 80 с.
3. Дорохіна Л. Духовная музыка в культурной жизни Чернигова (на примере духовных концертов начала ХХ века) // Духовна культура як домінанта українського життєвотворення: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: ДАКККІМ, 2005. – Ч. 1. – 356 с.
4. Лисенко О. Зустріч друзів // Спогади про М.Коцюбинського. Вид. 2. – К.: Дніпро, 1989. – С. 78–80.
5. Музыка в провинции. Чернигов // РМТ. – 1897. – Март. – С. 524–526.
6. Самойленко Г. Нариси культури Ніжина. Ч. 2. Театральне та музичне мистецтво ХVІІ–ХХ ст. – Ніжин, 1995. – 165 с.; Ч. 3. Освіта та наука. – Ніжин, 1996. – 224 с.
7. Яснопольский Н.П. Концерт 2-го февр. // Черниг. губ. ведом. – 1897. – 4 февр.

Вадим Доброліж – художник із Ніжина

Багатьох українців розкидала доля по всіх континентах. Живуть вони в Австралії й Канаді, Франції й на Далекому Сході, Аргентині й Таджикистані. Серед них чимало талановитих діячів культури. Поступово повертаються їх імена в історію незалежної України. Серед них і художник із Ніжина Вадим Доброліж, який дуже любив своє рідне місто, пишався його славними мистецькими традиціями.

Народився Вадим Володимирович Доброліж 7 грудня 1913 р. в Ніжині. Батько його працював інженером, а мати медсестрою. У Ніжині ходив до школи. Два роки родина жила в Молдавії, а потім переїхала до Києва. У Вадима було два брати – Валентин і Георгій, які, мабуть, загинули в роки Великої Вітчизняної війни, бо обидва пішли на фронт і вістей про них немає.

Переїхавши до Києва, Вадим Доброліж захопився ще в школі малюванням. Любов до мистецтва зростала. Він писав декорації для шкільних вистав, акварелі.

Вадим Доброліж після закінчення школи у 1931 р. вступив до Київського художнього інституту у клас професора Федора Кричевського, у якого засвоював майстерність написання пейзажів та портретів, а декоративного малярства, зокрема сценічно-театрального, у професора Миколи Струнникова. Професор С.Нєлєпінська-Бойчук познайомила В.Доброліжа з основами станкової графіки та книжкового оформлення.

У 1935 році В.Доброліж закінчив інститут і ще рік поглиблював свої знання в Ленінградській академії мистецтв. Там же ближче познайомився з малярськими та граверними роботами Т.Шевченка, що збагатило молодого художника. Повернувшись до Києва, брав участь в оформленні деяких книжок. Малюнки до однієї із них чиновники НКВД визнали "підозрілими". Були заарештовані всі, хто мав стосунок до цієї книги. В.Доброліжа заслали на Колиму, а потім перевели на Далекий Схід. Він оселився на околиці Хабаровська. Художнику пощастило – він працював за своєю спеціальністю. Брав участь у розписі Хабаровського та Никольсько-Уссурійського Будинку Червоної Армії, оформив дві вистави Хабаровського драматичного театру.

У 1938 р. В.Доброліжа звільнили й реабілітували. Це був час зміни Єжова на Берію. Художник повернувся до Києва, влаштува-

вся на кіностудію, де працював оформлювачем фільмів під керівництвом О.Довженка. Продовжував малювати. Це дало можливість йому взяти участь у Всесоюзній художній виставці.

Під час Великої Вітчизняної війни знаходився на фронті, потрапив у оточення, а потім у полон, з якого дивом вдалося вирватися в 1942 році. Повернувшись до Києва, він одружився з Валентиною Пушкар, студенткою Київської консерваторії, яку знав ще з довоєнних часів. Через рік у них народилася донька. Період окупації фашистами Києва був тяжким, треба було добувати шматок хліба. І В.Доброліж влаштувався в майстерню з ремонту машин механіком (до війни він закінчив курси). Коли фашисти відступали від Києва, вони мобілізували і В.Доброліжа. Валентина Миколаївна з малою дитиною переїхала до батьків у Львів (мати і вітчим були оперними співаками).

Нарешті сім'я Доброліжів об'єдналася, але змушена була шукати притулок і заробляти на хліб. Так вони опинилися спочатку в Польщі, а потім у Чехо-Словаччині, а в кінці війни в Німеччині, на території, зайнятій американцями, а потім англійцями. Через деякий час переїхали в табір для переміщених осіб Гайденау біля Гамбурга. Тут було багато представників української інтелігенції, які з різних причин потрапили сюди. Серед них диригент київської опери Горбенко, його дружина – балерина, піаніст-педагог, киянин Вадим Кіппа, співак Неділько, скульптор Іван Березовський, художники Михайло Польовий, Анатолій Яблонський, артистка з Ніжина М.Малиш-Федорець, її чоловік – співак І.Мартинюк (Миколаєнко) та інші. Як згадувала Валентина Доброліж, у таборі утворився невеликий ансамбль пісні і танцю. На одному з концертів був присутній представник військової управи. Йому сподобалося, і він запросив артистів виступити у військовому британському клубі. Після цього ансамбль давав концерти в інших військових частинах навкруги Ганновера. Вадим Доброліж організував тут художню студію, виставляв свої твори на таборових виставках, а також у Гайденаві, Гамбурзі. Художник намалював понад 20 портретів визначних осіб, три ікони для таборової церкви, пейзажі, натюрморти, оформив більшість вистав таборового українського театру.

З тих часів залишилися роботи: "Втікачі", "Місток у Ваймарі. Німеччина" (1945), "Зелене озеро в Ганновері. Німеччина" (1947), "Портрет капітана югославської армії" (1945), "Портрет Д.Березенця" (1946), "Городина" (1947), "Осінні квіти" (1947), "Нагідки" (1947),

"Глечик із яблуками" (1947), "Натюрморт із виноградом" (1947), "Козацька доля. Кодня" (1947) та інші. Проте умови праці в таборі були важкими. І коли у 1948 р. українська православна громада з Канади запропонувала розмалювати церкву св. Володимира, В.Доброліж погодився. Так почався новий етап у житті й творчості художника.

Складність у художньому оформленні полягала в тому, що за стильовими ознаками споруди українських церков відповідала еkleктиці, тобто мішанині різних стилів з елементами безстильовості. Тому художник змушений був іти на компроміси. Як зазначає сучасник митця і його критик Іван Кейван, Доброліж під час оформлення церкви св. Володимира у Вегревілі пішов шляхом використання принципів класицизму, а точніше, з виразними українськими рисами. І це принесло успіх.

В.Доброліж, враховуючи те, що храм був дерев'яний і на його стінах не можна було зображувати постаті людей, малює ікони окремо і розміщує їх на стінах, щоб заповнити площу і завершити єдиний комплекс оформлення церкви разом з іконостасом. "Ікони ці вартісні не тільки з погляду стилю, – зазначає І.Кейван, – а й чітким рисунком, досконалими пропорціями, ритмом, гармонією, сонячно-оптимістичним колоритом до найдрібніших нюансів світлотіні, як також майстерною технікою виконання. Такими ж рисами відзначаються за престольні ікони "Св. Володимир Великий", "Воскресіння", "Св. княгиня Ольга", "Св. Микола", "Св. Варвара" та інші. Вартісні також масові композиції "Хрещення Русі-України" та "Проповідь із човна". Орнаментно багата елементами візантинізму, класицизму та українських народних мотивів, виконаних з високою технічною майстерністю. Поліхромія церкви св. Володимира у Вегревілі, зроблена Доброліжем, – це перший твір, дійсно мистецької вартості в цій ділянці, у всій Західній Канаді" [1].

До Канади переїхала вся сім'я В.Доброліжа, а також батьки дружини – Березенці. Поселилися вони спочатку в Альберті, а у 1951 р. переїхали до Едмонтону, де й жив художник до кінця свого життя. У різних містах Канади розписував храми (св. Володимира в м. Вегревілі та св. Івана в м. Ламонт), оформив іконостаси в церквах св. Івана в Едмонтоні, св. Івана Хрестителя в Норт-Бетлфордї (Саскачеван), св. Тройці, св. Іллі (в Едмонтоні), написав ікони. Він використовував традиції української живописної школи, хоч вносив і своє у цей незвичний для нього жанр.

Тут було написано багато цікавих в художньому відношенні ікон, які вражають як композиційною цілісністю, так і з огляду ритму, використання кольорів, зображення постатей святих.

Багато зробив В.Доброліж не лише в написанні ікон, а й у створенні іконостасів, бо сам виступив і як різьбяр, проявляючи при цьому виняткове пластичне відчуття й розуміння: Він "достосовував різьбу іконостасів у дереві до стилю даних церков, тобто до їх внутрішньої архітектури, проте завжди тримався українських традицій у загальній конструкції та в орнаментиці, виконаній з майстерністю" [2].

З кожним роком зростала майстерність В. Доброліжа як художника-іконописця. Найвизначнішою роботою в цьому плані є іконостас у церкві св. Івана в Едмонтоні, виконаний у 1970–1973 рр. в стилі козацького українського бароко. Це була лебедина пісня художника.

В.Доброліж у створенні цього іконостасу використовує традиції українського мистецтва XVIII ст. Центральна частина іконостасу (Царські Врата) нагадують браму Заборовського в Києві з 1731–1746 рр. у св. Софії, а бічні були тісно пов'язані з центральною і творили ідеальну цілісність

Українське козацьке бароко проявлялось як у загальній конструкції іконостасу, "так і в кожному вияві багатой орнаментики, вплітаючи, з буйним домислом, виноградну лозу та інші елементи, традиційні й притаманні цьому пишному стилеві. Додав Доброліж до цього ще й технічну майстерність, внаслідок чого цей іконостас може служити класичним зразком для виконання іконостасів українських церков у Канаді й поза Канадою" [3].

В.Доброліж працював і як театральний художник. Написав декорації та оформив вистави "Наталка-Полтавка", "Ніч під Івана Купала", "Кармен", "Травіата", "Спляча красуня", "Попелюшка", "Лис Микита", "Фанні", "Непотопаюча Моллі Браун", а також сцени для святкових подій.

Писав В.Доброліж і в інших жанрах образотворчого мистецтва: портрет, пейзаж, натюрморт, сюжетні композиції.

Серед портретів В.Доброліжа слід відмітити "Автопортрет", "Донечка Наталка", "Дружина", "Митрополит Іларіон", портрет королеви Єлизавети та інші. Всі ці роботи виконані в реалістичному стилі.

Приваблюють і пейзажі В.Доброліжа. Природу художник відчував тонко, а тому зумів яскраво, в переважній більшості в світлих тонах зафіксувати яскраві куточки тих місць, де він жив. Як свідчить дружина, В.Доброліж виїжджав на етюди в гори Канади, і тому серед робіт чимало гірських пейзажів ("Дерев'яний міст" (біля Бенфа), "Осінь" (Вегревіль), "Стара дорога" (біля Бенфа), "Ріка Атабаска" (біля Джеспера), "Осінь. Ріка Саскачеван", "Озеро Морейн", "Озеро Верміліон", "Озеро Луїз", "Озеро Віндермір" та інші.

Ностальгія за рідним краєм підштовхувала художника до сюжетів, пов'язаних з Україною ("Зима в Україні" (1969), "Українське село", "Старий млин", "Козацька доля. Кодня" та інші). Ця любов до рідної землі відчувається і в натюрмортах, циклі робіт "Квіти", ілюстраціях до українських книжкових видань.

Про широту таланту В.Доброліжа свідчать і скульптурні роботи (портрет Т.Шевченка в молодому віці, плоскорізьбний портрет І.Франка, "Танцюрист", "Соняшники", "Маки", "Калина", "Бандура").

Помер Вадим Доброліж 4 жовтня 1973 року в Едмонтоні (пров. Альберта, Канада). На посмертній його виставці в цьому ж місті було показано 82 роботи різних жанрів та техніки виготовлення. Тут демонструвалися і його проекти театральних декорацій. А потім було ще п'ять виставок, які мали гарний відгук. Багато робіт В.Доброліжа знаходиться у приватних зібраннях, а також у деяких музеях. Спадщина художника велика, різноманітна і засвідчує, що це був талановитий митець, який шукав себе в різних жанрах.

Вадим Доброліж мріяв знову побувати в Ніжині, але йому так і не вдалося це здійснити. Мрію свого чоловіка втілила в життя його дружина Валентина, яка влітку 1997 р. відвідала наше місто, зустрілася з шанувальниками творчості художника, подарувала його альбом, який посмертно був виданий у кольоровому та чорно-білому зображенні основних робіт митця. На одному з примірників вона написала: "Вельмишановний Григорію Васильовичу! Даруємо Вам цей альбом в пам'ять мого незабутнього чоловіка ніжинця Вадима Доброліжа. Ми вдячні Вам за те, що Ви робите для того, щоб громадськість Ніжинщини знала про своїх славних земляків і, зокрема, щоб ім'я Вадима Доброліжа збереглося на рідній землі.

З глибокою пошаною – Валентина Доброліж, удова художника.
31 липня 1997 р."

Навесні 1999 р. у Києві та Ніжині відбулася виставка творів В.Доброліжа. Її організувала Валентина Доброліж, яка приїхала до Києва разом з дочкою, зятем та онукою і привезла декілька живописних картин чоловіка, а також фоторепродукції церковних розписів, різьби та іконопису. Про художника були опубліковані статті у різних виданнях [4]. Так на рідну землю повернувся з далекої Канади видатний художник-ніжинець. З його роботами нині можна познайомитися в Музеї культурної спадщини в Києві та художньому відділі Ніжинського краєзнавчого музею, де були організовані виставки робіт Вадима Доброліжа.

Література

1. Вадим Доброліж. Альбом / Вступна стаття Івана Кейвана. – (Б.м.в): Фонд В.Доброліжа і видавництво "Славути", 1985. – С. 12.
2. Там само. – С. 12.
3. Там само. – С. 13.
4. Онищенко Н. Вадим Доброліж із Ніжина: Український художник, наш земляк, помер у Канаді // Деснянська правда. – 1998. – 9 червня. – С. 4; Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. – Ч. 5. Образотворче мистецтво та скульптура в XVII–XX ст. – Ніжин, 1998. – С. 71–74; Онищенко Н. Вадим Доброліж з Ніжина: Український художник-емігрант, уродженець м. Ніжина // Українська культура. – 2002. – №1. – С. 41; Самойленко Г.В. Художник Канади – ніжинець // Український дім – 2007. – №25. – С. 3; Самойленко Г.В. В.В.Доброліж // Енциклопедія сучасної України. – К., 2007. – Т. 6.

В.Г.Дорохин

О некоторых тенденциях исполнительского воплощения мелодико-синтаксических структур

Музыковедами и исполнителями уделяется достаточно много внимания соотношению композиторского и исполнительского в музыкальном творчестве. Современное музыковедение в основном направлено на постижение и толкование музыкального языка, а не музыкальной речи. Композиторы, пытаясь заложить в нотном тексте различными "графическими" способами предполагающую исполнительскую выразительность художественного смысла, довольно часто подсказывают (как бы детализируя) исполнителю наиболее рельефное прочтение синтаксиса в исполнительских ремарках (темповые и динамические указания, штрихи и т.д.). Однако в реальном исполнительском процессе существует комплекс средств выразительности, который применяется в музыкальной речи индивидуально самим исполнителем. Так, при достаточно четком понимании признаков мелодико-синтаксических структур в музыковедении, перед исполнителем открываются самые различные пути (возможности) интерпретационного их воплощения в реальном звучании. Актуальность рассматриваемого нами вопроса заключается в особенностях переосмысления исполнителем мелодико-синтаксических структур с общетеоретического (музыковедческого) понимания на дальнейшее реальное их воплощение в контексте художественного целого.

С. Шип в книге "Музыкальная форма от звука к стилю" дает два определения музыкального синтаксиса:

1) "музыкальный синтаксис (от греч. *syntaxis* – складывание, упорядочивание) – это порядок членения интонационного речевого потока и выделение в нем смысловых элементов и построений;

2) музыкальный синтаксис – порядок объединения элементарных интонационных форм в осмысленный музыкально-речевой поток" [4, с. 127].

Рассматривая мелодико-синтаксические структуры с позиций их произношения, мы исходим из того, что именно исполнительское их воплощение аккумулирует в себе порядок и характер соотношения состояний расчлененности и объединенности – основных тенденций синтаксического упорядочивания звукового потока. Наблюдаются две исполнительские тенденции в самой идее сопряжения периодичных и непериодичных структур, суммирующих и раздробленных фрагментов, независимо от их последовательности. Если в одной части синтаксической формулы происходит тенденция к расчленению, то в другой – к объединению.

Учитывая эти особенности, интерпретатору необходимо выбрать такие средства произнесения, в результате применения которых сама структура может воплотиться и выступить в том или ином конкретном интонационном варианте.

Суть проблемы выбора и воплощения способов членения и объединения в мелодико-синтаксических структурах заключается в осознании характера соотношения противоположных тенденций в контексте художественного целого.

Для этого необходимо:

- во-первых – выбрать средства произнесения, как периодичного (раздробленного), так и непериодичного (целостного) построения;

- во-вторых – необходимы исполнительские средства объединения периодичности с непериодичностью. В этом случае, способы членения и объединения дополняют друг друга, как в параллельном, так и в противоположном типах взаимодействия.

Комплементарное применение этих средств основано на принципе, который гласит: "Важный выразительный эффект... достигается... с помощью не какого-либо одного средства, а нескольких или многих..., направленных к той же цели" [1, с. 41].

Необходимость компенсаторной корреляции обусловлена различными факторами, ограничивающими использование какого-либо средства. Основные исполнительские способы членения музыкальной ткани, как на уровне смежных тонов, так и на уровне синтаксиса, сводятся к различным проявлениям приемов цезуры и акцентуации.

К основным проявлениям приемов цезуры относятся:

1) разрыв в звучании между звуками или созвучиями (прямое ее проявление – так называемая акустическая цезура);

2) динамическая цезура – воспринимается как контрастное сопоставление динамики на стыках структур (тонов, мотивов, фраз, предложений и т.д.);

3) Агогическая цезура – временная предваряющая "оттяжка" на стыках звучностей.

Наиболее используемыми приемами акцентирования являются:

1) динамический акцент – более сильное, ударное извлечение какого-нибудь одного звука по сравнению с другими;

2) долготное сопоставление двух тонов, где более продолжительный по звучанию тон воспринимается как акцентированный;

3) образование цезуры перед тоном, что приводит к акцентированному восприятию последнего;

4) агогическая "оттяжка" перед тоном (или любой другой структурой) акцентирует внимание на последующем звучании;

5) даже самое незначительное внезапное изменение тембра, тембра, плотности звучания приводит к акцентированному восприятию;

6) внезапный "провал" в звучании так же акцентирует на себе внимание, как и любое другое выделение, т.е. воспринимается как динамический акцент, противоположный усилению.

Следует отметить, что приемы расчленения могут выполнять не только функцию членения, но и связывания (объединения), т.е. одновременно расчленять музыкальную ткань на части и нести на себе нагрузку смыслового их объединения. Величина цезуры во многом предопределяется характером общего движения, соотношением произношения каждой из структур, где большую роль играет характер окончаний и последующих начал структур, что, безусловно, определяется интонационной идеей интерпретатора. К примеру, общединамический спад предполагает последовательное ослабление звучания в повторах структур, следовательно – корректируется в сторону ослабления активности моментов завершения (снятия) и последовательных начал структур, т.е. тенденция общего успокоения влечет за собой соответствующие приемы звукообразования. Постепенное упорядоченное усиление акцентирования (как средства членения) способно объединить структуры в едином направленное движение к смысловой вершине.

Важными факторами, обуславливающими необходимость компенсаторного применения средств в исполнительском во-

площени мелодико-синтаксических структур, являются конструктивные и тембро-динамические возможности инструмента. "Процесс интонирования на любом инструменте осуществляется путем взаимодействия как механико-акустических свойств инструмента, так и различных средств и приемов исполнительской выразительности. Взаимодействуя, все эти свойства и средства дают некое качественно новое образование, синтез компонентов. Это позволяет восполнять, компенсировать недостаточность каких-либо свойств за счет взаимодействия других. Каждый инструментально-интонационный комплекс обладает своей спецификой, в каждом есть главенствующие, стержневые компоненты, в наибольшей мере выражающие интонационную специфику данного инструмента и группирующие вокруг себя остальные, менее специфичные" [3, с. 157].

К примеру динамика как исполнительское средство выражения отсутствует в группе инструментов с постоянными тембро-динамическими характеристиками (клавесин или орган). Поэтому преодоление статики постоянных свойств инструмента является актуальным моментом техники артикулирования. В этой связи, связно-раздельные (долготные) и агогические приемы произношения являются здесь, фактически, основными исполнительскими средствами выразительности.

Если клавесин или орган ограничены в тембро-динамической гибкости, то таким инструментам, как фортепиано, скрипка, баян и др., доступны и многие другие исполнительские средства выразительности. Естественно, что на этих инструментах возможности применения способов членения и объединения в процессе исполнительского воплощения мелодико-синтаксических структур многократно увеличиваются. Агогические способы членения и объединения (как в масштабе целой структуры, так и различных проявлений микроагогики) структуры могут быть обогащены или заменены динамическими (как в макромасштабе, так и в упорядоченном сопряжении различных приемов акцентуации).

Как показывает практика, наилучшим образом сопрягаются приемы объединения и расчленения, когда в противопоставляемых эпизодах проявляются взаимокомпенсирующие противоположные тенденции: усиление звучности противопоставляется ее ослаблению, ускорение – замедлению, связное произношение – расчлененному. В этой связи наиглавнейшей задачей для исполнителя является сохранение логики соподчинения применяемых способов артикулирования на уровне организации художественного целого. К примеру, различные способы членения периодичностей могут быть подчинены логике единого темпового (ускоре-

ния или замедления) или громкостного (усиления или ослабления звучания) развертывания. Если идет общее усиление или ослабление громкости, оживление или успокоение движения, то моменты сопряжения (окончания предыдущего и начала последующего) тонов или более масштабных структур должны соотноситься, регулироваться в контексте общегромкостных и агогических тенденций интонационного целого. Незначительные местные громкостные отклонения (акценты, распевы и другие эффекты) могут следовать единому плану движения, выражающему логику целостной устремленности (к кульминации или наоборот). Усиливающаяся (упорядоченная) акцентировка в периодической части может компенсироваться объединяющим успокоением акцентуации в неперiodической. Объединяющее усиление громкости в начальном неперiodическом эпизоде может компенсироваться постепенным ее угасанием в периодическом построении.

Одновременное наложение противоположных тенденций (членения и объединения) на разных уровнях интонационно-речевого потока определяется логикой упорядочивания различных синтаксических линий. К примеру, основные принципы воплощения структур дробления и суммирования практически совпадают, с той лишь разницей, что в структуре суммирования тенденция к объединению в первую очередь закладывается после расчленения периодичностей (раздробленных повторов), а в структуре дробления – предшествует им.

Подводя итог, можем сделать вывод, что логика соподчиненности противоположных артикуляционных тенденций (членения и объединения) на разных уровнях в контексте интонационного целого определяет основные принципы исполнительского воплощения всех мелодико-синтаксических структур.

Литература

1. Мазель Л. Строение музыкальных произведений. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Музыка, 1979. – 536 с.
2. Мазель Л., Цуккерман В. Анализ музыкальных произведений /элементы музыки и методика анализа малых форм/. – М.: Музыка, 1967. – 752 с.
3. Малинковская А.В. Фортепианно-исполнительское интонирование: Проблемы художественного интонирования на фортепиано и анализ их разработки в методико-теоретической литературе XVI–XX веков: Очерки. – М.: Музыка, 1990. – 191 с.
4. Шип С. Музична форма від звуку до стилю. – К.: Заповіт, 1998. – 397 с.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

В.В. Кулик

Ніжин у період окупації фашистами (1941–1943 рр.)

На відміну від Франції, Данії, Голландії, Норвегії, Хорватії та Сербії, де функціювали маріонеткові колабораціоністські режими, на окупованих територіях СРСР після розгрому національних самостійницьких груп було запроваджено пряме управління нацистських властей...

Волинь, Поділля і значна частина Подніпров'я управлялися рейхскомісаріатом "Україна" (столиця Еріком Кохом у зв'язку з сильною підпільною боротьбою з Києва перенесена у більш небезпечне провінційне місто Рівне).

Згідно з документами нацистського рейху за планом "Ост" з окупованих територій повинні були депортувати протягом 30 років понад 30 млн. жителів, інших перетворити на рабів німецьких колоністів.

Спеціальні загони ("айнзацгрупи"), підпорядковані рейхсфюреру СС Г.Гімmlеру, здійснювали на східних територіях політику геноциду [1].

13 вересня 1941 р. фашисти увійшли в Ніжин, і уже 15 вересня була створена Ніжинська міська управа. Бургомістром призначили жителя міста М.Лук'янова. Місцеву управу та її відділи, як правило, очолювали місцеві жителі, а нагляд за її діяльністю здійснювала німецька комендатура. Оскільки у Ніжині було багато мадьярських та італійських військ, у місті діяло дві комендатури: німецька і мадьярська. Начальником німецької призначили штандартенфюрера Віндлера. За розпорядженням польового коменданта (з 28 січня 1942 р.) посаду начальника Ніжинської міської поліції зайняв Голобородько А.М., а невдовзі – син попа Микола Христачевський.

Один з перших наказів міської управи забороняв жителям міста вільно користуватися радіоприймачами, по яких можна було слухати повідомлення Інформбюро, та телефонами.

"НАКАЗ №5 тимчасового управління міста Ніжина від 23 жовтня 1941 р.

Населення міста та району повинно здати в комендатуру німецького командування всі радіоприймачі, радіоапаратуру до приймачів та телефонні апарати за винятком установ.

Бюргермейстер м. Ніжина Аманов" [2].

Замість цього жителі міста мали право користуватися тільки гучномовцями, плата за яких становила 10 крб. на місяць, а при установці – 40 крб. Так, в ніжинських оселях на стінах з'явилися чорні гучномовці, що чимось нагадували круглі тарілки.

Спеціальні програми, що транслювались по місту, носили, як правило, пропагандистський характер і строго контролювалися відділом пропаганди, начальником якої став німецький лейтенант Хайзер. Передачі виходили щодня в ефір по 2–3 години на добу. Пропаганда, якою у фашистській Німеччині відав Геббельс, як відомо, була поставлена на досить високому рівні. Сам Геббельс вмів будь-який фашистський злочин представити як встановлення історичної справедливості. У той час, коли на кар'єрах біля клінкерного заводу та біля водокачки лунали автоматні черги, по Ніжинському радіо звучали марші та прославлялася німецька влада.

Під час окупації, починаючи уже з листопада 1941 р., виходить міська газета "Ніжинські вісті". Редактором поставили спочатку Чичківського Дмитра Миколайовича (члена ОУН), потім ним стає Ярешко Іван Максимович (з березня 1942 р.). До війни Ярешко (Кошелівець) І.М. закінчив Ніжинський інститут народної освіти, потім працював завучем СШ №7. Після війни, в період еміграції (з 1943 р.) – редактор в Мюнхені "Української літературної газети", журналу "Сучасність", співробітник редакції "Енциклопедія українства", автор монографій "Нариси з теорії літератури", "Сучасна література в УРСР", "Микола Скрипник", "Олександр Довженко" [Ф.№Р4360, оп. 1, спр. 100].

В період окупації в кіосках Ніжина продавались чергові видання "Українського кур'єра", книги німецького ідеолога Розенберга та Гітлера. По місту розповсюджувались фашистські листівки, у яких компрометувались партизани, Червона Армія, радянська влада, звучали заклики до співпраці з окупаційною владою.

Для того щоб примусити жителів співпрацювати з фашистами, міська управа видавала накази про наділення землею осіб, що брали участь у боротьбі з партизанами.

Крім того, діяла під час окупації страшна система заложників, коли за одного вбитого партизанами чи підпільниками німецького солдата розстрілювали сотні ні в чому не повинних людей, інколи спалювали цілі села.

Серед архівних матеріалів збереглися оголошення польової комендатури, що з'явилися на вулицях Ніжина та навколишніх сіл у листопаді 1941 р. наступного змісту:

"Вночі з 4-го на 5-те листопада 1941 р. в с. Баранівка, 30 км на північ від Миргорода, зроблено напад на 4-х німецьких вояків і хазяїна їх квартири. За цей злочин село покарано в такий спосіб, що 10 мешканців цього села розстріляно, а ціле село підпалено й знищено до щенту.

Українці! Коли ви Ваші села перед такою долею хочете охоронити, то охороняйте себе перед нападами таких бандитів, які з низьких почуттів помсти не жахаються загрожувати й нищити життя й майно невинних. Поборюйте бандитів, де Ви їх зустрінете, та заявляйте їх німецьким службовим частинам" [2].

Навесні 1942 р. за те, що під час сутички між партизанами та німецькими жандармами біля с. Червоні Партизани було вбито німецького офіцера і вівчарку, фашисти на території Ніжинської в'язниці розстріляли 200 чоловік – заручників.

Згідно з розпорядженням німецької комендатури усі вулиці перейменовувались на дореволюційні: назви, присвячені радянським діячам та вождям комуністичного руху, скасовувалися.

Так, вулиця Карла Маркса стала знову Міліонною, Профінтерна – вулицею Кушакевича, Тельмана – Лихокутівською, 21 роковин Жовтня – Вознесенською, вул. Фрунзе – Авдіївською, Щорса – Христо-Воздвиженською, Луначарського – Стефана Яворського [2].

У місті діяла комендантська година. Вулиці за наказом коменданта освітлювались із 5-ї години ранку та до 24 год. ночі.

За наказом польової комендатури усі житлові будинки в місті, за винятком установ, відключались від електроосвітлення.

"НАКАЗ №2 по управлінню міста Ніжина від 5-го січня 1942 р.

Згідно з розпорядженням польовою комендатури АЦ-60 (Ві) від 3-го січня 1942 р. зав. електростанції інженер Волошин му- сить негайно виключити електричний світ у всього цивільного на- селення, крім тих осіб, які одержать від польової комендатури дозвіл на користування однією лампочкою в 25 ватт.

Крім цього зав. електростанції Волошину потрібно прийи- няти всіх заходів, щоб електричний світ безперебійно горів від 5 по 24 год." [2].

Основним завданням окупаційних властей було добре забезпечення продовольством прифронтових частин. Для цього вони намагались зберегти якнайбільше ефективну систему господарювання, яка б майже безкоштовно постачала сільськогоспод. продукцію владі – це колишні колгоспи. Змінилася лише назва. Колгоспи переіменувалися на спільні громадські господарства (громадські двори), а радгоспи ставали земськими дворами. Збереглися навіть МТС, хоч і в примітивному вигляді.

Для сільських общин встановлювалася плани здачі худоби, зерна та ін. сільськогосподарської продукції в райуправу. За їхню працю членами цих общин платили трудовнями. За виконання цих планів відповідав староста села. Старости сіл постійно повідомляли у райуправу про кількість зброї в селі, про зареєстрованих військовополонених і здачу ними обмундирування.

Архівні матеріали свідчать, що для виконання с/г польових робіт примусово залучали дітей шкільного віку.

У сільських общинах постійно вівся облік птиці, худоби, свиней, до німецької армії поставлялися майже усі коні, тому на різних сільськогосподарських роботах нерідко використовували корів як тяглову силу.

Під час окупації у місті діяло багато установ та підприємств: засолочний завод, маслозавод, млин, ветеринарна лікарня, головне лісництво, санітарна станція, міська поліклініка, районний пункт заготівлі сіна, міський кооператив... Була знову відкрита ніжинська школа механізації, фельдшерсько-акушерська школа, школа садівництва, а з весни 1942 р. почали працювати у Ніжині 6-ть шкіл, які називали "народними" (навчання проводилося з 1-го по 4-й класи). При ніжинській міській управі діяли шестимісячні курси німецької мови, до речі, завідувачим яких був і член підпільної організації Я.П.Батюка – Тищенко Віктор Іванович.

Із наказу бургомістра міста:

"...Кожне залишення роботи або зміна праці без відома і до- зволу відділу праці заборонено. Керівники підприємств не мають права закривати виробництва. Хто буде суперечити цьому пункту наказу – буде покараний найсуворішою карою..." [2].

Згідно з цим розпорядженням німецька комендатура вела суворий нагляд за усіма закладами в місті.

Працівники міської управи, райуправи та ті, хто на інших ро- ботах співпрацював з німцями, отримували заробітну плату: при- биральниця – 300 крб. на місяць, вартовий – 250, бухгалтер – 650 крб., головний бухгалтер – 900 крб., друкарниця – 600– 650 крб. На продукти господарчою командою Києва для роздріб- ної торгівлі встановлювалися тимчасово ціни, за недотримання яких винні каралися по воєнному праву. Так, 1 кг муки житньої

Організація навчального процесу в Ніжинській сільськогосподарській та технічній школі в період окупації (1942–43 рр.)*

коштував 1 крб. 30 коп., 1 кг муки пшеничної – 1 крб. 60 коп., кукурудзяної – 1 крб., 1 кг, масла (вершкового) – 25 крб., сметанного – 20 крб., свинини 1 кг – 8 крб. 50 коп. – 10 крб. 40 коп., телятини – 1 кг – 10 крб., – 10 крб. 40 коп., чай чорний – 50.00 – 110.00 крб. (за кг), зелений – 30.00 – 60.00, кава сурогатна – 7 крб. 20 коп., цукор – 3 крб., 50 коп., горілка 40 град.(літр) – 15 крб., 50 град. – 23 крб. 56 град – 25 крб.

Усі працюючі жителі отримували через відділ харчування щомісячно спеціальні продовольчі карточки з відрізними талонами. По них вони могли отримати деякі продукти харчування в спеціальних закріплених за кожним крамницях (за списками).

Для окупаційних властей у місті діяли окремі магазини, бари, паштетні, куди вхід українцям був заборонений.

Серед архівних матеріалів збереглися "хлібні" карточки за жовтень 1942 р. По карточці "А" надавалось 32,9 гр. хліба на день, по карточці "В" – 21,5 гр. на день [2].

"Усі інші обивателі, – пише у своїх спогадах житель міста, що пережив окупацію, Кузнецов Олександр Олександрович, – одержували раз в місяць 200 гр. хліба, який на хліб мало був схожий... Хто мав город, ще якимось животів, але хто раніше займався інтелегентною працею і тепер не працював в німецьких установах, був приречений на голодну смерть..."

Як відомо, доведений до відчаю доцент Ніжинського педінституту В.К.Пухтинський, не витримавши мук голоду, пішов працювати перекладачем у німецьку установу, за що отримав 10 років сталінських таборів.

У 1942 р. у місті почали діяти церкви: Василівська, Троїцька, Покровська, Хресто-Воздвиженська, Вознесенська, Богоявленська та церква Благовіщенського монастиря. Для італійських та мадьярських солдатів було відкрито костюл Петра і Павла, де до війни розміщувався музей атеїзму [2].

Розклад архієрейських служб у храмах м. Ніжина також затверджувався міською управою. Храми продовжували діяти, як відомо, і після визволення Ніжина від фашистської навали, що відбулося 15 вересня 1943 р.

Література

1. Трубайчук А. Друга світова війна. – К., 1995.
2. Матеріали фондів Відділу Чернігівського обласного архіву в Ніжині: Ф. 3300, оп. 1, спр. 14; Ф. № Р4360, оп. 1, спр. 102, спр. 100; Ф. Р4360, оп. 1, спр. 187; Ф. Р4360, оп. 1, спр. 83; Ф. 4382, оп. 1, спр. 3; Ф. Р4382, оп. 1, спр. 256.

13 вересня 1941 р. Ніжин було окуповано німецькими військами. Вже за кілька тижнів, зважаючи на швидкий наступ німецької армії, місто опинилось в глибокому тилу. Чернігівщина разом з рештою північно-східних регіонів України увійшла в зону військового управління, яка, в разі успішного просування німецьких військ на схід, мала перейти під цивільне управління рейхкомісаріату Україна. Але наступ німецьких військ було зупинено, тому до визволення в вересні 1943 р. Ніжин залишався під військовим управлінням Вермахту у складі так званого тилового району груп армій.

Освітня політика німецької окупаційної влади військової зони управління, до якої входило протягом всього періоду окупації м. Ніжин, була відносно ліберальною. За умови збереження порядку та громадянського спокою і налагодження системи постачання фронту та передфронтових частин продовольством та всім необхідним, залежно від ресурсного потенціалу окупованого регіону, німецьке командування дозволяло місцевим органам управління – міськ- та райуправам – відкривати школи та освітні заклади для населення.

З дозволу військової комендатури міськуправа Ніжина в кінці 1941 – на початку 1942 р. частково відновила систему початкової та середньої освіти. В цей же час в місті відновлюється та відкривається низка спеціальних навчальних закладів: курси вивчення німецької мови, фельдшерсько-акушерська школа, музична школа, школа садівництва та городництва.

Одним із найпотужніших відновлених освітніх закладів міста була також Ніжинська сільськогосподарська та технічна школа. Вона була створена на базі довосного технікуму механізації сільського господарства, навчання в якому частково відновилося вже в к. 1941 р. Оперативність, з якою був реконструйований цей

* Публікація була підготована в рамках реалізації науково-дослідного проекту кафедри історії України Ніжинського державного університету "Ніжин та Ніжинщина в період Другої світової війни"

досить великий технічний навчальний заклад, пояснюється потребою окупаційної влади в кваліфікованих технічних та аграрних кадрах.

Нова адміністрація школи на чолі з директором Г.В.Штепу-рою на початку 1942 р. планувала зберегти навчальний заклад як єдину Технічну школу у складі підготовчого, механічного та аграрного відділів. Останні два відділи мали готувати техніків-механіків та агрономів середньої кваліфікації (док. №7). Проте з 1942 р. механічний та аграрний відділи почали функціонувати як автономні технічна та сільськогосподарська школа з власними викладачами, навчально-виробничою базою, але єдиним керівництвом. А підготовчі класи було реорганізовано в спецшколу.

Навчання в обох школах було платне, але плата була досить невисокою. За таких умов на початку 1942 навчального року в 13 перших класах школи навчалось 350 учнів.

На вересень 1942 р. в затверджених штатах шкіл працювали, крім директора, викладачі (викладовці) Зайцев, Константинова, Костенецька, Крижко, Руденко, Горбенко, Довгаленко, Ячницька, Первушов, Левковцева, Гринфельд, Кизюн, Латишов, Корбовський, Нечваль, Дорогаєв, Клименко та ін.

Від самого початку школа перетворюється на потужний навчально-виробничий комплекс, де, крім теоретичних загальних та спеціальних курсів (українська та німецька мови, українська література, с.г. машини, рільництво, рослинництво, скотарство, організація праці, хімія, рахування, фізика, діловодство, огородинство і т.д.), учні працювали в якості практики на виробництві. Зокрема, технічній школі підпорядковувались столярна та металообробні майстерні, ливарний цех. Тут на постійній основі працювали наймані робітники, а учні проходили виробничу практику. Ще більш розгорнуте господарство мала сільськогосподарська школа: ботанічний сад, пасіку, корівник, конюшню, свинарник, городи, теплиці, орний клин.

Наведені нижче документи відібрані з відповідних справ фонду Ніжинської технічної школи (р. 4389), що зберігається в Відділі Чернігівського Обласного Державного архіву в місті Ніжині, і відображають специфіку організації навчального процесу та навчально-виробничої практики в Ніжинській технічній та сільськогосподарській школі в 1942–43 рр.

Протокол №3

Засідання Шкільної Ради Ніжинської технічної школи від 25 лютого 1942 р.

Присутні: п.п. Штепура, Крижко, Гринфельд, Гордон, Устименко, Руденко, Горбунко, Клименко, Латитов, секретар Мордовський.

Повістка:

1. Розгляд учб. плану /додатковий/ та учбової практики з технології.

2. Обов'язки учнів, завуча та викладачів.

Розгляд учбового плану по технічній школі

1. Ухв: Прийняти до відому та виконання, ураховуючи новий розподіл годин по деяких дисциплінах, урахувати це при проходженні матеріалу; по різних дисциплінах, якщо вимагає новий розподіл годин, переробляти програми.

2. Слух: Розгляд учбової практики з технології /доповідач п. Штепура/

Обговорення:

п. Крижко вносить пропозицію доповнити програми вивченням роботи вагранки та формування, а також виконання робіт по рисунку. п. Штепура суперечить, відмічаючи, що участь у формовці учнів потрібна, але для цього не вистачить часу. З інш. зауваженнями п. Крижко погоджується.

2. Ухв: Прийняти програм до відому; провадити його в життя в цьому поточному році на I – II курсах, доповнити програм на II курсі знайомство з литтям.

3. Слух: Обов'язки викладачів

Обговорення:

п. Крижко – на декого не впливає мораль, але це наша повсякденна робота. Треба сказати, що непоправних "можна виправить", до таких потрібні надзвичайні вимоги, адміністративні вимоги, покарання, такий елемент розкладає клас. Наш обов'язок прийняти репресивні міри до них. Непоправних краще виключати, а деяких, що нівечать майно – передавати суду.

п. Гринфельд. Римар казав так, як п. Крижко.

п. Руденко. Школа страждає від хуліганського відношення деяких учнів. Фізичний кабінет понівечено: вивинчують гвинти, нівечать приладдя, з зауважень глузують. Дійсно потрібно засто-

совувати покарання /навіть грошові/ серед учнів нема співчуття, а тільки глузування.

п. Латишев – треба позбавити учнів можливості нівечити фізичні приладдя – запирати кімнати тощо, а при практичних роботах обов'язкова присутність викладача.

п. Рядняний відмічає погане відвідування учнів, часті запізнення: так на початку лекції було 4 учня, а через 10–15 хв. з'явилися усі.

п. Клименко – треба привчати берегти шкільні речі. Роб. дисципліна слабує: не ходить тиждень, на 2 дні прийшов, потім 3 дні нема, знов прийшов і т.д. Треба установити тахітит для пропусків. Часті пропуски роблять учня безнадійним.

п. Штепура. Учні-учнями – беруть цікаві речі і будуть брати, якщо сприятливі умови для цього. Треба ховати фізичні приладдя, а коли залишати, потрібно комусь доручити, хто відповідає за речі. Треба самим бути акуратними. Хутро – цінна річ, треба було В. І. заховати. Коли буде необхідність ми виключимо, а тільки не можна виключати безпідставно. Виключення не може бути системою. Треба впливати на учнів, перевиховувати, довести, що фізичні приладдя цінніше за зажигалку. Потрібно проводити виховну роботу так на лекціях, як і поза ними.

Ухв: Обов'язки викладачів прийняти до відому та виконання. Застосовувати до життя всі зауваження викладачів, що були зроблені під час обговорення. "Обов'язки учнів" та завуча прийняти до відому. Домогатись, щоб учні свої обов'язки виконували безоговорочно. "Обов'язки завхоза" прийняти до відому.

Голова засідання

Секретар

(підпис)

ВЧОДАН, ф. р 4389, оп. 1, спр. 23, арк. 31.

Док. №2

Методика проведення письмових іспитових робіт з математики на 1941/42 учб. р. в Ніжинській Технічній Школі

I. Мета проведення роботи.

Усне опитування учнів необхідно сполучати з перевіркою їх самостійних робіт. Запитуючи, викладач повинен мати на увазі показники письмових робіт.

Письмові іспитові роботи з математики мусять:

1. перевірити знання і навички учнів з математики

2. -//- уміння письмово викласти свої знання

(письмова відповідь вимагає від учня глибшого підходу до викладу своїх знань: системи, порядку, повноти, правильної мови).

Письмові роботи є документом, який об'єктивно свідчить про знання учнів. Цей документ зберігається в школі, він дає змогу точніше оцінити успішність учнів, встановити тенденції їх зростання.

II. Вимоги до оформлення роботи.

Письмові іспитові роботи мусять бути виконані на подвійних аркушах паперу з відкресленими полями лише чорнилом.

Ліворуч зверху – штамп школи. Малюнки зроблені олівцем або чорнилом за допомогою інструментів по кресленню і розташовані на одній сторінці з розв'язуванням задачі.

Як величини на малюнку повинні на-апо відповідати даним для них співвідношенням в задачі.

Букви на малюнку повинні бути лише ті, які потрібні для розв'язування задачі.

Всі арифметичні обчислення виконуються на тому ж листі.

Можна дозволити застосування на іспитах чорнових записів розв'язувань задач на спеціальних аркушах паперу зі штампом школи, які мусять учень здати викладачу. Чорнові записи, після перевірки роботи знищуються.

III. виправлення робіт.

Викладач мусить виправляти роботи чорнилами іншого кольору.

Роботи написані дуже брудно не повинні прийматись.

Якщо в роботі багато помилок або прийом задачі обрано зовсім не вірно, можна обмежитись перекресленням даної роботи.

Помилка або вираз з помилкою підкреслюють кольоровим чорнилом, а на полях ставиться знак оклику або пишеться слово "помилка".

Якщо помилка робить всю останню частину розв'язуваної задачі і приклада беззмістовною, то задача до кінця перекреслюється.

Помилки треба розподіляти на такі види:

1) Помилки в словесному викладі відповідей на питання. Ці помилки виникають від незнання самої теми або від неуміння письмово викладати свої знання.

2) Помилки в розв'язанні задач і прикладів від неуміння застосовувати теорію на практиці.

3) Помилки в обчисленнях.

4) Формальні помилки, напр., зловживання дужками, пропущення знака = і т.і.

5) Явні описки, які виникають внаслідок неуважності учнів.

IV. Оцінка роботи

За виконану письмово іспитову роботу

на 50% – "посередньо";

на 75% – "добре";

на 100% – "відмінно";

менше 50% – "погано".

V. Підбір матеріалу для роботи

В зв'язку з тим, що на I курсах вивчення геометрії ч. I. (планіметрії) закінчується, а алгебра і тригонометрія продовжуватиме вивчатись на II курсі, ввести в письмову іспитову роботу I к. такий матеріал: одну задачу з геометрії і 2–3 приклади з алгебри; на II к. – одну задачу з геометрії ч. II (стереометрії) з застосуванням тригонометрії і таблиць логарифмів, тому що на II к. ц/р. вивчалась лише стереометрія і остання тема з тригонометрії.

15/VI – 1942 р. Викладач математики (Підпис)

ВЧОДАН, ф. р 4389, оп. 1, спр. 5, арк. 2–3.

Док. № 3

Протокол

Засідання циклової комісії Ніжинської Технічної школи

15/VI-1942 р.

Присутні п.п. Штепура, Крижко, Устименко, Клименко, Гордон, Константинова, Руденко, Горбунко, Гримфельд, Мордовський.

Початок о 4 год. Кінець о

Голова – Штепура.

Секретар – Устименко.

Повістка денна

1. Розгляд правил переводних іспитів.

2. Методика проведення письмових іспитових робіт з української мови і математики.

(д. Константинова і Устименко)

3. Методика використання підручників в підготовці до переходових іспитів.

(д. Руденко)

Слухали.

1. Правила переводних іспитів – д. Штепура

Ухвалили

При складанні іспитових карток, на кожну групу переставляти на картках номера.

2. Правила переводних іспитів проробити на курсах прикріплених викладавцям до 20/VI – 1942 року.

Слухали.

Методику проведення письмових іспитових робіт з української мови і математики

Ухвалили.

Для контрольних іспитових робіт необхідно купити чорнила і ручки.

Слухали.

Використання підручників в підготовці до іспитів з фізики. (д. Руденко)

При використанні підручників з фізики треба орієнтувати учнів на програмовий матеріал.

Використовувати треба підручник Модестова – Фізика ч. I, II, III.

Ухвалили

На консультаціях указувати які питання з підручників проробити і де ці питання можна відшукати (в яких розділах і на яких сторінках)

ВЧОДАН, ф. р 4389, оп. 1, спр. 5, арк. 4–5.

Док №4

Висновки про книгу Модестова А.Я. "Фізика" частина II і III випуску 1937 і том I випуску 1938 р.

Курс фізики написаний стосовно до програми і потреб середніх технічних шкіл.

Весь програмовий матеріал теоретичної частини подано повно й зрозуміло.

Кожний розділ в кінці має достатню кількість контрольних питань і задач, які поглиблюють вивчення розділу і дають приклади конкретного застосування фізичних законів. Велика кількість вдало підібраних типових задач дає можливість обійтись без спеціального задачника.

Весь курс викладено без усяких претензій на "партійність у науці".

Автор ніде не робить випадів проти держав з іншим аніж в СРСР політичним укладом і не афішує "досягнень" і "переваг" СРСР перед іншими країнами.

Підручник "Фізика" Модестова А.Я. цілком заслуговує на те, щоб його рекомендували учням Ніжинської Технічної Школи як основний.

Викладач фізики В.П.Руденко.
ВЧОДАН, ф. р 4389, оп.1, спр. 5, арк.9

Док. №5

Зауваження

про підручники з хемії, зоології і технології палива в Ніжинській технічній школі.

З наявних в бібліотеці школи підручників хемії можна використувати підручник: Павлов і Семенченко "Підручник хемії". Цей підручник об'ємом і розташуванням матеріалу цілком відповідає програмі з хемії для механічного відділу та програмі з неорганічної хемії для I курсу агрономічного відділу. Підручник не має політичних моментів, за винятком дуже не багатьох, які можна усунути.

З зоології на I курсі агрономічного відділу можна використати підручник для середньої школи Цугмер "Зоологія". Підручник має окремі політичні моменти, які потрібно буде усунути. Цей підручник можна використати для розділу: "Систематичний огляд тваринного світу". Що ж до розділу "Основи загальної біології", то доведеться подавати конспект.

3) Підручник Вільямса "Топливо, смазочні матеріали и вода" не пристосований для програми школи (занадто широкий), іншого підручника нема. Тому доведеться подавати конспект.

2/УІ. – 42 р. Підпис

ВЧОДАН, ф. р 4389, оп. 1, спр. 5, арк. 10–10 зв.

Док. №6

Правила проведення переводних іспитів в Ніжинській Технічній Школі 1941–42 учб. р.

1. Іспити проводити раз на рік в кінці учбового року.

2. До іспитів допускаються учні, які мають оцінки "посередньо", з усіх дисциплін.

3. Учні, які мають одну або дві оцінки "погано", допускаються до іспитів з інших дисциплін, з яких мають оцінку не менш ніж "посередньо" і в разі витримання іспитів з цих дисциплін, з останніх дисциплін іспити триматимуть з 1/IX до 10/IX 1942 р.

4. Учні, які мають дві оцінки "погано" і під час весняних перекладних іспитів одержать ще одну оцінку "погано", залишаються на другий рік.

5. Учні, які мають три і більше оцінок "погано", до іспитів не допускаються і залишаються на другий рік.

6. Учні, які мають п'ять і більше оцінок "погано" без поважних причин, звільняються зі школи.

7. Учні, які на іспитах одержать дві оцінки "погано", триматимуть восени переіспити з даних дисциплін.

8. Іспити з математики і української мови проводяться письмово і усно, з останніх дисциплін – лише усно. Письмові роботи проводяться спочатку, а потім усні іспити. На підставі письмових і усних іспитів виводиться загальна оцінка з даної дисципліни. Тривалість письмових робіт не більше 2 ½ годин.

9. Усні іспити проводяться по іспитовим карткам, в яких мусить бути 1–2 основних питання і 2–3 додаткових.

Тривалість перевірки знань учня на іспитах не більше 15 хвилин. Питається один учень, а останні готуються до відповіді.

10. Учні під час іспиту мусять додержуватися тиші й порядку.

Курс для переведення іспитів може бути розділений на 2 частини, з яких одна триматиме іспити до 12 г., а друга з 1 г. дня.

11. Учень, який не може відповісти на першу витягнену іспитову картку, має право замінити її другою, але оцінка за відповідь при цьому зменшується.

12. Використання підручників та конспектів на іспитах збороняється, а плакатів та експонатів – дозволяється.

13. Програми з іспитових дисциплін мусять бути вивішені за місяць до початку іспитів.

14. Письмові іспитові роботи мусять бути подані за тиждень до початку іспитів на перевірку і затвердження директору в 2–3 варіантах, а в день письмових іспитів голова іспитової комісії одержує затверджений варіант.

15. Іспитові картки мусять бути складені за тиждень до початку іспитів і подані для перевірки і затвердження директору.

16. Розпис іспитів і склад іспитової комісії, а також і місце проведення іспитів мусять бути доведені до відому учнів за два тижні до початку іспитів.

17. Напротязі одного місяця, до початку іспитів, а також напередодні іспитів мусить іти підготовча робота учнів до іспитів, а саме: консультації, кабінетна робота і т.і.

18. В склад іспитової комісії має входити викладавець даної дисципліни, з якої проводять іспит (він являється головою іспитової комісії), і асистент – викладавець спорідненої дисципліни.

19 Під час іспитів мусить вестись протокол іспитів, в який треба занести одержані іспитові оцінки. При виставленні іспитової оцінки перевагу має голова іспитової комісії. Спірні питання вирішує директор школи.

20. Початок іспитів о 9 годині ранку.

Директор школи.

ВЧОДАН, ф. р 4389, оп. 1, спр. 5, арк. 13–14.

Примітки

Наведений документ зберігається у справі №5, в трьох копіях. Одна написана від руки (Арк. 13–14), дві – машинописні (Арк. 16–17; 20–20 зв.). Крім того, в справі є рукописний додаток, який не увійшов в жодну з копій:

6. Між письмовим і усним іспитом з одного предмету, призначати іспити з другого предмету забороняється.

7. Учні, які не з'явились на іспити можуть тримати іспити в осені а коли і осеню не з'явились то залишаються на повторний курс в тому ж класі.

8. В разі захворювання, під час іспитів, викладавця з даної дисципліни директор може призначити другого учителя (даже з іншої школи)

ВЧОДАН, ф. р 4389, оп. 1, спр. 5, арк. 15.

Док. №7

Оголошення

Ніжинська Технічна школа проводить набір учнів

до I класу механічного відділу і

до I класу аграрного відділу.

До I класу приймаються особи, що закінчили 7 класів неповної середньої школи віком від 15 до 20 років.

При технічній школі відкриваються 2 підготовчі класи:

1-ий до якого приймаються особи, що закінчили 4–5 класів вищої неповної середньої школи та

2-ий, до якого приймаються особи, що закінчили 6 класів вищої неповної середньої школи.

Підготовчі класи дають освіту за 7 класів вищої неповної середньої школи – і, починаючи з другого класу, мають фаховий ухил:

2 кл. механічний та

2 кл. аграрний.

Бажаючі вступити до школи подають заяви з такими документами:

1. Свідоцтво про освіту,

2. Довідку про народження,

3. Справку про стан здоров'я,

10 карб. фін. збору.

Заяви приймаються з 10 липня 1942 р. по 15 серпня 1942 р.

Бажаючі вступити держать іспити з таких предметів:

до підготовчих класів до 1-го класу механічної школи

1 – Української мови 1 – Української мови

2 – Німецької мови 2 – Математики

3 – Математики 3 – Фізики

Іспити розпочинаються з 16 серпня 42 р.

Навчання платне – в технічній школі – 30 крб. на рік

на підготовчих класах – 150 крб. на рік

Особи по закінченні механічного відділу Технічної школи одержують звання техника-механіка середньої кваліфікації, а аграрного відділу – звання агронома середньої кваліфікації.

Дирекція

Заяви подавать: Ніжин ул. Шевченка №12

ВЧОДАН, ф. р 4389, оп. 1, спр. 5, арк. 31.

Док. №8

Протокол №2

Засідання Шкільної Ради Ніжинської Технічної Школи від 31/VIII – 42 р.

Присутні: п.п. Штепура, Зайцев, Константінова, Костенецька, Крижко, Руденко, Горбенко, Довгаленко, Ячницька, Первушов, Левковцева, Гринфельд, Кизюн, Латишов, Корбовський, Нечваль, Дорогаєв, Тоцька, секретар Ушаков.

Повістка денна.

1. Робота методкомісії.
2. Затвердження планів.
3. Біжучі справи.

1. Слухали: План роботи технічної комісії Ніж. Механ. Школи на 1-й семестр. Інформація інженера викладавця Познього К.Н.

Висловились: п. Штепура, який зазначив, що треба усунути хиби минулого року та підвищити роботу голів комісії. При викладанні треба не забувати, що він викладавець і в той же час вихователь.

1. Ухвалили: вважати за прийнятій.

2. Слухали: Про обов'язки учнів зачитує зав. пед. частиною п. Зайцев

Висловились: п. Первушов, який зазначив про необхідність боротьби з запізненнями учнів, вживати всіх заходів, навіть покарання.

п. Руденко пропонує спізнівшихся учнів залишати в вестибюлі школи й не пускати їх ходити під класами.

п. Зайцев пропонує запізнівшихся учнів обов'язково викликати їх на другий день, що приведе їх до порядку й відіб'є охоту до запізнь.

п. Штепура приєднується до думки Зайцева, Руденка та Первушова, але вважає, що запізнівшихся на 1-2 minuti після перерви учнів треба пускати на урок. Учням же, що не відвідують уроки з поважних причин треба допомагати, щоб вони не відставали від інших учнів.

п. Руденко: Звернути більшу увагу на охайність учнів, щоб учні не наносили бруду до класу.

п. Горбенко. В зв'язку з заборонаю куріння в школі й поза школою вжити заходів до таких учнів.

п. Крижко питає яких заходів треба вжити до курців.

п. Зайцев: За куріння спочатку буде догана, а потім покарання, про що довести на загальних зборах учнів.

Що ж до поведінки учнів у школі, порчі шкільного майна та шкільного приміщення, то треба це припинити шляхом платні за пошкодження в 3-х кратному розмірі й взагалі не давати жодних поблажок.

Крім того треба закріпити за кожним учнем учбові місця та номір у роздягальці.

п. Константинова. Заборонити ходіння по 2 поверху в шапках й залишати їх в роздягальці та встановити видачу одягу з метою усунення крадіжок одягу.

2. Ухвалили: Прийняти з додатками.

3. Слухали про обов'язки викладавців.

Висловились: Зайцев, який зазначив, що в конспектах треба намічати учнів, яких учитель бажав викликати.

п. Позній висказався про відвідування учнів прикріплених вчителями в межах міста на квартирах та гуртожитках.

п. Штепура вважає необхідним відвідування учнів на квартирі, а також звертати увагу на поведінку учнів в прилюдних місцях, як то: в кіно, театрі.

4. Слухали зав.пед. часті Зайцева про систематичну перевірку вчителями мов та математики домашніх робіт.

4. Ухвалили: Прийняти до відому.

Питання: Константи нова питає чи слід подавати детальний конспект чи скорочений.

Зайцев: Детальні конспекти повинні давати молоді вчителі, але для вчителів з 10-річним стажем не обов'язково давати детальний конспект, можливо намічати тільки план.

п. Штепура. Конспект повинен бути продуманий, навіть треба помічати учнів, що до виклику. Конспект повинен бути коротким, але без ухилів у бік.

Гринфельд: Питає: Чи будуть вчителі забезпечені папером.

5. Слухали про підручники та їх затвердження.

п. Зайцев зазначає, що підручники є, але комісія повинна їх перевірити. Раніш повинен перевірити кожен викладавець і зазначити на полях сторінки. Фельдкомендатура заявила, що в підручниках повинно бути викреслено все те, що нагадує радянську владу, комунізм та колективізм.

Що ж до роботи лаборантів, то п. Романівському та Тоцькій прийняти кабінети.

5. Ухвалили прийняти до відому.

6. Слухали: Поточні справи.

В поточних справах директор Штепура ще раз нагадав про задачу робочих планів. Також було їм винесено пропозиція до жінок-викладавців прийняти участь в оформленні приміщення школи перед початком навчального року.

Ухвалили: Всім жінкам-викладавцям зайнятись оформленням приміщення, а саме повісити портрети Гітлера та поставити квіти в усьому приміщенні.

Голова

Секретар

ВЧОДАН, ф.р 4389, оп. 1, спр. 23, арк. 21–24.

**Обов'язки учнів
Ніжинської технічної школи**

- 1 – Учні повинні приходити на заняття своєчасно, не запізнюючись.
- 2 – В разі потреби уйти з уроків – треба одержати дозвіл завуча або директора.
- 3 – При вході в приміщення школи – обчищати ноги від снігу та грязі.
- 4 – Не курити.
- 5 – Не плювати та не смітити на підлогу, взагалі додержуватись охайності.
- 6 – На уроці додержуватись дисципліни.
- 7 – Вказівки та розпорядження викладачів й адміністрації виконувати безоговорочно.
- 8 – Учень повинен себе держати охайно і не припускати грубих вчинків по відношенню викладача, учнів, а також і старших.
- 9 – Старший учень на курсі призначає вартових, які слідкують за чистотою в класі та за наявністю крейди, тряпки тощо.
- 10 – Старший по курсу разом з дежурним по класу відповідає за порушення обов'язків під час перерви.
- 11 – Учні повинні тримати себе дисципліновано та стримано і поза стінами школи.
- 12 – При зустрічі з викладачем учень повинен привітати його.
- 13 – Учень повинен готувати уроки та виконувати завдання на кожний день.
- 14 – Обережно поводитись зі шкільним майном. За зіпсоване майно учні несуть дисциплінарну відповідальність.

За порушення обов'язків – учні будуть наказуватись.

Директор _____ підпис (Штепура)
ВЧОДАН, ф.р 4389, оп. 1, спр. 5, арк. 18.

**Протокол № 1
Засідання педагогічної ради Ніжинської сільськогосподарської школи від 14/ХІ 42 р.**

Присутні п.п. Штепура, Клименко, Потакалова, Горбенко.

Слухали

I. Розподіл навантаження педагогів:

Пан Штепура пропонує такий розподіл годин:

Прізвище педагога	Годин на тиждень	Річна кількість годин
Штепура Г.В.	14	420
Клименко К.Т.	40	1120
Кузнецов О.І.	40	1060
Горбунко В.І.	41	940
Потакалова Д.У.	15	460

Ухвалили

В зв'язку з великим перевантаженням пана Климента роботою по ботансаду розподілити години з діловодства і рахування зробити такі зміни в розподілі годин:

Прізвище педагога	Годин на тиждень	Річна кількість годин
Штепура Г.В.	14	420
Клименко К.Т.	38	1080
Кузнецов О.І.	42	1100
Горбенко В.І.	41	940
Потакалова Д.У.	15	460

II. Слухали. Про порядок проходження матеріалу з окремих предметів.

II. Ухвалили: 1. При проходженні рільництва почати з теми "Сівозміна", ввести цю тему до програми з огляду на її важливість.

2. (Нерозбірливо)

3. (Нерозбірливо)

4. В зв'язку з тим, що в с.г. школі проходиться тема "Життя рослин", включити цю тему в програму з рослинництва в спецшколі.

5. З фізики в обох школах повторити пройдений уже матеріал, включивши питання зв'язані з сільським господарством.

Голова педради (Штепура)

Секретар (Горбенко)

ВЧОДАН, ф.р 4389, оп. 1, спр. 23, арк. 8–9.

Док. №11

Наказ №3

По Ніжинській Сільгосп. Школі від 9/XII – 42 р.

1.

Останнім часом помічаються запізнення деяких викладавців на лабораторні роботи, внаслідок чого учні заважають другим класам працювати. Звертаю увагу викладавців на неприпустимість цього явища і надалі щоб таких випадків не було.

Директор

Підпис

ВЧОДАН, ф.р 4389, оп. 1, спр. 11, арк 2.

Док. №12

Наказ №11

По Ніжинській С.Г. Школі від 20 квітня 1943 р.

1.

При перевірці роботи учнів на фермі встановлено ряд недоліків, а саме: гра в карти, безцільне ходіння, манкірування роботою, кидання різних, часом нецензурних реплік, недоречна критика роботи ферми, запізнення на практику тому под.

Виходячи з цього наказую:

1) На роботу з'являтися своєчасно о 7 годині ранку, залишаючи роботу о 4 годині дня.

2) За нетактовність і кидання реплік учень спецшколи Ботвина – карається щоденним залишенням протягом 4-х днів на додаткову роботу від 4-х до 6 год. вечора по уборці двора ферми.

3) Учні спецшколи Серідько і Приходько за гру в карти й манкірування роботою також мусять щоденно протягом 4 днів працювати на фермі додатково 2 години.

4) За принесення карт на роботу й за манкірування роботою учневі спецшколи Поторочі виноситься догана й теж призначається додаткова, щоденна протягом 4 днів робота як і іншим покараним учням.

5) Учня спецшколи Богомола за те, що розбив точило, до роботи не допускати, направити до директора.

6) Всім, кому призначена додаткова робота, потрібно щодня о 4 год. з'являтися до Зав. фермою для одержання наряду.

7) Вчителів прошу підготувати наряди на роботу з вечора з тим, щоб ранком наступного дня всі учні без затримки одержували роботу.

8) Встановити з 27/IV щоденне чергування двох учнів спецшколи. Оди черговий призначається до скотного двору, другий на подвір'ї ферми. Чергові з'являються на роботу о 6 годині ранку.

Черговий на подвір'ї в кінці робочого дня одержує наряд на наступний день і мусить підготувати до роботи відповідний ренамент.

Директор.

Підпис

ВЧОДАН, ф.р 4389, оп. 1, спр. 11, арк. 4зв.–6зв.

Док. №13

Наказ №13

по Учбовому Господарству Ніжинської с.г. школи від 28 квітня 1943 р.

1.

Для більшої раціоналізації роботи на фермі наказую з 1/V – 43 р. вжити наступних заходів:

1) До наряду на роботу включати учнів по групам. Учні роблять під керівництвом викладачів. Включення до наряду повинно бути погоджено з агрономами Клименко та Кузнецовим.

2) Вести книгу удою молока за місяць.

3) Завести журнал обліку рослинництва з відділами: парниковим, городином, польовим, де записувати вихід продукції: кількість розсади в парниках, кількість посаженої капусти, вага знятої капусти.

3а) Повідомлення про вихід готової продукції для реалізації, які передаються до Бухгалтерії Школи 2 рази на тиждень.

4) Завести журнал відпуску продуктів для годівлі тварин і для харчування робочих.

5) Журнал метеорологічної станції спостережень за погодою, т. тиск, сила вітра (веде вартовий учень).

Виконання цього наказу покладається на Зав. фермою та б.х.г. школи Карпенко і в частині запису по книгам на комірника Дудченко. Крім того для консультації поцим справам призначається агроном Кузнецов, який і повинен увязати учбову практику учнів по організації виробництва з відчитністю по фермі.

2.

Відпуск продукції з 1/V провадиться наступним засобом.

1. Всі зернові й коренеплоди можуть продаватись лише в канцелярії Школи за згодою директора Школи за ордером.

2. Огородні продукти: розсада помідор, капусти, молоді моркви, молоді цибулі тощо продається на фермі.

Техніка відпуску й обліку наступуюча.

Замовець або покупець уплачує гроші Зав. фермою, який видає дві квитанції, за цими квитанціями комірник, який відповідає за наявність продукції, згідно журналу, відпускає покупця, й одну квитанцію залишає в себе, а друга залишається у покупця.

Директор

ВЧОДАН, ф.р 4389, оп. 1, спр. 11, арк. 9.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Банзерук О.В. Семантика субстантивної і дієслівної метафор Миколи Гоголя	3
Арват Н.Н. Народно-разговорный компонент гоголевских сравнений ("Вечера на хуторе близ Диканьки")	8
Сидоренко Т.М., Заїченко Т.В. Кількісно-граничний вияв дії у дієсловах із префіксом <i>на-</i>	12
Пугач В.М. "Клясова боротьба" в українському мовознавстві та її відлуння в Ніжині	23
Моціяка О.М. Кордоцентризм україномовної творчості Олекси Стороженка	29
Николаенко А.И. Последняя фантазия Кукольника	42
Чоботько А.В. В.Розанов о творчестве Н.Гоголя сопоставительно с творчеством А.Пушкина, М.Лермонтова, Ф.Достоевского и Л.Толстого	57
Остапенко Л.М. (Новий) Світ як Книга. До слова про "багряну літеру" американського ренесансу	71
ІСТОРІЯ	
Лунык Є.М. Еволюція терміну "українці"	74
Коваленко О.О. Сімейна історія у науковій спадщині Григорія Милорадовича	86
Самойленко О.В. Директори Юридичного ліцею кн. Безбородька як організатори навчально-виховного процесу в Ніжинській гімназії	94
Моціяка П.П. Півтора десятиліття на чолі інституту: штрихи до портрета Ф.Ф.Гельбке	102
Моціяка П.П. Директорство І.І.Іванова в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька 1907–1913 рр.	112
Самойленко О.Г. Розвиток історичної освіти та науки в Ніжинському історико-філологічному інституті в роки Першої світової війни та визвольних змагань (1914–1919 рр.)	127
Коляструк О.А. Повсякденне життя провінційного інтелігента у 20-х рр. ХХ ст. (за щоденниками професора М.М.Бережкова)	138
Баранков О.Г. Теоретичні і методологічні основи полікультурної освіти	148
Баранкова Н.О. М.В.Рево та Чернігівщина	163
Ярмак Н.О. О Ф.Музиченко. Сторінки біографії	168

Пітик Г. Земельна політика й аграрне законодавство Української держави П.Скоропадського	173
Дудченко Г., Коваленко Є. Ніжинське Головне лісництво в 1941–43 рр.: функції та організаційна структура	187
Білецька С. Сталінський режим проти кримських татар (травень 1944 року)	193
Боголій Ю.М. Механізм здійснення політики США в ООН	204
Семенова М.В. Освітній рівень населення сучасної України в контексті історичних реалій	213
Гарбар Г.А. Заклади культури Миколаївської області як складова сфери гостинності в контексті розвитку туризму першої половини 80-х рр. ХХ ст.	222

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В. Книгодрукування на Чернігівщині у XVII–XVIII ст.	231
Самойленко С.Г. Відомі архітектори XVIII ст. – будівничі в Ніжині	238
Будзар М.М. Панська сільська садиба 1-ї половини XIX ст. як культуротворче середовище (на матеріалі садиби Капністів в Обухівці)	246
Дорохина Л.А. Черниговское церковно-певческое Благотворительное общество: страницы истории	256
Ляшенко Т.В. Розвиток музичної культури Чернігівщини у рамках функціонування громадських товариств (перша третина ХХ століття)	263
Хоменко А.Б. Становлення професійного музичного мистецтва в Чернігові та Ніжині в кінці XIX – на початку ХХ століття	268
Самойленко Г.В. Вадим Доброліж – художник із Ніжина	278
Дорохин В.Г. О некоторых тенденциях исполнительского воплощения мелодико-синтаксических структур	283

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Кулик В.В. Ніжин у період окупації фашистами (1941–1943 рр.)	288
Андрусенко Н., Дудченко Г. Організація навчального процесу в Ніжинській сільськогосподарській та технічній школі в період окупації (1942–43 рр.)	293

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Філологія, історія та культура Полісся
на перетині думок

Випуск 35

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор: Лисенко М.М.

Комп'ютерна верстка та макетування: Булах Т.М.

Літературний редактор: Лісовець О.М.

Коректор: Конівненко А.М.

НБ ІНУС

715064

Підписано до друку 17.05.07
Гарнітура Times
Замовлення № 91

Формат 60x84/16 Папір офсетний
Ум. друк. арк. 17,7 Тираж 100 пр.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від
25.05.04 р.

8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn@ndpu.net